

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 31

Київ – 2015

УДК 94 (477) (082)
ББК 63.3 (4 УКР) я 43
У-455

**Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання
зі спеціальностей «Історичні науки» (протокол № 1–05/3 від 9 березня 2006 р.;
див.: Бюлетень ВАК України. – 2006. – № 4. – С. 5; перереєстровано:
протокол № 1 – 05/2 від 10 березня 2010 р.)**

*Друкується згідно з ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
протокол №5 від 27.02.2015 р.*

Редакційна колегія:

Вабіщев О.М., доктор історичних наук (Республіка Білорусь);
Верба І.В., доктор історичних наук, професор;
Капелюшний В.П., доктор історичних наук, професор;
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор;
Коцур А.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Машевський О.П., доктор історичних наук, професор;
Могильний Л.П., доктор історичних наук (заступник головного редактора);
Мокляк Я.В., доктор габілітований, професор (Польща);
Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор;
Петков П.С., доктор історії, професор (Болгарія);
Пуріч С., доктор історії, професор (Румунія);
Розовик Д.Ф., доктор історичних наук, професор;
Сорока Ю.М., доктор історичних наук; професор;
Ставнюк В.В., доктор історичних наук, професор;
Стельмах С.П., доктор історичних наук, професор;
Щербак М.Г., доктор історичних наук, професор;
Іваницька Л.В., кандидат історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Коцур Г.Г., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар)

Рецензенти:

Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор;
Троян С.С., доктор історичних наук, професор;
Циганенко Л.Ф., доктор історичних наук, професор

У 455 Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора
А.П. Коцура. – Київ, 2015. – Вип. 31. – 149 с.

Збірник вміщує статті, що на основі архівних документів та опублікованих матеріалів висвітлюють різні аспекти вітчизняної та всесвітньої історії від найдавніших часів до наших днів. Зокрема, аналізуються питання суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, деякі історіографічні, джерелознавчі проблеми, історії науки та техніки, подаються рецензії на наукові праці.

ББК 63.3 (4 УКР) я 43

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №10347 від 01.09.2005 р.

© Часопис української історії, 2015

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ	7
КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА – 180	7
<i>Галина Коцур</i> РАДА ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ І ПРАЦІ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА	7
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.....	13
<i>Леонід Могильний</i> ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ С. ЄФРЕМОВА ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ	13
<i>Євген Папенко</i> РОЛЬ ТА МІСЦЕ В.С. НАГІРНОГО У ЗАРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СОКІЛЬСЬКОГО РУХУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	19
<i>Сергій Шкабко</i> УЧАСТЬ ЛЕОНІДА КУЧМИ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ (1994–2004): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ	24
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	30
<i>Андрій Бойко</i> ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО УТВОРЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	30
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	37
<i>Адріана Пелешко</i> ІСТОРИЧНА ВІЗІЯ ПОНЯТТЯ ГРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	37
<i>Марія Гук</i> ЖІНКА-ПРАВИТЕЛЬКА. ОБРАЗ ЯДВИГИ АНЖУЙСЬКОЇ У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОЛЬСЬКИХ ХРОНІКАХ	45
<i>Ігор Постольник</i> СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....	51
<i>Наталія Білошицька</i> КИЇВСЬКИЙ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКИЙ ОКРУГ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	58
<i>Павло Зінченко</i> ДОКУМЕНТИ ПРОКУРОРА КИЇВСЬКОЇ СУДОВОЇ ПАЛАТИ 1917–1919 РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ.....	64
<i>Олександра Шорсткіна</i> КУЛЬТУРНА СПІВПРАЦЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ).....	72
<i>Артем Дмитренко</i> МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (1944–1991 РР.)	79
<i>Лариса Грицик</i> КИЇВСЬКЕ СТУДЕНТСТВО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.): СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ	86

АРХЕОЛОГІЯ	94
<i>Олександр Кириленко</i> НАСЕЛЕННЯ СОФІЇВСЬКОГО ТИПУ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я ЯК ПРОЯВ ЗАНЕПАДУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.....	94
ІСТОРІЯ НАУКИ ТА ТЕХНІКИ.....	102
<i>Оксана Пашиківська</i> СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО АГРОҐРУНТОЗНАВСТВА В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ	102
<i>Вадим Вальчик</i> АГРОНОМІЧНА ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ҐРУНТІВ УРСР У ПЕРІОД ШИРОКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ (1930-ТІ РР.).....	107
<i>Алла Білоцерківська</i> ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ГАЛУЗІ УРСР У 1946–1956 РОКАХ	112
<i>Валентина Ожерельєва</i> ТВОРЧИЙ ВНЕСОК ПРОФЕСОРА І.Г. СТРОНИ (1918–1998) У ВІТЧИЗНЯНЕ НАСІННЄЗНАВСТВО	118
<i>Віталій Ящук</i> ПОСТАТЬ ПРОФЕСОРА В.В. СКОПЕЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАУКИ І ТЕХНІКИ УКРАЇНИ.....	124
<i>Алла Семенюшко</i> СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОТАНІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ КУЛЬТУРИ КВАСОЛІ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ ХХ СТ.	130
РЕЦЕНЗІЇ.....	138
<i>Анатолій Коцур</i> ДЕМУЗ І.О. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОЛІЛОГ УЧЕНИХ І ЕПОХ: МОНОГРАФІЯ / І.О. ДЕМУЗ. – ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП ЛУКАШЕВИЧ О.М., 2014. – 681 с.	138
ІНФОРМАЦІЯ	140
<i>Анатолій Коцур</i> НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ В 2014 Р.....	140
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	148

CONTENTS

ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH.....	7
KYIV TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY – 180	7
<i>Galyna Kotsur</i> THE COUNCIL OF WAR AND LABOUR VETERANS OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV	7
HISTORY OF UKRAINE	13
<i>Leonid Mogylny</i> THE EVOLUTION OF SERHIY YEFREMOV'S VIEWS ON THE ISSUE OF INTER-ETHNIC RELATIONS.....	13
<i>Yevgen Papenko</i> ROLE AND PLACE OF V.S. NAHIRNUY IN THE BIRTH OF UKRAINIAN SOKIL MOVEMENT IN EASTERN GALICIA AT THE END OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES.....	19
<i>Sergiy Shkabko</i> PRESIDENT LEONID KUCHMA'S PARTICIPATION IN THE CONSTITUTIONAL PROCESS (1994–2004): A HISTORICAL PERSPECTIVE.....	24
WORLD HISTORY	30
<i>Andrii Boiko</i> THE GREAT BRITAIN POSITION IN THE QUESTION OF CREATION THE WESTERN EUROPEAN UNION	30
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES SCIENCE.....	37
<i>Adriana Peleshko</i> HISTORICAL VISION OF CONCEPTION «GREEK FEATURES OF CULTURE» IN NORTHERN BLACK SEA COAST IN A NATIVE HISTORIOGRAPHY	37
<i>Maria Huk</i> WOMAN-KING JADWIGA ANGEVIN – IMAGE IN MEDIEVAL POLISH CHRONICLES	45
<i>Igor Postolnik</i> WORLDVIEW OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY: HISTORIOGRAPHY ASPECT.....	51
<i>Nataliya Byloshytska</i> KYIV FACTORY DISTRICT IN THE HISTORICAL SOURCES (THE LATE 19 TH – EARLY 20 TH CENTURIES).....	58
<i>Pavlo Zinchenko</i> DOCUMENTS OF PUBLIC PROSECUTOR OF THE KYIV COURT CHAMBER AS HISTORICAL SOURCE ON HISTORY OF THE LIBERATION FIGHT	64
<i>Oleksandra Shorstkina</i> CULTURAL COOPERATION BETWEEN MYKHAILO DRAHOMANOV AND WESTERN UKRAINIAN INTELLECTUALS: HISTORIOGRAPHY ASPECT (THE FIRST THIRD OF THE 20 TH CENTURY).....	72
<i>Artem Dmytrenko</i> MEMOIRS AS A SOURCE OF SOCIAL HISTORY UKRAINIAN SOVIET DIPLOMACY (1944–1991).....	79
<i>Larysa Grytskyk</i> KIEVAN STUDENTS IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE OF NADDNIPRYANSCHYNA (SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY): MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	86

ARCHEOLOGY.....	94
<i>Oleksandr Kyrylenko</i> POPULATION OF THE SOFIEVKA TYPE IN KYIV REGION AS A MANIFESTATION OF DECLINE THE TRYPILLIAN CULTURE.....	94
HISTORY OF SCIENCE AND TECHNIQUES.....	102
<i>Oksana Pashkivska</i> BECOMING AND DEVELOPMENT OF DOMESTIC AGRO SOIL SCIENCE IN 20-TH OF XX CENTURY: HISTORICAL ANALYSIS	102
<i>Vadym Valchyk</i> AGRONOMICAL TAKING OF INVENTORY OF SOILS OF UKRAINE IN A PERIOD COLLECTIVIZATION OF AGRICULTURE: FEATURES AND RESULTS (1930).....	107
<i>Alla Bilotserkivska</i> FEATURES OF SCIENTIFIC SUPPORT OF AGRICULTURE USSR IN 1946–1956 YEARS	112
<i>Valentina Ozhereleva</i> CREATIVE CONTRIBUTION OF THE PROFESSOR I.G. STRONA (1918–1998) IN HOME SEED FARMING	118
<i>Vitaly Yashchuk</i> PERSONALITY OF PROFESSOR V.V. SKOPETSKOGO IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND TECHNOLOGY.....	124
<i>Alla Semenyushko</i> FORMATION AND DEVELOPMENT OF BOTANICAL CLASSIFICATION AND SYSTEMATIZATION OF BEANS CULTURE SINCE TIME IMMEMORIAL TO THE END OF THE XX CENTURY	130
REVIEWS.....	138
<i>Anatoliy Kotsur</i> DEMUZ I.O. SCIENTIFIC COMPANIES IN THE UKRAINE TERRITORY AT XIX – EARLY XX CENTURIES: POLYLOGUE OF SCIENTISTS AND ERAS: MONOGRAPH / I.O. DEMUZ. – PEREYASLAV-KHMELNYTSKY: IPE LUKASHEVYCH A.M., 2014. – 681 p.	138
THE INFORMATION	140
<i>Anatoliy Kotsur</i> THE SCIENTIFIC AND THE METHODOLOGICAL WORK OF THE DEPARTMENT UKRAINIAN HISTORY AND ETHNOPOLITIC IN THE 2014	140
THE INFORMATION ABOUT AUTHORS	148

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА – 180

УДК 94(477):378.18 «1991/2014»

© Галина Коцур
(Київ)

РАДА ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ І ПРАЦІ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті розкриваються найважливіші сторінки історії та сьогодення першої серед вищих навчальних закладів України організації – Ради ветеранів війни і праці Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Акцентовується увага на її заснуванні, складі, керівництві. Відображено найважливіші напрями діяльності протягом 1991–2014 рр. Охарактеризовано її Статут та «Положення про ветеранів війни і праці та Раду ветеранів Київського університету». Висвітлено діяльність осередків цієї організації, керівного органу, форми й методи роботи.

Ключові слова: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Рада ветеранів війни і праці, музей історії університету, історико-меморіальна робота, осередки організації.

Київський університет став визнаним у світі науково-освітнім та науковим центром, отримав низку державних нагород і почесне звання національного, заслужено посідаючи провідні позиції в українській вищій школі. Усі ці досягнення стали можливими завдяки багаторічній самовідданій праці трудового колективу університету, у тому числі його ветеранів – професорів, доцентів, викладачів, інших працівників, які заради того, що стало справою їхнього життя, докладали й докладають чимало зусиль.

Організація ветеранів війни і праці є дієвою ланкою громадського самоврядування працівників університету, створеною за професійно-виробничим принципом під девізом «alma mater: ніхто не забутий». За часом свого заснування (1952) вона є першою серед організацій вищих навчальних закладів України.

Восени 1952 р. учорашні фронтовики – студенти, аспіранти, молоді викладачі об'єдналися в Організацію ветеранів Великої Вітчизняної війни Київського університету. Ініціаторами її створення стали демобілізовані воїни – студенти й викладачі філософського факультету, яких підтримали бойові побратими з інших факультетів.

Першим головою ветеранської організації було обрано учасника бойових дій, інваліда війни, старшого викладача І. Карнаухова (1921–2006), згодом кандидата філософських наук, проректора університету, завідувача кафедри, професора філософського факультету, заслуженого працівника вищої освіти України. Він

очолював Раду ветеранів близько 40 років. Восени 2005 р. на відзнаку багаторічної плідної праці її засновника Рада ветеранів призначила його своїм Почесним головою.

У 1992 р. наступником став учасник бойових дій, інвалід війни М. Гончаренко (1922–2000) – кандидат філософських наук, професор факультету соціології та психології, заслужений працівник народної освіти України.

Після реорганізації наприкінці 2000 р. Організацію ветеранів війни і праці університету очолив учасник бойових дій, професор юридичного факультету О. Підпригора (1926–2006) – доктор юридичних наук, заслужений працівник народної освіти України, академік Академії правових наук України.

У грудні 2002 р. головою обрано (у 2004, 2007 переобрано) трудового учасника Великої Вітчизняної війни М. Карпенка (1926–2013) – доктора філологічних наук, заслуженого професора Київського університету, провідного наукового співробітника Інституту філології, визнаного й незаперечного ветеранського лідера.

На звітно-виборній конференції Організації ветеранів 26 лютого 2012 р. виконувати обов'язки голови Ради ветеранів було доручено доктору біологічних наук, професору ННЦ «Інститут біології», заслуженому професору Київського університету Б. Цудзевичу, який очолює Раду ветеранів і нині.

Секретарем Ради ветеранів понад 40 років (до 1995) був учасник бойових дій, інвалід війни В. Ананійчук (1916–2004). З 1995 до кінця 2009 рр. відповідальним секретарем

став учасник бойових дій В. Суярко (1931–2009) – кандидат філософських наук, доцент філософського факультету. Заступниками голови Ради ветеранів були теж учасники бойових дій, інваліди війни: кандидат юридичних наук, доцент В. Катрич (1919–2009); доктор філософських наук, професор, заслужений працівник вищої школи України, академік Академії політичних наук України В. Антоненко (1925–2009). Членами президії обиралися: працівник студмістечка полковник Г. Кулага (1927–2009), професор біологічного факультету А. Косенко (1926–2010), професор хімічного факультету В. Яцимирський (1941–2011), професор механіко-математичного факультету А. Глушенко (1926–2012) [2, с. 613]. На жаль, вони пішли з життя, але встигли зробити вагомий внесок до спільної ветеранської справи.

Нині до складу президії Ради ветеранів входять представники всіх категорій ветеранів війни і праці: учасники бойових дій та інваліди війни, учасники Великої Вітчизняної війни, вдови учасників бойових дій, члени сімей померлих ветеранів, ветерани Збройних сил, «діти війни», ветерани праці Київського університету [3].

Президія обирається зборами (конференцією) за визначеною квотою, що на звітно-виборній конференції 26 лютого 2012 р. становила 23 позиції. За окремі напрями роботи в Раді ветеранів відповідають Г. Кривошея, Ф. Кирилюк, М. Дорохов, Є. Голя, О. Дзера, Л. Воротіна, В. Мордвінцев, Л. Коваленко (відповідальний секретар).

За чинним «Статутом Київського університету» і «Положенням про ветеранів війни і праці та Раду ветеранів Київського університету» ветерани університету є повноправними членами трудового колективу вищого навчального закладу. Ядром Ради ветеранів залишаються бойові й трудові учасники війни й прирівняні до них особи. За даними на кінець 2013 р. це 370 осіб: учасники бойових дій – 60, інваліди війни – 29, учасники війни – 154, вдови й члени сімей загиблих/померлих учасників війни – 127. Серед них 230 ветеранів-старійшин (що мають більше ніж 75 років) [2, с. 613].

Нині організація ветеранів Київського університету як чинна форма громадського самоврядування вищого навчального закладу поєднує 33 первинні осередки факультетів, інститутів, інших структурних підрозділів. Її колегіальний керівний орган – Рада ветеранів війни і праці університету, що складається з президії Ради ветеранів, обраної конференцією, представників первинних осередків, а також членів Ради старійшин університету.

Рада старійшин була створена у вересні 1997 р. Метою цієї громадської організації стало сприяння розвитку університету, відновлення й поширення позитивного досвіду та традицій університету, висвітлення його історії, наукових шкіл, діяльності видатних учених та їхніх досягнень, а також поліпшення умов праці й життя ветеранів. На установчих зборах було затверджено структуру Ради старійшин, головою обрано професора геологічного факультету М. Толстого, заступниками – академіків А. Чухна та М. Находкіна.

Після реорганізації в травні 2002 р. Раду старійшин як консультативно-дорадчий орган у складі єдиної ветеранської організації тривалий час очолювала професор М. Карпенко. Рада старійшин складається з 20 ветеранів – професорів та провідних доцентів університету. Протягом десятиріч вони плідно працювали в університеті, накопичували значний досвід педагогічної, наукової, організаційної роботи й до сьогодні зберегли значний науково-освітній потенціал, що зумовлює доцільність його використання для вирішення сучасних завдань вищої школи.

З перших днів існування й до сьогодні змінювався склад організації ветеранів, удосконалювались форми й напрями роботи. Кожне наступне покоління зробило свій внесок у розвиток освіти, науки, культури, суспільно-політичного життя країни. Наші ветерани війни і праці з гідністю примножували й примножують велич і славу alma mater [1; 3].

Робота Ради ветеранів та ветеранських осередків скерована на забезпечення діяльності за такими основними напрямками: організаційна робота; соціально-психологічна підтримка ветеранів, інвалідів, вдов; консультативно-юридична допомога; історико-меморіальна робота – пошукова, дослідницька, видавнича; реалізація наукового й науково-педагогічного потенціалу ветеранів; участь ветеранів у трудовому й військово-патріотичному вихованні.

Серед організаційно-законодавчих ініціатив Ради ветеранів першочерговим стало вирішення питання щодо статусу й місця ветеранів війни і праці в трудовому колективі університету. Відповідно до законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їхнього соціального захисту» (1993) та «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (2000) університетськими законодавчими актами («Статут Київського університету», «Положення про ветеранів війни і праці та Раду ветеранів Київського

університету») зафіксовано інноваційні принципи ветеранської роботи у вищих навчальних закладах. На цій основі з 2001 р. ведеться оперативний індивідуальний облік, анкетування ветеранів і їх реєстрація за категоріями «учасники бойових дій», «інваліди війни», «учасники війни», «члени сімей, вдови загиблих/померлих ветеранів». А головне, на факультетах і в інститутах триває створення повної електронної бази даних про ветеранів праці університету та інші ветеранські категорії.

Особливу увагу Рада приділяє організаційному зміцненню первинних осередків, підвищенню їхньої ролі в житті трудового колективу. За чинним Статутом ветерани мають представників у складі вченої ради університету, учених рад факультетів/інститутів, що сприяє рішенню конкретних виробничих і соціальних питань. Здійснюється громадський контроль виконання законів про соціальний захист ветеранів. У разі потреби Рада ветеранів звертається до відповідних державних і громадських інстанцій.

Зокрема, у 2007–2014 рр. у співпраці з Управлінням Пенсійного фонду м. Києва та районними Пенсійними фондами активізувалась робота із соціально-психологічного захисту ветеранів, пов'язана насамперед з оформленням, переоформленням і перерахуванням наукових пенсій і пенсій за особливі заслуги для ветеранів Великої Вітчизняної війни. Понад 600 осіб отримали результативну допомогу завдяки зусиллям заступника голови Ради ветеранів Г. Кривошеї. Також Рада ветеранів надавала допомогу під час розв'язання деяких проблем, пов'язаних із госпіталізацією учасників бойових дій і самотніх ветеранів. Звернення до офіційних установ завжди підтримує ректор університету Л. Губерський.

Рада ветеранів реалізує право представляти до нагород у зв'язку з державними та особистими ювілеями, починаючи з ветеранів-старійшин (кожен отримує привітання й грамоту); бере активну участь у рекомендації до нагородження з нагоди знаменних дат, пов'язаних з історією університету та ювілеєм Великої Перемоги. Щороку на честь пам'ятних дат вручаються університетські нагороди. За поданням Ради ветеранів та наказом ректора оголошується подяка співробітникам за зразкову організацію й проведення урочистих заходів. Також відзначені: нагрудним знаком МОН України «А.С. Макаренко» – 2 учасника бойових дій, знаком «Відмінник освіти України» – 16 ветеранів університету, Почесни-

ми грамотами МОН України – 7 співробітників. До того ж 16 ветеранів отримали Почесні грамоти Національної академії педагогічних наук України, 16 ветеранів – медалі «Ушинський К.Д.», 35 – Почесні грамоти Товариства «Знання» України, 50 – Почесні грамоти Президії Спілки жінок України. До 175-річчя університету 2 члени президії отримали Почесні грамоти Верховної Ради України. У 2011 р. за значний особистий внесок у розвиток освіти й високий професіоналізм професор М. Карпенко відзначена державною нагородою України – орденом княгині Ольги II ст. У 2012 р. до Дня ветерана України орденом княгині Ольги III ст. була нагороджена доцент Г. Кривошея [2, с. 614].

Окреме коло питань – організаційне забезпечення урочистих заходів, які трудовий колектив Київського університету за участі Ради ветеранів та ветеранського активу традиційно відзначає за щорічним Календарем пам'ятних дат: Новий рік – 1 січня; День ушанування учасників бойових дій на території інших держав – 15 лютого; Міжнародний жіночий день – 8 Березня; День Перемоги – 9 Травня; День скорботи й пам'яті жертв Великої Вітчизняної війни – 22 червня; День Київського університету – третій четвер вересня; День партизанської слави – 22 вересня; День ветерана – 1 жовтня; День звільнення України від фашистських загарбників (28 жовтня 1944); День звільнення Києва від фашистських загарбників (6 листопада 1943).

З нагоди цих дат на факультетах і в інститутах проводяться бесіди й зустрічі студентів і викладачів з ветеранами, презентації історико-меморіальних видань, фотовиставки, відвідування Музею історії університету, Меморіального комплексу «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Бібліотека ім. Максимовича (директор В. Нестеренко) та її філії демонструють тематичні виставки наукової й художньої літератури, Молодіжний центр культурно-естетичного виховання (директор Н. Максименко) організує концерти художньої самодіяльності, кафедра фізичного виховання і спорту (завідувач Т. Кочергіна) проводить спортивні змагання.

До річниці Перемоги значно активізувалась історико-меморіальна робота в її тісному зв'язку з військово-патріотичним вихованням студентів. Університет шанує пам'ять воїнів і трудівників війни й післявоєнної відбудови – своїх випускників і співробітників. З ініціативи Ради ветеранів, факультетів і інститутів ученою

радою університету запроваджено 47 іменних студентських стипендії на честь видатних педагогів і вчених, у тому числі учасників війни. Двоє курсантів отримують стипендію імені учасника бойових дій на території інших держав, генерал-лейтенанта С. Жукова – начальника військового інституту (1987–2004).

Радою ветеранів у 2009 р. створено історико-документальну пошукову групу (А. Головченко, П. Гришук, М. Карпенко, Л. Коваленко, М. Корнілов, Г. Кривошея, Л. Круглова, О. Мінгазутдінов, В. Недзельська та ін.). Складено реєстр історико-меморіальних пам'яток: Пам'ятний знак викладачам і студентам університету, загиблим у боях Великої Вітчизняної війни – на фасаді Головного корпусу (1975, постамент 2002); меморіальна дошка, присвячена героїчній обороні Києва влітку 1941 р. – біля центрального входу Головного корпусу; меморіальна дошка зі 112 іменами студентів і викладачів Київського університету, що загинули на фронтах війни, – біля Залу засідань ученої ради (відновлена 2005), паркова скульптура-символ «Навала» у Ботанічному саду, присвячена студентам і викладачам Київського університету, що загинули під час оборони Києва в 1941 р. (1973, відреставрована 2010); Пам'ятний знак працівникам університету – бойовим і трудовим учасникам війни – біля корпусу фізичного факультету (1994) [2, с. 615].

Пошукова група системно займається збиранням і уточненням даних про Героїв – педагогів і науковців, які навчались або працювали в Київському університеті. На основі цих матеріалів (з ініціативи ветеранської організації МОН України) на честь 60-річчя Перемоги було видано унікальну книгу «Герої – освітяни і науковці України». У 2012 р. вийшло друге, доповнене видання цієї книги.

З Київським університетом за останні 70 років пов'язані славні імена 52 героїв – його випускників та викладачів, серед яких 23 Герої Радянського Союзу, починаючи від легендарного дослідника Арктики акад. О. Шмідта, 19 Героїв Соціалістичної Праці та 10 Героїв України.

За ініціативи й активної участі Ради ветеранів розпочалася робота над виданням серії книг під загальним девізом «Alma mater – ніхто не забутий» та спільною назвою «Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Видатні вихованці та педагоги». Було створено редакційну колегію з представників різних факультетів на чолі з ректором університету академіком Л. Губерським.

Вийшли з друку нариси про Героїв Соціалістичної Праці Д. Топчія (2009, радіофізичний факультет), М. Лаврентьева (2011, механіко-математичний факультет), Героїв Радянського Союзу П. Романчука (2010, астрономічна обсерваторія), Я. Батюка (2011, юридичний, історичний факультети), В. Квітинського (2011, інститут міжнародних відносин), А. Ворончука (географічний факультет) та Героя України П. Тронька (історичний факультет). Зібрано матеріали для наступних книг.

Музей історії університету постійно поповнює фонди й оновлює експозиції, у тому числі завдяки ветеранам університету. Зокрема в Музеї експонуються особисті речі академіка Л. Булаховського, військового кітель І. Карнаухова, прилад «Планіметр», що зберігся в родині декана фізичного факультету А. Павленка, кобура першої радистки України М. Вовчик-Блакитної, документи про Ніжинське підпілля з архіву В. Суярка, колекції фотографій і портрети Героя Радянського Союзу В. Квітинського, Героя України П. Тронька, університетські хроніки Клубу бойової і трудової слави (1967–1987) тощо.

За підтримки Ради ветеранів двічі на рік (навесні до Дня Перемоги й восени до Дня партизанської слави та річниці звільнення Києва та України від фашистських загарбників) організують благодійні історико-меморіальні акції з упорядкування поховань учасників Другої світової війни, викладачів університету. Зокрема, поховання на території Лук'янівського історико-меморіального заповідника впорядковують студенти інституту журналістики, Байкового кладовища – курсанти військового інституту.

У всіх корпусах факультетів та інститутів, а також гуртожитках відновлено пам'ятні стенди «Вони захищали Батьківщину», представлені фото Героїв у портретній галереї військового інституту, читальному залі юридичного та історичного факультетів. На геологічному факультеті стенд доповнено інформацією про військову діяльність учасників бойових дій, їхні нагороди і здобутки. Хімічний факультет, крім стенду про учасників війни, виготовив стенд з фотографіями всіх ветеранів факультету.

До річниць Перемоги проводиться чимало різних заходів. У підрозділах відбулися бесіди з ветеранами, студентські концерти художньої самодіяльності, співробітники відвідали своїх учителів і наставників, учені ради факультетів та інститутів привітали їх.

У ювілейному параді 2010 р. разом з ветеранами – учасниками бойових дій – узяли

участь і вихованці військового інституту. Колонна курсанток у формі санінструкторів часів Великої Вітчизняної війни пройшла Хрещатиком. У багатьох міських і університетських заходах бере участь військовий оркестр військового інституту.

24 квітня 2010 р. на площі перед фізичним факультетом за активної участі ветеранів і керівництва університету студентами започатковано посадку Алеї пам'яті на честь воїнів Перемоги. 6 листопада 2013 р. також було висаджено 70 дерев перед корпусом факультету кібернетики на честь 70-річчя звільнення Києва від німецько-фашистських загарбників.

Рада ветеранів постійно співпрацює з адміністративними й іншими інституціями університету, у тому числі громадськими.

Активнішою стала співпраця з профспілковою організацією університету на чолі з проф. В. Цвихом, завдяки якому будь-які ветеранські звернення не залишаються без уваги. Щороку оформляється передплата газет для ветеранів-активістів, на День Перемоги організують святкові обіди, у разі потреби надається матеріальна допомога.

Набула системи робота Ради ветеранів з редакцією газети «Київський університет» (редактор Л. Іванова). Останні роки майже в кожному номері розміщуються матеріали ветеранів і про ветеранів. На честь річниці Перемоги колектив редакції створює Спеціальний святковий

випуск з привітаннями й теплими побажання ректора, статтями про Київський університет у роки війни, спогадами ветеранів-фронтовиків.

Заплановані й проведені заходи оперативно висвітлюються на сайті університету Прес-центром (керівник Н. Міщерська).

Протягом останніх років зміцнили зв'язки Ради ветеранів з Меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». 30 жовтня 2013 р. представники Ради ветеранів відвідали Музей і взяли участь у презентації виставки «Київські адреси сповіщень про загибель», присвяченої 70-й річниці звільнення міста-героя Києва від фашистських загарбників.

В університеті склався певний комплекс організаційно-кадрової, соціально-психологічної, історико-меморіальної й патріотично-виховної роботи, орієнтований на різні рівні, починаючи з індивідуального підходу до кожного ветерана й закінчуючи розв'язанням загальноуніверситетських проблем, а також виходом на відповідні загально-міські й державні виміри. Ветеранський колектив відчуває неocenенну підтримку керівництва університету, особливо ректора – ветерана праці університету, Почесного ветерана України, Героя України, академіка Л. Губерського, усіх проректорів, деканів факультетів і директорів інститутів, а також адміністративних підрозділів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Звіт ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Губерського Леоніда Васильовича. Доповідь на конференції трудового колективу Київського національного університету імені Тараса Шевченка 25 грудня 2013 р. – К., 2013. – 234 с.
2. Коцур Г.Г. Відродження автономії і надання Київському університету статусу дослідницького вищого навчального закладу / Г.Г. Коцур // Історія Київського університету: монографія / Кер. авт. кол. В.Ф. Колесник. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – С. 601–622.
3. Рада ветеранів війни і праці Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://veteran.univ.kiev.ua/2_1_structure.php

© Галина Коцур
(Київ)

СОВЕТ ВЕТЕРАНОВ ВОЙНЫ И ТРУДА КИЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В статье раскрываются важнейшие страницы истории и современности первой среди высших учебных заведений Украины организации – Совета ветеранов войны и труда Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. Акцентируется внимание на ее основании, составе, руководстве. Отражены важнейшие направления деятельности в течение 1991–2014 гг. Дана характеристика ее Устав и «Положения о ветеранах войны и труда и Совете ветеранов Киевского университета». Отражена деятельность ячеек этой организации, руководящего органа, формы и методы работы.

Ключевые слова: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Совет ветеранов войны и труда, музей истории университета, историко-мемориальная работа, ячейки организации.

THE COUNCIL OF WAR AND LABOUR VETERANS OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

The article covers the most important pages of the history and present of the first higher educational institutions of Ukraine – the Council of War and Labour veterans of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Attention is focused on its foundation, structure, leadership. There are reflected the most important directions of its activity during the 1991–2014. There is the characteristic of its Charter and «Regulations on War and Labour veterans and the Council of veterans of the University of Kiev». The article deals with the activities of the organization, governing body, forms and methods of the work.

University of Kyiv became a recognized in the world as a scientific, educational and research center, has won a number of state awards and received honorary national title, is deservedly occupying the leading position in the Ukrainian higher education. All these achievements were made possible through the many years of selfless work of the labor collective of University, including its veterans – professors, associate professors, teachers and other employees, who have made and are making great efforts for the cause of their lives.

The organization of War and Labour veterans is an effective element of public authorities of the university, created by professional and production principle under the motto «Alma mater: no one is forgotten». It is the first higher education in Ukraine among the same institutions by the time of its inception (1952).

The work of Council of Veterans and veterans' centers is aimed to maintenance of activity in such areas: the organization work; the social and psychological support for veterans, disabled, widows; the consultative and legal advice; the historical and memorial job – search, research, publishing; the implementation of scientific and scientific-pedagogical potential of veterans; the veterans' participation in a labor and military-patriotic education.

Under the current «Charter of Kyiv University» and «Regulations on War and Labour veterans and the Council of veterans of the University of Kiev» veterans of University are the full members of labor collective of this higher educational institution. The core of Council of Veterans is fighting and labor members of the Second World War and equated with them persons. According to the data by the end of 2013 it is 370 persons: participants of military action – 60, disabled veterans – 29, participants of the war – 154, widows and family members of those killed / deceased war veterans – 127. Among them are 230 veterans elders (having more than 75 years).

Keywords: Taras Shevchenko National University of Kyiv, the Council War and Labour veterans, Museum of University History, historical and memorial work, centers of organization.

До редакції надійшла 22.01.2015.

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ С. ЄФРЕМОВА ЩОДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

У статті проаналізовано формування та еволюцію поглядів на вирішення національного питання на теренах українських земель відомого українського суспільно-політичного діяча С. Єфремова (1876–1939) у його публіцистичних та наукових працях, написаних наприкінці XIX – на початку XX ст. Під впливом народницького та громадівського рухів формується молоде покоління української інтелігенції, яка ставить на порядок денний розв'язання національного питання в Російській імперії. Саме його вирішення мало пришвидшити модернізаційні процеси у суспільно-політичному житті країни. В таких умовах формується світогляд С. Єфремова, який вважає, що поступлива політика щодо прав національностей гармонізує стосунки між ними в Україні. На перший план він висував вирішення питання автономії для українського народу, що, у свою чергу, дало б можливість розв'язати і питання національно-культурної автономії і для інших етнічних груп населення.

Ключові слова: українське питання, автономія України, історія України, лібералізм, Єфремов Сергій.

У сучасній історичній науці все більш послідовно порушується питання щодо висвітлення діяльності різних за ідейними переконаннями суспільно-політичних діячів. Серед них важливе місце займає постать С. Єфремова – відомого представника національного ліберального руху. Аналізуючи біографію Сергія Олександровича, багато дослідників оминають одну з важливих складових його світогляду – національні переконання і погляди, а саме – бачення як минулого, так і сьогодення українського народу. Серед праць, на які варто звернути увагу при розгляді даного питання, доречно згадати «Історію українського письменства» [5], статті по історії громадських рухів та літератури («З громадського життя на Україні» [6], «Масонство на Україні» [7], «Дорогою синтезу» [8] та ін.).

Як учасник національного руху, С. Єфремов склав свій власний літопис, «діаріуш» літературного процесу у контексті історичних епох. При прочитанні оглядів Сергія Олександровича може скластися враження, що дослідник виявляє певний консерватизм у своїх поглядах, а також надмірну критичність в оцінюванні сучасників. За словами Е. Соловей, за всім тим ми виразно чуємо, бачимо і його самого: його унікальний громадянський темперамент, вболівання за долю краю, небезсторонність та прагнення об'єктивності [11, с. 7].

Народницька концепція історії та літератури, сповідувана С. Єфремовим, послідовно і неухильно проявлялася у його поглядах. З інших причин і передумов С. Єфремов, вочевидь, ідеологізував провідні ідеї як в історії, так і в літературному процесі.

Приклад і досвід С. Єфремова яскраво доводять історичну детермінованість і, зрештою,

неминучість того, що українська історична думка формувалася протягом всього свого розвитку як соціальна і політично заангажована: йшлося про те, аби допомогти народові відстояти своє природне право на існування. Якщо інколи С. Єфремов був схильний спрощувати природу творчого процесу, був підвладний симбіозові неонародницького «романтизму» із запозиченням позитивістських ідей, із сциєнтизмом початку XX ст., – в цьому активно виявляв себе інтелектуальний та методологічний «клімат» доби, індивідуально зрозумілий і витлумачений. Але, прагнучи підсумкового висновку, не забуваймо про те, що С. Єфремов – в кінцевому рахунку – яскравий представник культурно-історичного методу – з усіма плюсами і мінусами цієї європейської школи [11, с. 12].

Дуже дорогими йому були ідеї визволення свого народу і дуже вже глибоко він переконаний був у тому, що обезсмертила ці ідеї насамперед література. «Сталося те, що сталося. Усе розгубив був український народ на довгому і важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право і освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто «людей», ще гірше – нацією «дядьків»... І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний – то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє – як вираз його духовної істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка од минулого й надія на майбутнє, треба сподіватися – недалекі вже часи» [5, с. 20].

На думку С. Єфремова, мало якому народові в світі доводилось пережити трагічнішу, нещаснішу долю, як та, якої зазнав за своє історичне життя український народ. Серед причин він називає географічне розташування України на тому роздоріжжі, що ним здавна відбувалися великі мандри кочових народів із степів Азії до Європи. Український народ був східним форпостом Європи, і даремно пробував «Змієвими валами» захиститися від степовиків. Ніякі вали не допомагали, і народ змушений був приймати перші й найважчі удари від нападників. Здебільшого ті удари тут і розбивались, але, повсякчас приймаючи їх на себе, український народ утратив багато цінних зусиль. Втратив він, насамперед, свою силу та частину території, і от саме в той час, коли за його спиною сусіди встигали скласти міцні політичні організації, він і ті початки розгубив, що надбав за попередніх часів коштом величезної напруги національних сил. А розгубивши, мусів стати об'єктом політичних експериментів для тих самих сусідів та основою, на якій вони свої здобутки культивували й викохували [5, с. 19–20].

Політичну діяльність С. Єфремов розпочав у студентські роки, ставши активним членом ВБЗО (1897–1904). Він разом із О. Кониським об'їздив майже всі українські громади, які діяли наприкінці XIX ст., переконував їх членів у доцільності об'єднання в загальну безпартійну організацію. Згодом С. Єфремова залучили і до укладання першого статуту об'єднання. Тривалий час він виконував обов'язки секретаря засідань організації.

Спілкування з видатними діячами українського руху зміцнювали його переконання у тому, що спільна послідовна просвітницька робота українців допоможе їм досягнути поставленої мети – побудувати демократичне суспільство, здатне вирішити національне питання.

Поява Всеукраїнської безпартійної організації в 1897 р., на думку Сергія Олександровича, розпочала новий етап в історії українського національно-визвольного руху. Це був перехідний час від аполітизму до політики, від громад до партій, від українофільства до національного радикалізму. Для старшого покоління українських громадських діячів організація стала епілогом їх біографії, але в той же час виявилася притягальною силою для молодого хлопця, який згодом став одним із активних учасників перших українських ліберальних партій.

Заснування демократичної партії в 1904 р. стало логічним результатом розвитку українського ліберального руху. Політико-організаційне

об'єднання української інтелігенції розширило політичний спектр національно-визвольного руху. Разом з тим до здійснення цього важливого кроку, за словами О. Субтельного, лібералів підштовхувало побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його у таке русло, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земським діячам [12, с. 263]. Одним словом, українські революційні партії «крайнього соціалістичного» напрямку змусили помірковано налаштованого С. Єфремова відмовитися від виключно культурницької роботи і органічно поєднати її з громадсько-політичною діяльністю.

Сергій Олександрович, як і багато його сучасників, вимагав реформувати Російську імперію у демократичну правову державу. Найкраще вирішення питання політичного устрою країни і виходу з глухого кута для країни він бачив у впровадженні конституційного ладу, головною складовою якого став би загальнодержавний парламент, обраний усім народом. Це гасло було проголошено на знак протесту проти здійснюваних самодержавством Росії заходів щодо виборів до так званої «Булігінської думи».

Після обрання загальнодержавного парламенту С. Єфремов пропонував вирішити і національне питання. У Російській імперії живе багато різних народів – росіян, поляків, фінів, грузинів, вірменів та інших разом з українцями. Потрібно, щоб кожен народ на власній етнічній території мав право місцевого самоуправління, «сам собі порядкував, який хотів лад заводив, яких хотів старших людей собі вибирав, а інший ніякий народ до того не мішався» [14, арк. 26]. І в Україні потрібно законодавчо дозволити такі виборні демократичні інститути влади. Державний лад у країні повинен будуватися на принципах найширшої автономії національно-територіальних одиниць. Автономія дозволила б українському народові через представників, обраних до місцевих законодавчих органів влади, формувати національну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику.

На думку Сергія Олександровича, досягнути демократичного ладу можна не лише шляхом насильства, як це пропагували інші партії, а й шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних та соціальних реформ, які послаблять протиріччя між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості – найважливішого елементу кожної демократичної країни.

Таким чином, С. Єфремов пропагував ідею реформування та демократизації дер-

жавного управління. Запровадження національно-територіальної автономії й обласної автономії зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, усуне міжнаціональну ворожнечу і напруженість, гармонізує інтереси різнонаціональних частин країни, поєднає неповний суверенітет окремих самоврядних регіонів з вигодами загальнодержавної єдності. Він вважав, що реалізувати всі соціальні ідеали можна тільки після отримання українським народом права в межах національної автономії самостійно будувати власне політичне та соціально-економічне життя. Згодом, через місцеві органи влади мали вирішитися й інші наболілі проблеми суспільства. Варто також зазначити, що деяка частина вимог була утопічною та навіть наївною. Окремі вимоги стали продовженням ідей М. Драгоманова щодо розвитку місцевого самоврядування, інші задекларували народницький підхід до вирішення проблем.

Важливою складовою переконань Сергія Олександровича була загальна теорія національного питання відповідно до сучасних історичних умов. У перші місяці революції 1905–1907 рр. керівники ліберальних партій заявили в пресі, що залишати в недоторканості чи відтягувати вирішення національного питання – значить ослаблювати значення державної перебудови і створити в майбутньому можливість нової боротьби, яка в результаті призвела б до того ж пригнічення слабших народів. Злагоду в країні можна побудувати тільки за умови визнання за всіма народами Росії їх національних прав, їх рівності з усіма іншими народами [4, с. 110].

С. Єфремов вважав за необхідне послідовно відстоювати національні права народу, всебічно сприяти їх повному впровадженню, задоволенню всіх культурних потреб українців. Його одностайні бажали перетворити народ в націю в повному значенні цього слова, з міцною самосвідомістю і власним шляхом до тієї цілі, яка стоїть і перед іншими народами Російської імперії – свободи, прогресу. Метою українського руху оголошувалося формування сучасної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

Таким чином, Сергій Олександрович наполягав на запровадженні національно-територіальної та обласної автономії. На його думку, автономія зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, гармонізує інтереси різних частин держави, поєднає неповний суверенітет окремих самоуправляючих регіонів з вигодами загальнодержавної єдності.

На відміну від представників партій революційного спрямування, С. Єфремов об'єктом

впливу вбачав українську націю. Він вважав, що здійснити всі свої соціальні ідеали можна тільки при «політичній самостійності українського народу» і необмеженому його праві самому вирішувати всі внутрішні справи (цілком можливо, що мова йшла про розширений варіант автономії). Зважаючи на обставини, в яких знаходилася тодішня Україна, Сергій Олександрович вважав, що першочерговою метою для народів є перетворення Російської імперії в конституційну державу.

На його думку, досягнути демократичного ладу можна не стільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (УНП, РУП, УСДРП), скільки шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних і соціальних державних реформ, які ослаблять протиріччя між різними верствами і класами та відкриють дорогу до більш чи менш поступального розвитку особистості.

В 1905–1907 рр. С. Єфремов увійшов до тієї невеликої групи інтелігенції, яка взяла на себе працю щодо організації національного відродження, але ця робота виявилася надто важкою. Б. Грінченко писав, що люди бажали одразу «косити [...] жито, коли нам потрібно було зробити собі плуг і борону, щоб це жито посіяти». І незважаючи на всі ці перепони, робота триває, створюються органи національного українського життя, за допомогою яких поширюється національна свідомість, зростає свідомо українська інтелігенція, свідомі українські маси [2, с. 151–152].

У січні 1917 р. Рада ГУП, за ініціативою С. Єфремова, направляє лист президентові США В. Вільсону, в якому рішуче підтримує його звернення від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення, та висловлює надію, що майбутній мир принесе справедливість всім великим і малим націям. Зокрема, і за «волю українського народу до самостійного розвитку» [1, с. 106].

Спостерігаючи за революційними перетвореннями у Російській імперії, С. Єфремов щиро вірив у швидку реалізацію і вирішення національних проблем у межах єдиного загальноросійського демократичного руху. Він вважав, що з поваленням самодержавства відкриваються нові можливості втілення у життя найважливіших вимог українського народу. Це гасло широкої національно-територіальної автономії України і перетворення Росії у федеративну демократичну республіку спонукало до популяризації і піднесення ідеї федералізму

серед українського населення. В боротьбі за автономію українці прагнули забезпечити собі співчуття і підтримку не тільки широких мас україномовного населення, але й національних меншостей в Україні [9, арк. 11].

Перемога Лютневої революції 1917 р. сприяла зміцненню автономістсько-федералістських ідей серед українського політикуму. Спостерігаючи за перетвореннями в державі, С. Єфремов щиро сподівався, що національні проблеми будуть швидко вирішені. Допомогати реалізувати їх стануть представники народів Росії за сприяння загальноросійського уряду. Він вважав, що ліквідація самодержавства відкрила нові можливості для задоволення національних, соціальних, економічних, політичних вимог українців як європейського народу і водночас стимулюватиме консолідацію та об'єднання всіх його демократичних сил. З огляду на ці теорії, гасло повноцінної національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки було визнано першочерговим, оскільки підтримувалося широкими верствами українства.

С. Єфремов взяв активну участь в роботі над універсалами УЦР. Вагання викликав у нього лише IV Універсал, яким проголошувалася повна незалежність України, оскільки це в той час суперечило його переконанням. Він підписав документ лише через наполегливі вимоги М. Грушевського та В. Винниченка. Про це згадували Б. Мартос та М. Ковалевський. Підписавшись, замислився, а потім сказав, що, приймаючи документи такого значення, діячі УЦР беруть на себе величезну відповідальність [10, с. 115–116].

Таким чином, С. Єфремов та його однодумці залишалися на своїх старих позиціях – автономія України у складі Росії, якщо ж і самостійність, то тимчасова, для наступного утворення нової федерації народів Росії. Нові політичні і військові обставини не сприяли суттєвим змінам його позиції. Навіть, навпаки, кожна нова ситуація розглядалася як елемент майбутньої федерації.

Самостійність України С. Єфремов сприймав як необхідну умову для формування рівноправної федерації народів. Він сподівався, що у майбутньому Україна буде відігравати більш значну роль у європейській геополітичній грі. Дехто із його сучасників твердив, що він на той час був проти українізації освіти, проте загальновідомим є факт, що С. Єфремов виступав за українську школу, університети і вважав, що заходи ці повинні здійснюватися поступово і зважено.

Встановлення в Україні більшовицької влади в 1919 р. не змінило позицій С. Єфремова.

Він і надалі залишався прихильником федерації з іншими народами, крім більшовицької Росії. Свої переконання Сергій Олександрович пояснював тодішнім неприйняттям більшовицьким керівництвом розбудови української державності, заснованої на національних традиціях і особливостях, та їх невдалою соціально-економічною політикою «воєнного комунізму».

Ставлення С. Єфремова до більшовицької влади та ідеології було різко негативним і саркастичним. Видимі досягнення партії і народу він сприймав через призму життя, яке було далеким від того, що описувалося в засобах масової інформації УСРР. Негативи суспільно-політичної та соціально-економічної сфер викликали в нього неприхований осуд і презирство. Представники більшовицької верхівки, заклопотані пошуками авторитетів, які потрібні були їм для вихвалення радянського стилю життя, з невідомою ворожістю ставилися до тих, чия думка не співпадала з офіційною позицією. Саме через свою відвертість і відкритість вчений і постраждав.

За спогадами М. Татуса, теж засудженого органами ДПУ, у вересні 1931 р. С. Єфремова, А. Ніковського, В. Чехівського привезли до Ярославського політизолятора, де вони перебували до вересня 1933 р. По приїзді московської комісії з ОДПУ більшість українців, поляків і чехів етапом вивезли на Соловки. Лише в ув'язненні в Сергія Олександровича відбувається корінний світоглядний перелом. Він висловлює точку зору про необхідність побудови незалежної Української держави, «і вже досить плакати, сльози лити, а пора вже здобути волю» [13, с. 44, 46].

Думка С. Єфремова про потребу довгого шляху, що може тривати не одне людське життя, до повного відродження українського народу має мало життєвих підстав, оскільки доля виявилася більш прихильною до більшовиків. Сергій Олександрович вважав, що в українців були широкі державні можливості, які вони змарнували, однак потрібно сподіватися на те, що, можливо, в майбутньому на порядок денний знову постане українське питання, яке успішно буде вирішене. А зважаючи на такі обставини, завжди є потреба працювати в тих рамках, що дозволяє діюча влада. Тим паче, що напрацювання можуть стати підґрунтям для відродження національного і культурного життя українців та становлення України як «незалежної, самостійної демократичної республіки» [7, арк. 38].

Таким чином, опрацювання доробку С. Єфремова, уважне і неупереджене детальне прочитання його спадщини ще попереду, як і деталізоване дослідження його поглядів щодо державності

України. Подальшого вивчення також потребує властиве вченому врахування специфіки певної епохи, його доповнення і розширення трактувань історичних подій та явищ. Адже С. Єфремов виявляє протягом усього творчого життя здатність

засвоювати і нові ідеї, дослухатися до критики на свою адресу, враховувати об'єктивні думки опонентів. Саме тому йому довелося на власному досвіді пройти своєрідну еволюцію поглядів щодо вирішення національного питання в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брицький П.П. Західноукраїнські землі в роки Першої світової війни / П.П. Брицький // Історична панорама. – 2004. – Вип. II. – С. 96–107.
2. Вартовий П. З українського життя / П. Вартовий // Нова Громада. – № 12. – 1906. – С. 147–155.
3. Галузевий державний архів СБУ, Спр. 67098 ФП (215471) «СВУ» (Ніковський А.В.), т. 59, ч. 1, 267 арк., ч. 2, арк. 268–496, ч. 3, 497–731.
4. Єфремов С. Заметки на текущие темы / С. Єфремов // Киевская Старина. – 1905. – Кн. 2. – С. 158–190; Кн. 3. – С. 276–299; Кн. 4. – С. 81–111; Кн. 5. – С. 183–212; Кн. 6. – С. 274–304.
5. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 688 с.
6. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. – К. : Вік, 1909. – 77 с.
7. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 689–703.
8. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 134–151.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Ф. 40 Василенко Микола Прокопович (1866–1935). № 1346. Виписки з документів і переписка М.П. Василенка з різними особами. 1890–1933. Машинописні копії з рукописними правками, 38 арк.
10. Скальський В.В. Універсали Центральної Ради як екстремуми революції: погляд С.О. Єфремова / В.В. Скальський // Революції в Україні у ХХ–ХХІ століттях: співзвуччя епох: Матеріали II наук. конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С.О. Єфремова. – Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. – С. 112–116.
11. Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 5–16.
12. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
13. Татусь М. Доля академіка С.О. Єфремова / М. Татусь // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). – Зб. 1. – Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. – С. 43–52.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 274 Київське губернське жан-дармське управління. 1829–1917 рр. Оп. 1. Спр. 1942. Дело по обвинению крестьянина С. Высокого Тарашанского уезда Люльчука Н. в распространении среди рабочих Денгофского завода нелегальной брошюры изданной У.Р.П. 12 мая – 20 августа 1907 г., 29 арк.

©Леонид Могильный
(Киев)

ЕВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ С. ЕФРЕМОВА О НАЦИОНАЛЬНОМ ВОПРОСЕ

В статье анализируется формирование и эволюция взглядов на решение национального вопроса в Украине известного украинского общественно-политического деятеля С. Ефремова (1876–1939) в его журналистских и научных работах, написанных в конце XIX – начале XX в. Под влиянием народнического и громадского движений формируется молодое поколение украинской интеллигенции, которое выдвигает на первый план решение национального вопроса в Российской империи. Решение этого вопроса было необходимым для модернизации процессов в общественно-политической жизни страны. В таких условиях формируется мировоззрение С. Ефремова, который считает, что уступчивое отношение к представителям разных национальностей гармонизирует отношения между ними в Украине. На первый план он ставил вопрос об автономии для украинского народа, разрешения которого, в свою очередь, помогло бы решить и вопрос о национально-культурной автономии для других этнических групп.

Ключевые слова: национальный вопрос, автономия Украины, история Украины, либерализм, Ефремов Сергей.

THE EVOLUTION OF SERHIY YEFREMOV'S VIEWS ON THE ISSUE OF INTER-ETHNIC RELATIONS

Modern historical science has recently started to raise the question of objective coverage of different Ukrainian public figures and their ideological beliefs. Among them, Serhiy Yefremov plays an important role as a well-known representative of the national liberal movement. When analyzing the biography of Sergei Alexandrovich, many researchers overlook one important detail of his worldview, namely, his national beliefs and attitudes, such as a vision of the past and the present of the Ukrainian people.

Communication with the leading figures of the Ukrainian movement strengthened his belief that the Ukrainian consistent educational activities will help them achieve their goal to build a democratic society that can solve ethnic problems.

Like many of his contemporaries, Sergei Alexandrovich sought to reform the Russian Empire and make it a democratic state. The best solution to the issue of political system, and finding a way out of the crisis in the country was considered to be the implementation of the constitutional system, the main component of which would be a federal parliament elected by all people.

Sergei Alexandrovich rejected violence, suggested by other parties as a possible way to establish a democratic system. According to his views, the democratic system could come to existence due to the natural development of national identity and both administrative and social reforms that would weaken the contradictions between different social groups in society and open the way to the progressive development of personality – a key element in democratic countries.

In other words, S. Yefremov promoted the idea of reforms and democratization of state management. The introduction of national and territorial autonomy along with regional autonomy would make the state more powerful, consolidate nations and eliminate ethnic hostility and tension. He believed that all social ideals could be put to life only after Ukrainian people obtain the right to build their own political, social and economic life within the autonomy.

The victory of the February Revolution of 1917 helped strengthen the ideas of autonomy and federalization among Ukrainian politicians. Observing the changes on the state level S. Yefremov sincerely hoped that national issues will be soon resolved. The representatives of the nations which lived in Russia would help implement them with the assistance of all-Russian government.

In 1918–1920, S. Yefremov treated Ukraine's independence as a necessary condition for the formation of equal nations' federation. He hoped that in the future Ukraine will play a more important role in European geopolitical game. Yefremov's idea that the Ukrainian nation would need a lot of time for its the full revival proved to be unrealistic because the fate turned to be more favorable for the Bolsheviks. Sergei Alexandrovich believed that the Ukrainian government had ample opportunities which they had missed, but it was vital to foster a hope that in the future the Ukrainian issue can probably become topical again and find a successful solution.

All in all, the objective and unbiased study of Yefremov's publicistic and scientific heritage, and a detailed examination of his views on Ukraine's condition as a state is yet to come. In the further study it is important for a researcher to take into account the particularities of the epoch, shed more light on the set interpretations of historical events and phenomena. Throughout his creative life S. Yefremov shown an ability to absorb new ideas, listen to criticism, take into account the objective opinions of his opponents. That's why throughout his lifetime he underwent the evolution of views on solving the issue of inter-ethnic relations.

Key words: national question, autonomy Ukraine, history of Ukraine, liberalism, Yefremov Serhiy.

До редакції надійшла 15.01.2015.

РОЛЬ ТА МІСЦЕ В. С. НАГІРНОГО У ЗАРОДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО СОКІЛЬСЬКОГО РУХУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається внесок відомого громадського діяча Василя Нагірного у зародження українського сокільського руху в Східній Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Проаналізовані причини створення сокільських товариств та вплив чеського й польського сокільства. Розкрито вплив соціально-політичних процесів, які відбулись на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ ст., на зародження та розвиток сокільства. Йде мова про роль студентських товариств «Ватра» та «Академічне братство» у створенні українських «Соколів».

Наголошується, що українські «Соколи», виникаючи за чеським і польським зразком, від сусідніх народів запозичили лише назву та організаційну структуру. Створення у 1894 р. у Львові українського молодіжного товариства «Сокіл» було закономірним процесом в тогочасній історичній та культурно-соціалній ситуації, яка склалась в Галичині. Визначено основні шляхи поширення сокільського гімнастично-спортивного руху. Досліджено перший етап становлення та діяльності сокільських гімнастично-спортивних організацій за головування В. Нагірного. Перший період історії українського сокільства – це час становлення та розвитку сокільських організацій у Східній Галичині до 1914 р. – важливий і значущий з огляду на масштаби, події, значення в історії спортивно-гімнастичного та національно-культурного рухів.

Висвітлено роль В. Лаврівського, організатора українського сокільського руху, в удосконаленні діяльності товариства. Розкривається структура та організаційна будова українських «Соколів». Розглянуто гімнастично-спортивну, протипожежну та культурно-просвітницьку діяльність українського молодіжного товариства «Сокіл» у Східній Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлено форми та засоби фізичного виховання. Акцентується увага на значенні гімнастики та спорту для українського народу напередодні Першої світової війни. Розглянуто політику польського намісництва в Галичині щодо активізації діяльності українського гімнастично-спортивного руху на межі ХІХ–ХХ ст.

Сокільська ідея тіловиховання від початкового несприйняття широким загалом, за короткий період опанувала українськими масами і напередодні Першої світової війни перетворилася в авторитетну інституцію усього краю. Підкреслено, що сокільська система виховання заохочувала українців своєю демократичністю, гармонійним поєднанням духовності й тілесності, сприяла національному самоутвердженню. Від перших кроків створення у Львові гімнастичного осередку прихильники сокільства намагались донести до українського громадянства думку про необхідність виховувати сильне молоде покоління, здорове фізично й духовно, і переконували в тому, що саме в поширенні сокільських ідей – майбутнє нації. З'ясовується суспільно-політичні течії в українському сокільському русі, що сприяли дезорганізації українського сокільства.

Протипожежна, гімнастично-спортивна та культурно-просвітницька діяльність українських сокільських товариств була необхідною передумовою у консолідації західноукраїнського населення, а також зуміла засобами фізичної культури підготувати український народ для боротьби за свою державність.

Ключові слова: сокільський рух, молодіжні товариства, Східна Галичина, національно-визвольна боротьба, державотворчі процеси.

Історія українського сокільського руху – своєрідний напрям національно-визвольної боротьби українців Східної Галичини, який виник наприкінці ХІХ ст. та протягом усього часу свого функціонування став помітним явищем в історії розвитку західноукраїнських земель. Діяльність українських «Соколів» виходила із тогочасних потреб українців. Так, протипожежна діяльність полягала у допомозі державній протипожежній службі в ліквідації пожеж, які охопили західноукраїнські землі наприкінці ХІХ ст., куль-

турно-просвітницька – сприяла духовному розвитку українського народу, а гімнастично-спортивна – ставила за мету створення власного війська. Від початкового несприйняття сокільських ідей, гімнастично-спортивні, протипожежні та культурно-просвітницькі осередки українського «Сокола» згодом посіли вагоме місце в національно-культурному житті галицького краю. Особливу увагу привертає постать засновника українського сокільського руху – Василя Нагірного.

Дослідження історії українського сокільського руху активізувалось в основному з проголошенням Україною незалежності. Це, насамперед, праці В. Леника [7], І. Андрухова [1], О. Вацеби [3], Б. Трофим'яка [10] та ін. Проте згадані праці не позбавлені окремих недоліків щодо розкриття діяльності молодіжних товариств. Так, наприклад, автори акцентували увагу тільки на фізичному, гімнастичному чи військово-патріотичному спрямуванні молодіжних товариств, обминаючи або побіжно висвітлюючи інші аспекти діяльності українського руху.

Метою дослідження є аналіз джерел та літератури, які дають можливість дослідити внесок В. Нагірного у зародження українського сокільського руху у Східній Галичині наприкінці XIX – початку XX ст.

Василь Степанович Нагірний народився 11 січня 1848 р. у с. Гірному на Львівщині. Початкову освіту В. Нагірний здобув у рідному селі, середню – у школах Стрия і Львова. У 1870 р. він був прийнятий до Львівської «Технічної Академії» (Політехнічний інститут), проте, через рік, за сприяння викладачів, здібному студенту вдалось виїхати на навчання до Швейцарії [8, с. 21]. У 1875 р. В. Нагірний успішно закінчив будівельний відділ Федеральної політехнічної школи у Цюриху та отримав диплом інженера-архітектора. У Швейцарії В. Нагірний, працюючи на різних посадах, пробув 11 років.

У 1882 р., повернувшись до Львова, В. Нагірний розпочав широку архітектурну та громадську діяльність, яка полягала у розбудові суспільно-економічного, політичного і культурного життя Галичини. Саме у цей час була приділена значна увага створенню молодіжного гімнастично-спортивного товариства «Сокіл» [13, арк. 1].

Велику роль у створенні українських сокільських товариств відіграли студентські товариства «Ватра» та «Академічне братство», які виникли у Львові наприкінці XIX ст. Активними членами цих товариств були С. Яричевський, Б. Лепкий, В. Лаврівський, В. Нагірний. Так, В. Нагірний, ознайомившись із швейцарським досвідом організації протипожежних товариств, у 1886 р. в часописі «Батьківщина» опублікував статтю «Працюймо, а Бог нам допоможе!», в якій закликав до створення «пожежно-руханкових товариств за для збереження селянських господарств» у сільській місцевості [4, с. 23].

Перше українське протипожежне товариство «Сокіл» було створено у 1891 р. за сприяння Кліма Жмури і Павла Думки в селі Купчинці на Тернопільщині [13, арк. 1]. Протипожежна діяльність сокільських товариств

була мотивована В. Нагірним тим, що саме наприкінці XIX ст. у населених пунктах Галичини кількість пожеж з кожним роком постійно збільшувалась на 30–35% [5, с. 35], а діюча державна пожежна охорона зі своїми обов'язками справлялася тільки частково.

Що ж до Львова, то процес створення сокільських товариств відбувався повільно. Так, В. Нагірний та В. Лаврівський – борці за українську сокільську ідею – сприяли створенню українського «Соколу» у Львові, однак українське населення міста та окремі національні провідники ще не розуміли, що на першому етапі своєї діяльності лише спортивне сокільське товариство може активізувати населення до громадської роботи. Українська громадськість була позбавлена можливості знати про те, що в Німеччині вже від 1800 р. існували подібні гімнастично-спортивні товариства, які сприяли патріотичному пробудженню німецького народу та зростанню його громадянської активності. «Тодішнє наше громадянство прямо обидилося, розгнівалося на Лаврівського, почувши про його заходи коло основи руханкового товариства, киплячи собі з його сфіксованої ідеї, та милосердячись над безталанним ширителем сокільської думки. Нащо нам «Соколи»? – питали одні – хіба ми поляки, чи чехи, щоби забавлятися такими дурницями? То що іншого поляки, мають гроші, мають силу, то треба їм і Соколів!..» – такими були погляди широкого українського загалу [3, с. 20; 10, с. 76].

Певні зміни у Львові настали в 90-х рр. XIX ст. 17 липня 1892 р. у залі Народного Дому у Львові відбулися збори під головуванням учителя гімнастики Бучацької гімназії Онуфрія Геціва. У роботі зборів узяли участь В. Лаврівський, І. Кулачковський, студент філософського факультету Львівського університету І. Яричевський. Збори відкрив В. Кулачковський. У своїй промові він наголосив на тому, що українська нація закута в залізні кайдани, які нелегко розірвати і далі «нам треба залізної сили і тому мусимо набрати такої сили, а тоді піврємо кайдани (...). Бракує нам товариства, що вчить розвивати силу кожного українця зокрема. Лучити українців разом, щоб була велика непереможна сила. Таке товариство маємо заснувати» [2, с. 5].

Спіраючись на засади національно-визвольної боротьби слов'янських народів, у 1892 р. В. Нагірний та В. Лаврівський розробили статут українського «Соколу», головне завдання якого полягало у «побудові соборної України, яка б не зазнавала національного, політичного та духовного гноблення» [12, арк. 3]. Проте, га-

лицьке намісництво довгий час не затверджувало статут українського сокільства. І, лише після затвердження 26 липня 1893 р. австрійським міністерством внутрішніх справ, було змушене змиритися.

Незважаючи на перепони австрійської адміністрації та польських політичних чинників, все ж таки 11 лютого 1894 р. у Львові в будинку «Бесіди» відбулись перші загальні збори членів товариства «Сокіл». Саме з цього часу починається історія організованого українського сокільського руху на західноукраїнських землях.

Головою новоутвореного товариства «Сокіл» було обрано В. Нагірного, а його замісником В. Лаврівського. Львівський «Сокіл» прагнув до активізації та консолідації української нації та проголошувався як товариство широкого культурного спрямування, доступне усім, хто бажає стати його членом [6, с. 191]. Демократичний характер діяльності «Сокола» підтверджує й аналіз усіх протоколів засідань і загальних зборів українського молодіжного товариства. В. Нагірний вбачав, що дане товариство має знаходитися на одному щаблі з такими наявними, вагомими та відомими на той

час українськими інституціями, як «Просвіта», «Народна торгівля», «Дністер» та ін.

Спрямовуючи свою діяльність у галузь фізичного виховання, український сокільський рух прагнув «розбудити і плекати в громадянстві рухливість, товариськість, народну свідомість за поміччю руханки, змагу (спорту – Є.П.), руханкових ігор і забав пласту, мандрівництва», а протипожежною діяльністю – виховати «єдність і послух, витривалість і почуття обов'язку» [11, арк. 2]. Поступово український «Сокіл» у Львові здобув більше своїх прихильників. Так, якщо у перший рік своєї діяльності товариство нараховувало 121 осіб, то вже на 1895 р. кількість членів збільшилась до 208. Як підкреслив один з літописців українського сокільства А. Омельчук, «зачалася праця в новій станиці народної культури тіла і духа. Захоплення зразу було дуже велике, до «Сокола» вступали і молоді і старі, кожний старався дати йому свою поміч в міру своїх сил» [9, с. 185].

Таким чином, завдяки зусиллям В. Нагірного вдалось створити мережу молодіжних товариств «Сокіл», які зуміли активізувати та консолідувати українську націю наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. для боротьби за українську державність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
2. Боберський І. Українське сокільництво (1894–1939) / І. Боберський. – Львів : Накладом «Сокола-Батька», 1939. – 160 с.
3. Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху / О. Вацеба. – Івано-Франківськ, 1997. – 230 с.
4. Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.) / М. Гуйванюк. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 254 с.
5. Карпинець І. Галичина: Військова історія 1914–1921 років / Упоряд.: Стеблій Ф.І., Якимович Б.З. / І. Карпинець. – Львів : Видавничий дім «Панорама», 2005. – 376 с.
6. Качор А. «Сокіл-Батько у Львові / А. Качор // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / Упоряд. Благітка А. – Львів : РВО «Основа», 1996. – С. 191–195.
7. Леник В. Українська організована молодь (молодіжні організації від початків до 1914 р.) / В. Леник. – Львів : Б. в., 1993. – 181 с.
8. Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. – Львів : Накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, 1935. – 70 с.
9. Омельчук А. Тридцять п'ять літ / А. Омельчук. // «Сокіл-Батько»: Спортивно-руханкове товариство товариство у Львові. Альманах 1894–1994. / Упоряд. Благітка А. – Львів : РВО «Основа», 1996. – С. 185–188.
10. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ – перша пол. ХХ ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – 696 с.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДА України у м. Львові). – Ф. 312 : Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько» м. Львова. – оп. 1. – спр. 1: Статути товариства за 1892 р., 1906 р., 1929 р.
12. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 312 : Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько» м. Львова. – оп. 1. – спр. 4: Спогади С. Яричевського про історію заснування товариства (25. IV. 1912 р.).
13. ЦДА України у м. Львові. – Ф. 312: Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько» м. Львова. – оп. 1. – спр. 12 : Історична довідка про заснування і діяльність товариства, складена Гакстеном (1906 р.).

РОЛЬ И МЕСТО В. С. НАГОРНОГО В ЗАРОЖДЕНИИ УКРАИНСКОГО СОКОЛЬСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ВОСТОЧНОЙ ГАЛИЦИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В статье рассматривается вклад известного общественного деятеля Василия Нагорного в зарождение украинского сокольского движения в Восточной Галиции в конце XIX – начале XX века. Проанализированы причины создания сокольских обществ и влияние чешского и польского сокольства. Раскрыто влияние социально-политических процессов, которые произошли на западноукраинских землях в конце XIX века, на зарождение и развитие сокольства. Идет речь о роли студенческих обществ «Ватра» и «Академическое братство» в создании украинских «Соколов».

Отмечается, что украинские «Соколы» возникая по чешскому и польскому образцу, от соседних народов заимствовали только название и организационную структуру. Созданию в 1894 г. во Львове украинского молодежного общества «Сокол» было закономерным процессом в тогдашней исторической и культурно-социальной ситуации, которая сложилась в Галиции. Определены основные пути распространения сокольского гимнастическо-спортивного движения. Исследован первый этап становления и деятельности сокольских гимнастическо-спортивных организаций под руководством В. Нагорного. Первый период истории украинского сокольства – это время становления и развития сокольских организаций в Восточной Галиции до 1914 гг. – важный и значимый учитывая масштабы, события, значение в истории спортивно-гимнастического и национально-культурного движения.

Освещена роль В. Лавровского – организатора украинского сокольского движения в усовершенствовании деятельности общества. Отмечается о структуре и организационном строении украинских «Соколов». Рассмотрены гимнастическо-спортивная, противопожарная и культурно-просветительская деятельность украинского молодежного общества «Сокол» в Восточной Галиции в конце XIX – начале XX века. Освещены формы и средства физического воспитания. Акцентируется внимание на значении гимнастики и спорта для украинского народа накануне Первой мировой войны. Рассмотрено политику польского наместничества в Галиции по активизации деятельности украинского гимнастическо-спортивного движения на рубеже XIX–XX вв.

Сокольская идея от начального невосприятия общественностью, за короткий период овладела украинскими массами и накануне Первой мировой войны превратилась в авторитетную структуру всего края. Подчеркнуто, что сокольская система воспитания поощряла украинский народ своей демократичностью, гармоничным сочетанием духовности и телесности, способствовала национальному самоутверждению. От первых шагов создания во Львове гимнастического центра, сторонники сокольства пытались донести до украинского гражданства мнение о необходимости воспитывать сильное молодое поколение, здоровое физически и духовно, и убеждали в том, что именно в распространении сокольских идей – будущее нации. Отмечается об общественно-политических направлениях в украинском сокольском движении, которые способствовали его дезорганизации.

В статье автор подчеркнул, что противопожарная, гимнастическо-спортивная и культурно-просветительская деятельность украинских сокольских обществ была необходимым условием в консолидации западноукраинского населения, а также сумела средствами физической культуры подготовить украинский народ для борьбы за украинскую государственность.

Ключевые слова: сокольское движение, молодежные общества, Восточная Галиция, национально-освободительная борьба, государственность.

ROLE AND PLACE OF V. S. NAHIRNUY IN THE BIRTH OF UKRAINIAN SOKIL MOVEMENT IN EASTERN GALICIA AT THE END OF XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

At the end of XIX – at the beginning of XX centuries a new stage of Ukrainian people fight for their statehood started. Ukrainians of Eastern Galicia had the most auspicious conditions for energization of their aspirations for statehood. Just at the same time youth sport, gymnastic and military organizations, which promoted awakening and consolidation of feelings of national dignity, ideas of unity and Ukrainian state independence, started to arise widely on West-Ukrainian lands.

The history of Ukrainian Sokil society is a distinctive direction of national liberation movement of Ukrainians from Eastern Galicia, which appeared at the end of XIX century and during the time of its existence and operation had become a noticeable phenomenon in the history of the development of West-

Ukrainian lands. Ukrainian Sokil is a medium of physical and mental education of West-Ukrainian people at the end of XIX – at the beginning of XX centuries. Gymnastic and sport activity of Ukrainian Sokil Organizations was a necessary prerequisite of consolidation of Eastern Galicia Ukrainians, and was able to prepare Ukrainians for a fight for Ukrainian statehood by means of physical education. However, gymnastic and sport activity was not the only factor of education of West-Ukrainian population. One of Lviv Sokil leaders, I. Bobersjkyi, emphasized that physical training is a path to mental training.

Role and place of V. S. Nahirniy in a birth of Ukrainian Sokil movement in Eastern Galichina at the end of XIX – at the beginning of XX century are considered in the article. Reasons for Sokil societies creation and an influence of Czech and Polish Sokils are analyzed. In the article it is discovered the influence of socio-political process, which happened on West Ukrainian lands at the end of XIX century, upon the birth and development of Sokil movement. It is mentioned of the role of «Watra» and «Academic brotherhood» students' societies in Ukrainian Sokil creation.

It is insisted that Ukrainian Sokil, being created ad exemplum of Czech and Polish ones, adopted only neighbors' names and organizational structure. Creation of Ukrainian Youth Sokil Society in 1894 in Lviv was a relevant process in a historical, social and cultural situation in Galicia of that time. The main expansion ways of Sokil gymnastic and sport activity are determined. The first stage of formation and activity of Sokil societies under the leadership of V. Nahirniy is investigated. The first period of Ukrainian Sokil history is the time of formation and development of Sokil organizations in Eastern Galicia until 1914, and is important and considerable in the view of the scale, events, meaning in the history of gymnastic, sport and national cultural movements.

In the article the role of V. Lavrivskiy as organizer of Ukrainian Sokil movement in the improvement of its activity is illustrated. It is mentioned of organizational structure of Ukrainian Sokil. Sport, gymnastic, fire-prevention, cultural and educational activity of Ukrainian Sokil Youth Society in Eastern Galicia at the end of XIX – at the beginning of XX centuries are explored, forms and methods of physical education are highlighted. The emphasis is laid on the importance of gymnastic and sport for Ukrainian people on the eve of the First World War. The article considers the policy of Polish governors regarding energization of Ukrainian gymnastics and sport movement on the verge of XIX–XX centuries.

It is important to mention that Ukrainian Sokil was engaged in fire-prevention, cultural and educational activity simultaneously with gymnastic and physical education. Fire-prevention Sokil organizations from the start of their activity had become a significant helpers to state fire prevention and local voluntary «Vohneva Storozha» on West-Ukrainian lands. In a brief space of time Ukrainian fire-prevention Sokil appeared to be able to ensure an effective fire-fighting in both rural regions and towns. Sokil fire-prevention organizations were able to unite mass on ideological and organizational levels through educating them as organized, united and solid. Ukrainian Sokil societies also played a significant role in raising of cultural, educational, intellectual level of Galicia Ukrainians, and also promoted national cultural ascent of West-Ukrainian population at the beginning of XX century.

Sokils' idea of «bodyeducation» during the short period of time transformed from starting point of aversion by the public to an authoritative institution of the whole land on the eve of the First World War. It is highlighted that Sokil educational system encouraged Ukrainians by its democracy, harmonious unification of immaterial and bodily parts, promoted national self-affirmation. From the first steps of creation of gymnastic focus in Lviv, Sokil supporters were trying to inform Ukrainian people on the necessity of education of young strong generation, being healthy physically and mentally, and to convince of the fact, that propagation of Sokil ideas contains the future of the nation. It is mentioned about socio-political trends in Ukrainian Sokil movement, which were promoting Ukainian Sokil disorganization.

In this article author underlined that the fire-prevention, gymnastic, sport, cultural and educational activity of Ukrainian Sokil societies was an important prerequisite of consolidation of West-Ukrainian people and also was able to prepare Ukrainian people by the means of physical education for their fight for Ukrainian statehood. The bright stages of self-sacrificing work, directed at awakening and strengthening of the feelings of national dignity, ideas of unity and Ukrainian state independence are connected with Ukrainian Sokil societies. Being created as one of the elements of Slavic Sokil movement, Lviv Sokil promoted physical, mental and cultural development of Ukrainians. The fact that these gymnastic and sport Sokil societies made up a main body of Ukrainian military force of a new era – Legion of Ukrainian Sich Riflemen is of a great importance.

Key words: Sokil movement, youth society, Eastern Galicia, the national liberation struggle, government formation process.

До редакції надійшла 22.01.2015.

**УЧАСТЬ ЛЕОНІДА КУЧМИ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ
(1994–2004): ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті прослідковується й аналізується участь та місце Президента Леоніда Кучми в новітньому українському конституціоналізмі. Основна увага акцентується на проблематиці узгодження різних варіантів конституційних проектів, переговорний процес між учасниками комісії з напрацювання тексту Основного закону. Висвітлено ініціативу глави держави щодо проведення конституційної реформи та кропінкової роботи щодо просування законопроектів для їхнього остаточного прийняття та реалізації.

Ключові слова: Президент, Леонід Кучма, Верховна Рада, Конституція.

Після перемоги Леоніда Кучми на дострокових президентських виборах 1994 р. і проведення інавгурації новообраного глави держави перед ним постала велика кількість проблем, з якими він мав стикнутися та вирішити в короткостроковій перспективі. По-перше, складна соціально-економічна ситуація в країні, ядерне роззброєння України, сепаратизм в Криму, а також відсутність Конституції та нормальних конструктивних відносин з Верховною Радою України. Питання Конституції та діяльності, спрямованої на її прийняття, розглядаються та з'ясовуються науковцями та дослідниками як з юридичного боку, так і історичного ракурсу. Особливе місце в розробці цієї тематики належить В. Шаповалу [20], М. Томенку [16], О. Бандурці [1], В. Кампо [5], В. Погорілку [7] та Ю. Тодиці [15]. Проте в зазначених працях не висвітлюється достатнім чином місце Президента Леоніда Кучми в новітньому українському конституційному процесі. Вивчення та аналіз даної проблематики виступає метою даної статті. Для реалізації поставленої мети слід дослідити участь Леоніда Кучми в розробці та прийнятті Конституції 1996 р., а також в здійсненні політичної реформи, яка була реалізована в 2004 р.

Варто зазначити, що конституційний процес займав чільне місце в програмах кандидатів в народні депутати та Президенти протягом виборчих кампаній навесні та влітку 1994 р. У суспільстві існувала необхідність та запит на прийняття нової конституції, адже продовжувала діяти ще конституція УРСР 1978 р. зі змінами та доповненнями, які, однак, корінним чином не змінювали державний лад. Зокрема, передвиборна програма Леоніда Кучми передбачала «термінове прийняття нової Конституції як основи законотворчості, формування громадянського суспільства національної злагоди, а також створення авторитетної виконавчої вла-

ди на засадах компетентності, порядності та відповідальності» [2, с. 184].

Новообрана Верховна Рада України (далі – ВРУ) відразу після початку своєї діяльності розпочала роботу над пошуком варіантів продовження конституційного процесу, адже діяльність попередніх комісій з розробки конституції була неефективною та не мала підтримки в сесійному залі. Одним з пріоритетних питань своєї діяльності ще до офіційної інавгурації Леонід Кучма визначав підготовку та прийняття нової Конституції. Парламент, в свою чергу, намагався зрушити процес напрацювання нової Конституції з мертвого місця, однак постійні суперечки та безкінечні обговорення депутатського корпусу з приводу кількісного та персонального складу зводили всі спроби нанівець.

Президент України був занепокоєний затягуванням та відсутністю прогресу в просуванні конституційних ініціатив, тому, в вересні 1994 р. надіслав парламентарям лист зі зверненням, в якому критично висловився щодо пропозицій, які запропонувала ВРУ, і зауважив, що в проекті Комісії з питань правової політики і судово-правової реформи не відображені пропозиції, які свідчили про реальне політичне становище в суспільстві. Варто зазначити, що депутати виступали за створення Конституційної комісії (далі – Комісія) як органу ВРУ, і це несло в собі загрозу протистояння в подальшій роботі. Можливість такої небезпеки змушувала підійти ретельно до пошуку найбільш компромісного та дієвого принципу формування Конституційної комісії.

Щодо позиції Президента, то він вважав за необхідне створити Комісію у складі тридцяти дев'яти осіб, у той час як ВРУ наполягала на 78 членах. Це було пов'язано з строкатістю партійного складу парламенту та намаганням усіх політичних фракцій та груп взяти участь в розробці Конституції. Зокрема, Леонід Кучма

пропонував включити до складу Комісії: Президента та Голову ВРУ як співголів Комісії, секретаря, визначеного спільно Президентом та Головою ВРУ, по дев'ять представників від кожної з «гілок» влади, вісім представників від різних регіонів України та одна особа від Автономної Республіки Крим. 12 вересня 1994 р. Президія ВРУ розглянула лист Президента та прийняла постанову, згідно якої доручила Комісії з питань правової політики і судово-правової реформи сформулювати та надати нові пропозиції щодо формування Комісії [11].

Проблема формування Комісії, крім значених розбіжностей у підходах, полягала в тому, що за чинною на той момент Конституцією прийняття нового Основного Закону відносилось до повноважень ВРУ. Проте це не виключало можливості внесення суб'єктами права законодавчої ініціативи щодо розгляду свого проекту Конституції. Це загрожувало появою великої кількості проектів, які б довго обговорювали та не прийняли через відсутність єдиного погодженого документу.

В результаті обговорень та дискусій 20 вересня 1994 р. була прийнята Постанова ВРУ «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)». Вона передбачала, що парламент та глава держави мали делегувати до цієї комісії по п'ятнадцять осіб, один представник визначався ВР АРК, сім судовими органами і Генеральною прокуратурою. Загальна чисельність комісії мала становити 40 осіб [9]. 10 листопада 1994 р. ВРУ ухвалила Постанову «Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)», яка налічувала 41 особу і очолювалась Леонідом Кучмою та Олександром Морозом. Секретарем Комісії призначено Альберта Корнєєва, керівника групи Адміністрації Президента України по зв'язках з Верховною Радою України. До складу ввійшли такі відомі широкому загалу представники, як: Анатолій Гальчинський, Сергій Головатий, Микола Горинь, Олександр Ємець, Іван Заєць, Володимир Стретович, Дмитро Табачник, Василь Тацій, а також керівник попередньої Конституційної комісії, тодішній Голова Конституційного Суду України Л. Юзьков [10].

На першому пленарному засіданні Комісії 28 листопада 1994 р. у виступах її Співголів та інших членів була висловлена впевненість у тому, що Конституція буде прийнята. Так, Л. Кучма стверджував: «Моя позиція чітка й однозначна: подальше затягування конституційної реформи та прийняття нової Конституції буде нічим невиправданою політичною помилкою,

відповідальність за яку нестиме Верховна Рада, Президент і Конституційна комісія» [14, с. 81]. Також Президент вважав за необхідне прийняти закон про владу, так як відносини між законодавчою та виконавчою владою були напруженими і не існувало чіткого розмежування повноважень між ними. «Необхідність невідкладного усунення зазначених суспільних перешкод, – додавав Л. Кучма, – і спонукала Президента ініціювати прийняття Конституційного закону про владу. За моїм переконанням, це має бути своєрідна мала Конституція, взаємна угода «гілок влади» щодо співробітництва в кризовий період, яка ввійде складовою частиною в майбутній Основний Закон» [14, с. 80].

Для початку роботи над напрацюванням нової Конституції за основу був взятий проект від 26 жовтня 1993 р. Важливим було й те, що на своєму першому пленарному засіданні Комісія прийняла за основу Положення про Комісію, план її роботи та інші документи. На наступному засіданні Комісії 28 листопада 1994 р. створено сім секцій, до складу яких було залучено членів Комісії від різних органів державної влади для повноцінного представництва.

На засіданні Комісії 27 грудня 1994 р. були винесені на розгляд та обговорення спірні питання, зокрема суспільно-економічного ладу, закріплення назви «український народ» чи «народ України», ставлення держави до титульної нації та національних меншин, одно- чи двопалатності парламенту тощо. Обговорення цих питань викликало жваву дискусію, проте члени Комісії дійшли згоди не голосувати, попередньо не опрацювавши ці позиції. Слід зауважити, що Співголова Комісії Л. Кучма також пропонував не вирішувати долю спірних питань. Така позиція була зумовлена розглядом президентського законопроекту «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який бурхливо обговорювався на засіданнях парламенту і наступного дня після засідання Комісії – 28 грудня 1994 р. – був прийнятий за основу [20, с. 54].

Наступне засідання відбулося 6 березня 1995 р. Головуючий на пленарному засіданні Комісії президент Л. Кучма оголосив пропозицію провести засідання в три етапи, детально обговоривши кожен з розділів, розроблених відповідними секціями. Після цього планувалось продовжити засідання Комісії з метою узгодження спірних питань та створити Робочу групу для напрацювання єдиного тексту проекту нової Конституції. На цьому засіданні розгорнулася дискусія щодо статусу президента в державі.

Зокрема, секція, очолювана О. Ємцем дійшла висновку, що Україна має бути президентською республікою. Ці пропозиції викликали критику з боку значного числа учасників засідання. Висновки секції, озвучені О. Ємцем не дістали підтримки й головуючого на засіданні Л. Кучми. Адміністрація Президента вважала, що конституційне визначення Президента як глави виконавчої влади є недоцільним, а тому пропонувалось визначити особливий статус – фактично над усіма «гілками» влади. Водночас Л. Кучма позитивно ставився до пропозицій про утворення двопалатного парламенту.

Як бачимо, процес напрацювання конституції пригальмувався, що свідчило про різне бачення кожної з гілок влади в функціонуванні державного механізму. Суспільство також було втомлене від зволікання в прийнятті конкретних рішень протягом чотирьох років.

У зв'язку з цими обставинами секретар Комісії А. Корнєєв 10 травня 1995 року звернувся до Л. Кучми і О. Мороза як Співголів Комісії з листом, у якому закликав негайно організувати нараду координаторів секцій Комісії за участю провідних експертів. Нарада була скликана Президентом і Головою Верховної Ради 30 травня 1995 р. Цьому передували важливі події, зокрема 18 травня Верховна Рада схвалила абсолютною більшістю Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» в президентській редакції. По суті, президент отримував певну перевагу в просуванні конституційних ініціатив. На нараді було вирішено провести завершальний етап роботи над проектом Конституції, чим мала зайнятись Робоча група Комісії, створена Співголовами [20, с. 58]. Також було досягнуто консенсусу щодо введення в дію Закону України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» шляхом підписання Конституційного Договору (далі – Договір) між Президентом та Верховною Радою. 7 червня на засіданні ВРУ відбулося голосування щодо Конституційного Договору, що включав повний текст Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», і 240 народних депутатів підтримали цей документ. Конституційний Договір набрав чинності 8 червня 1995 р. після його підписання Президентом та Головою Верховної Ради [4, с. 1–2]. 19 червня 1995 р. Леонід Кучма та Олександр Мороз видали Розпорядження Співголів Комісії «Про утворення Робочої групи Конституційної комісії», із завданням доопрацювати єдиний текст Конституції на основі напрацювань та висновків секцій.

У середині жовтня 1995 р. з Адміністрації Президента було передано прохання нада-

ти Л. Кучмі для ознайомлення напрацьовані матеріали, оскільки Президент мав відбутися в тривалий візит до Латинської Америки. На той час більш-менш остаточно була підготовлена частина тексту з розділами про загальні засади, права і свободи людини і громадянина, народний суверенітет, парламент (у варіантах однопалатного і двопалатного). Наприкінці жовтня 1995 р. Робоча група в основному завершила підготовку тексту Конституції, і він був переданий для ознайомлення Президенту. Після цього проект відправили на остаточне редагування і 15 листопада 1995р. був поданий на розгляд до Комісії.

Пленарне засідання Конституційної комісії з обговорення проекту відбулося 23 листопада 1995 р., на якому Л. Кучма привітав всіх з тим, що «є вже робочий варіант нової Конституції України», і що «доручення минулого засідання про необхідність мати повний проект Конституції виконане» [20, с. 75]. З метою вирішення усіх процедурних питань 18 березня 1996 р. було проведене останнє засідання Комісії, на якому було вирішено направити узгоджений проект Конституції до ВРУ. Проте були висловлені зауваження О. Морозом, який наполягав на продовженні консультацій. Незважаючи на це, проект Конституції був представлений 20 березня 1996 р. на спеціальному засіданні Верховної Ради, на яке були запрошені також члени Конституційної комісії. З невеликими доповідями про проект Конституції виступили Президент і Голова Верховної Ради як Співголови Конституційної комісії. Л. Кучма наголосив на демократичному характері проекту, зазначив, що «проект є результатом спільної клопіткої тривалої роботи великого колективу людей, які практично репрезентують усі верстви і складові нашого суспільства» [12], і закликав депутатів невідкладно приступити до розгляду документа. Проте депутатський актив не був налаштований конструктивно, тому питання було розглянуто лише 17 квітня.

5 травня 1996 р. створено Тимчасову спеціальну комісію (далі – Тимчасова комісія) по опрацюванню Конституції України. До її складу увійшло 28 народних депутатів з 12 різних політичних фракцій та груп. Очолив Тимчасову комісію народний депутат з групи «Центр» Михайло Сирота. З 28 травня по 4 червня тривав розгляд проекту Конституції в першому читанні, який завершився успішним прийняттям рішення 258 голосами. Проте прийняття даного документу не було безхмарним. Напередодні голосування представники депутатських фракцій та груп лівого спрямування довго не бажали приступати

до розгляду питання по суті та просто-на-просто не реєструвались в сесійній залі парламенту, що не давало можливості розпочати засідання через відсутність кворуму. Вони аргументували тим, що Президент Л. Кучма після прийняття запропонованого документу за основу оголосить про призначення всеукраїнського референдуму для прийняття Конституції в цілому. Слід віддати належне президенту, який спростував доводи щодо референдуму в сесійній залі парламенту: «Я хочу, шановні народні депутати,... однозначно заявити, що Президент не збирається одноосібно, без розгляду цього проекту у другому читанні, виносити проект без погодження з більшістю Верховної Ради на референдум» [13].

Процедура другого читання була не менш напруженою, ніж прийняття проекту за основу. Зокрема, 26 червня правоцентристські фракції відмовились брати участь у засіданні, чим заблокували розгляд питання прийняття Конституції в цілому. Після відмови депутатів та безуспішних спроб поновити роботу ВРУ Леонід Кучма підписав Указ «Про проведення всеукраїнського референдуму з питання прийняття нової Конституції України», який призначався на 25 вересня 1996 р. На всенародне обговорення виносився проект Конституції, схвалений Конституційною комісією без напрацювань Тимчасової комісії. Також в парламенті був розпочатий збір підписів для звернення до Президента про узгодження проекту Конституції та взяття за основу варіанту 17 червня для подальшого спільного винесення на референдум. За два дні було зібрано 240 підписів народних депутатів, що представляли дев'ять фракцій та груп [3, с. 43].

Враховуючи такий хід подій на наступний день, 27 червня 1996 р., розпочалось пленарне засідання ВРУ, яке тривало майже добу. В результаті постатейного розгляду Конституції та доповіді Голови Тимчасової Комісії Михайла Сироти з кожного питання Основний Закон України був прийнятий 28 червня 1996 р. 315 голосами. Леонід Кучма звернувся до депутатів після успішного голосування і зазначив, що прийняття Конституції ввійде в історію як історична подія та подякував усім, хто працював над текстом документу протягом усіх етапів конституційного процесу.

Інший етап конституційного реформування був здійснений вже під час другої президентської каденції Леоніда Кучми. Ще 15 січня 2000 р. він підписав Указ «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою», який призначався на 16 квітня 2000 р., та мав на меті кардинально змінити

співвідношення сил між Президентом та ВРУ. До виборчого бюлетеня мало бути включено шість питань: питання розпуску ВРУ в разі неможливості протягом місяця сформува-ти коаліцію чи протягом трьох місяців не затвердження бюджету; створення двопалатного парламенту; зменшення кількості депутатів ВРУ з 450 до 300; скасування депутатської недоторканності; зміни Конституції шляхом референдуму; питання довіри ВРУ. Останні два питання були оскаржені депутатами в Конституційному Суді. [17] Всі питання, які виносились на всенародне обговорення були підтримані громадянами та отримали від 82 до 90% підтримки. Проте для імплементації даного рішення потрібна була згода ВРУ, яка її не надала – за ініціативи було віддано 251 голос замість 300 [6, с. 275]. Безумовно, позицію парламенту можна зрозуміти, адже ніхто з депутатського корпусу не хотів позбавлятися власних повноважень, особливо недоторканності. Проте глава держави не опустив руки і вже на річницю проголошення незалежності 24 серпня 2002 р. заявив про проведення політичної реформи, що передбачала перехід України з президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми державного правління [8, с. 107].

3 жовтня 2002 р. була утворена Комісія з опрацювання законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів (далі – Комісія з внесення змін до Конституції), яка складалась з 50 членів, в основному депутатів, суддів, науковців та представників місцевої влади. Співголовами Комісії стали Геннадій Васильєв, тодішній Перший заступник Голови ВРУ та Василь Маляренко, заступник Голови Верховного Суду України [18]. Незадовго після цього, 6 березня 2003 р., вийшов Указ Президента №197/2003 «Про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України», який мав на меті «визначення позиції громадян України стосовно питань перерозподілу повноважень між Президентом України, ВРУ і Кабінетом Міністрів України, переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління» [19]. Підписуючи указ, Леонід Кучма наголошував на тому, що в тексті Конституції 1996 р. закладене протистояння між законодавчою та виконавчою гілками влади. Також акцент спрямовувався на фіксацію в Конституції норм про вибори до парламенту за пропорційною виборчою системою, утворення партіями – переможцями виборів коаліції, яка б формувала уряд [16, с. 256]. З вересня 2003 до

квітня 2004 рр. розпочалось обговорення проекту Основного Закону, авторства Президента. 8 квітня 2004 р. відбулось голосування за прийняття змін до Конституції, однак табло в сесійні залі висвітлило лише 294 голоси «за». За таких умов представники влади та опозиції пішли на компроміс, наслідком якого стала поява законопроекту № 4180 щодо внесення змін до Конституції, а пізніше Закону України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV. У грудні 2004 р. в Україні в розпалі був мирний протест громадян проти спроб фальсифікації президентських виборів. Враховуючи ці обставини, влада та опозиція домовляються про проведення «третього туру голосування» в обмін на голосування за політичну реформу. 8 грудня 2004 р. ВРУ 402 голосами ухвалює в цілому зміни до Конституції, які набували чинності з 1 січня 2006 р.

Отже, внесок Леоніда Кучми в конституційний процес є вагомим. По-перше, за його активного сприяння та позиції була ухвалена Конституція України 1996 р., яка закріп-

лювала основні засади функціонування молоді незалежної держави, визначала повноваження органів державної влади, забезпечувала права і свободи людини. За оцінкою Венеціанської комісії прийнята Конституція була найкращою в Європі. Також прийняття Основного Закону було вимогою та критерієм для членства України в Раді Європи. І, безумовно, конституційний процес не міг тривати безкінечно, тому Президент вжив всіх необхідних заходів для виправлення цієї ситуації. По-друге, подальші конституційні ініціативи початку 2000-х рр. мали на меті унормувати діяльність органів влади та позбавити Конституцію недоліків, які проявились в процесі її реалізації. Перехід України до парламентсько-президентської республіки, на перших порах, показав свою неефективність, однак побудова парламентаризму та виконавчої влади не є легкою та швидкою справою і, станом на сьогодні, Україна користується здобутками саме конституційної реформи другого Президента України Леоніда Кучми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандурка О. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть / О.М. Бандурка, В.А. Греченко. – Харків : УВС, 2000. – 303 с.
2. Вибори в Україні 1994 року [Текст] / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). – 2-е вид., доп. – К. : [б.в.], 1995. – 231 с.
3. Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України [Текст]: нотатки учасника розробки Основного Закону України / В.П. Гетьман. – К., 1996. – 127 с.
4. Голос України. – 1995. – № 104. – 8 черв.
5. Кампо В. Конституційні університети професора Леоніда Юзькова / В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – №1. – С. 106–110.
6. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г.В. Касьянов. – К. : Наш час, 2008. – 432 с.
7. Погорілко В. Роль і значення Конституції в українському право творенні і розбудові держави / В. Погорілко // Вісник Національної академії наук України. – 2005. – № 12. – С. 23–32.
8. Полякова Л. Аспекти взаємодії Президента України і Верховної Ради. Спроба посилення президентської влади (1994–2004 рр.) / Л. Полякова // Схід. – 2010. – № 5 (105). – С. 103–108.
9. Постанова Верховної Ради України «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» від 20.09.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/165/94-%D0%B2%D1%80>
10. Постанова Верховної Ради України «Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» від 10.11.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/231/94-%D0%B2%D1%80>
11. Постанова Президії Верховної Ради України «Про пропозиції щодо організації роботи та проект порядку денного другої сесії Верховної Ради України» від 12.09.1994 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_5q/pg_ircoob.htm
12. Стенограма засідання Верховної Ради України № 40 від 20 березня 1996 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3817.html>
13. Стенограма засідання Верховної Ради України № 87 від 28 травня 1996 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3866.html>
14. Стенограма засідання Конституційної комісії 28 листопада 1994 року // Конституція незалежної України: У 3-х кн. – К., 1998. – Кн. 3. – Ч. 2. – 317 с.
15. Тодька Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография / Ю.Н. Тодька. – Х. : Факт, 2000. – 608 с.

16. Томенко М.В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: монографія / М.В.Томенко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 299 с.
17. Указ Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» від 15.01.2000 року. – Електронний ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/65/2000>
18. Указ Президента України «Про організацію роботи з підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів» від 03.10.2002 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/895/2002>
19. Указ Президента України №197/2003 «Про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України», який мав на меті «визначення позиції громадян України стосовно питань перерозподілу повноважень між Президентом України, ВРУ і Кабінетом Міністрів України, переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління» від 06 березня 2003 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/197/2003>
20. Шаповал В.М. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні в 1990–1996 роках) / В.М. Шаповал, А.В. Корнєєв. – Х. : Фоліо, 2011. – 111 с.

© *Сергей Шкабко*
(Київ)

УЧАСТИЕ ЛЕОНИДА КУЧМЫ В КОНСТИТУЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ (1994–2004): ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье прослеживается и анализируется участие и место Президента Леонида Кучмы в новейшем украинском конституционализме. Основное внимание акцентируется на проблематике согласования различных вариантов конституционных проектов, переговорный процесс между участниками комиссий по наработке текста Основного закона. Освещены инициативы главы государства относительно проведения конституционной реформы и осуществление кропотливой работы по продвижению законопроектов для их окончательного принятия и реализации.

Ключевые слова: Президент Леонид Кучма, Верховная Рада, Конституция.

© *Sergiy Shkabko*
(Kyiv)

PRESIDENT LEONID KUCHMA'S PARTICIPATION IN THE CONSTITUTIONAL PROCESS (1994–2004): A HISTORICAL PERSPECTIVE

The article explores the issue of state-second President of Ukraine Leonid Kuchma. After the election as main measures have been taken the adoption of the new Ukrainian constitution. Discover the Verkhovna Rada of Ukraine on the party structure was left wing, which had an impact on future relations to promote reform. The constitutional process was hampered because the initiative for its renovation took hands on the newly elected president. At first there was cooperation in the normal mode, but the stage presentation accumulated variant Constitution Parliament has shown its face – the deputies did not seek a quick solution to the constitutional issue. The president failed to take decisive steps and with the assistance of the Constitution and persistence eventually adopted. In fact, Ukraine has received one of the essential attributes of statehood, because until June 28, 1996 continued to operate Constitution of the USSR, adopted in 1978.

The text analyzes the various approaches to the elaboration of constitutional texts, qualitative and quantitative composition of the commission on the development of the Basic Law, the attitude of politicians in the process of constitutionalism. Much attention is paid to direct the events associated with the adoption of the Constitution. The Constitution – a totally new Basic Law states that expresses the sovereign will of the Ukrainian people. With it Ukraine constituted as a sovereign and independent democratic, social, legal state, and it gave a possibility to develop relations with all democratic countries in the world.

Also it was followed the evolution of constitutional amendments, initiated by Ukrainian President immediately after the election for a second term. Clearly pointed out that from 2002 to 2004 is the period of confrontation ideas and approaches on the proposed changes. The end result, completed the activity of Leonid Kuchma's presidency is a compromise adoption of amendments to the Constitution that provide for Ukraine's transition from a presidential – parliamentary to parliamentary – presidential form of government.

Keywords: President Leonid Kuchma, Verkhovna Rada, the constitution.

До редакції надійшла 11.02.2015.

ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ЩОДО УТВОРЕННЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розглядаються геополітичні передумови утворення Західноєвропейського союзу. З'ясовується роль та внесок Великої Британії у створення цієї організації. Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю переосмислення засад європейської політики у сфері безпеки внаслідок останніх подій в Україні та недослідженістю британської точки зору щодо розбудови нової системи безпеки у повоєнній Європі.

Більшість дослідників у питанні вивчення післявоєнних концепцій світової та європейської безпеки концентрує свою увагу на підходах СРСР та США. Це зумовлено більшим впливом та можливостями цих країн втілювати у життя власні теорії. В свою чергу, після завершення Другої світової війни, вплив Великої Британії на світові геополітичні процеси було істотно зменшено через низку об'єктивних причин. Також актуальність цієї роботи зумовлена загостренням сучасного міжнародного становища, необхідністю з'ясування ролі Англії в побудові системи безпеки у повоєнній Європі.

Важливим є і дослідження проблеми входження Великої Британії в європейське співтовариство. Також сьогодні Україна намагається приєднатися до європейського співтовариства. Тому важливо ознайомитись з досвідом розвитку об'єднаної Європи в цілому, та, на прикладі військово-політичної інтеграції, зокрема.

Головним завданням дослідження є з'ясування ролі та значення Великої Британії у створенні Західноєвропейського союзу. Для вирішення поставленої мети увага приділяється висвітленню міжнародного становища після завершення Другої світової війни, позиціям країн-учасниць антигітлерівської коаліції щодо розбудови нової системи безпеки у Європі та важливості утворення такої оборонної системи для Великої Британії.

Об'єктом дослідження виступає зовнішня політика Великої Британії у сфері європейської безпеки після завершення Другої світової війни. Предметом роботи є внесок Великої Британії у створення Західноєвропейського союзу.

Велика Британія стала одним з центрів європейської військово-політичної інтеграції. Необхідність початку інтеграційних процесів у такому форматі була зумовлена загрозою поширення радянського впливу вглиб європейського континенту. Позиція США також істотно вплинула на початок формування нової європейської організації безпеки. Ця теза підтверджується тим, що реалізація «Плану Маршалла» та заохочення британських ініціатив щодо розбудови нової європейської системи безпеки стали важливим імпульсом для утворення оборонного континентального блоку держав. Однак вирішальна роль у реалізації ідеї створення Західноєвропейського союзу належить британському уряду на чолі з К. Еттли. Незважаючи на складні геополітичні умови, британським дипломатам вдалося відстояти національні інтереси та вибудувати новий зовнішньополітичний курс держави, спрямований на розбудову якісно нової системи європейської безпеки. Одним із основних завдань нової концепції у сфері безпеки було глибоке інтегрування у неї Західноєвропейських країн.

Ключові слова: Західноєвропейський союз, Велика Британія, система безпеки, Європа, інтеграція.

Після завершення Другої світової війни перед європейськими країнами постало питання утворення нової системи безпеки в регіоні. Загострив ситуацію і розкол антигітлерівської коаліції, який фактично був констатований Уїнстоном Черчилем у його знаменитій Фултонській промові. Самі ж західноєвропейські держави вважали, що утворення нових військових блоків, в яких об'єднуються демократичні держави, врятує світ

від нового масштабного збройного конфлікту. Майбутня міжнародна організація повинна була мати виключно оборонний характер. Саме Західноєвропейський союз став одним із перших таких блоків.

Вітчизняна історіографія майже повністю оминула заявлену проблему. Метою статті є з'ясування ролі Великобританії у процесі створення Західноєвропейського союзу. Для реалізації

поставленої мети слід визначити причини та передумови створення цієї організації та важливість цих процесів для офіційного Лондону.

Вже наприкінці 1945 р. американські та британські правлячі кола остаточно зрозуміли, що ані Потсдамська мирна конференція, ані інші спроби налагодження тіснішого контакту з СРСР не мали результатів, адже в Москві намагалися максимально розширити власну зону впливу в Європі. Особливо гострі суперечності виникли навколо Польщі, Болгарії та Румунії. Проте відчувалася напруженість і в переможених Німеччині та Італії.

Саме в цей період формувалися ті зони впливу, які розділили не лише Європу, але і весь світ на майбутні пів століття. І якщо радянська сфера впливу поширилась головним чином на східноєвропейські країни та, частково, Грецію, то під проводом США згуртувались західноєвропейські держави та Японія.

Великий вплив на втрату демократичними країнами останніх ілюзій щодо радянської поведінки у повоєнному світі мало есе американського дипломата Джорджа Кеннана, яке побачило світ 22 лютого 1946 р., більш відоме як «Довга телеграма». В тексті своєї доповідної записки автор чітко та послідовно обґрунтував неможливість рівноправної співпраці з СРСР. Важливим для зміни відносин між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції був також меморандум Державного департаменту, який було оприлюднено 1 квітня 1946 р. Його автором був службовець Х.Ф. Метьюз. Цей документ був фактично одним з перших, в якому було офіційно задекларовано існування непорозуміння та суперечностей між США та СРСР у сфері міжнародних відносин. Автор пояснював існування цих суперечностей сутністю радянської держави, постійним відчуттям небезпеки та бажанням розширити власну сферу впливу. Крім того автор прогнозував виникнення суперечностей між США та СРСР щодо поширення впливу на Східну, Центральну, Південно-Східну Європу та Скандинавію [1, с. 404].

Прискорило нарощування взаємної недовіри і запровадження Сполученими Штатами «плану Маршалла». Цей крок, «якщо не зумовив, то прискорив початок Холодної війни» [2, с. 11]. До того ж варто зазначити, що після провалу московської конференції міністрів закордонних справ, яка відбулася у березні 1947 р. американські правлячі кола зрозуміли і необхідність економічного та стратегічного об'єднання Європи та залучення до такого об'єднання територій Німеччини, які були окуповані Західними союзниками. Стало

зрозумілим те, що за допомогою «плану Маршалла» США хочуть максимально розширити свою сферу впливу на європейському континенті, а окупована союзниками частина Німеччини повинна стати основним прикладом реалізації цієї економічної програми.

Великі надії щодо відстоювання власних інтересів в Європі США поклали і на Велику Британію. Майже відразу після завершення Другої світової війни американське керівництво усвідомило те, що втілити у життя концепцію «чотирьох поліцейських» (Великої Британії, Китаю, СРСР та США), яка була запропонована Франкліном Рузвельтом, неможливо. Саме тому у Вашингтоні були змушені повернутися до концепції збереження рівноваги. Цю позицію активно підтримували британські правлячі кола, адже вона була доволі успішною для Великої Британії ще від кінця XVIII ст.

Західноєвропейські уявлення про нову систему безпеки того часу базувалися на трьох основних принципах: «...утворення сильної Європи, в процесі її політико-економічної стабілізації та розвитку процесу інтеграції в якій спочатку переважала не економічна, а військово-політична домінанта; залучення до західного блоку західнонімецької держави; розширення американської присутності на континенті. Щодо останнього, то, викладаючи у таємному посланні Джорджу Маршаллу свою концепцію Західноєвропейського союзу, міністр закордонних справ Великої Британії Ернст Бевін підкреслював, що забезпечення безпеки Західної Європи «може бути досягнутим лише у співпраці зі Сполученими Штатами»» [3, с. 188].

Можна стверджувати, що одним з ініціаторів консолідації західноєвропейських країн був британський міністр закордонних справ Е. Бевін. Він послідовно відстоював ідею об'єднання європейських країн ще в часи Другої світової війни, розглядав майбутній союз як «третю силу», яка зможе протистояти поширенню радянського впливу вглиб континенту. За розрахунками британського дипломата, провідну роль у цьому об'єднанні повинна була відігравати саме Велика Британія. Проте вплив Лондону на зовнішньополітичні процеси в Європі, як і у світі загалом, поступово зменшувався. Це було пов'язано з економічними, соціальними та політичними наслідками ведення війни проти Німеччини та її союзників. Правлячі кола Великої Британії вже на завершальному етапі Другої світової війни майже остаточно усвідомили те, що повністю відновити міжнародний вплив країни буде практично неможливо.

Основним суперником Великої Британії у боротьбі за роль об'єднувача європейських країн постала Франція. В Парижі продовжували обговорювати можливе поновлення «німецької загрози». Однак поступово французи відмовились від підтримки ідеї розділення Німеччини. Навпаки, популярності набувала концепція залучення Західної Німеччини до розбудови нової організації безпеки на континенті. Це явище було тимчасовим і його виникнення можна повністю пов'язати із тодішнім головою міністерства закордонних справ країни Жоржем Бідо, який виступав із послідовною критикою соціалістичних та комуністичних ідей. Французьке керівництво прагнуло відновити міжнародний авторитет держави, який було втрачено після швидкої капітуляції в ході Другої світової війни. Загалом Францією було розгорнуто достатньо енергійну та копітку працю, направлену на заохочення європейських країн гуртуватися саме під її проводом для утворення: «...ядра третьої сили, здатного у необхідному випадку протистояти двом іншим міжнародним силам: США та СРСР» [4, с. 66]. Можна стверджувати, що в Лондоні просто недооцінили можливості свого безпосереднього конкурента та переоцінили свої власні сили. Проте підґрунтям військово-політичної інтеграції західноєвропейських країн повинна була стати саме співпраця у сфері економіки. Прекрасно розуміючи це, правлячі кола Франції взяли за реалізацію передусім важливих для національного капіталу інтеграційних проєктів.

Після завершення Другої світової війни Велика Британія постала абсолютно знекровленою в економічному, військовому та політичному вимірах. Розуміючи втрату власного авторитету у міжнародному середовищі, правлячі кола британського політикуму поступово були змушені відмовитись від амбіцій повноцінної світової держави. Тепер британський уряд намагався утвердити становище своєї країни як привілейованого союзника США у Європі. Необхідність американської допомоги було важко переоцінити для тодішньої Великої Британії, адже вплив прокомуністичних ідей ширився європейським континентом дуже швидко. Міністр закордонних справ Великої Британії вважав: «Європа, що буде поливатися англійськими садівниками з американських бочок наповнених водою, розквітне та перетвориться на щасливий Західний сад Раю» [2, с. 13].

Однак на усі прохання про допомогу офіційний Вашингтон відповідав вимогами про те, що спочатку потрібно провести об'єднання

декількох європейських держав в єдиний блок. Така позиція уряду США є цілком зрозумілою, адже об'єднані країни Західної Європи могли б краще протистояти радянській небезпеці, до того ж, надання переваг у зовнішньополітичних відносинах одній з європейських країн могло б зашкодити відносинам з іншими демократичними режимами на європейському континенті.

Початком європейської військово-політичної інтеграції варто вважати Дюнкерську угоду, яку підписали Велика Британія та Франція у березні 1947 р. Саме цей документ став фундаментом майбутнього Західноєвропейського союзу, який утворився через рік. Важливим у підписанні угоди в Дюнкерку є те, що дві найсильніші держави Європи продемонстрували свою єдність та готовність разом відстоювати безпеку в регіоні. Символічним є і місце підписання угоди, адже саме в Дюнкерку у 1940 р. відбулася відома евакуаційна операція, яку називають «Дюнкеркське диво». Ця операція була дуже важливою для союзників у вельми складний період Другої світової війни. Дія цього документу формально спрямована проти ймовірного відродження військової загрози з боку Німеччини. Однак більшість фахівців у сфері міжнародних відносин розуміли, що одним із завдань договору стане стримування радянської експансії вглиб європейського континенту.

Перші контакти між британським та французьким урядами щодо питання розбудови нової системи безпеки в Європі відбулись під час проведення Лондонської сесії Ради міністрів закордонних справ наприкінці 1947 р. Саме тоді відбулись неофіційні переговори між Е. Бевіном та Ж. Бідо, спрямовані на пошуки компромісу в питанні європейської безпеки. Саме в цей час представники обох країн остаточно зрозуміли, що задля отримання підтримки з боку США потрібно якомога швидше утворити нове європейське об'єднання. Важливість американської допомоги та погіршення відносин між СРСР та Західними союзниками мали великий вплив на зближення Великої Британії та Франції в той період. Намагаючись заручитися підтримкою Франції у справі розбудови нової системи безпеки, британський уряд переслідував цілком конкретні зовнішньополітичні цілі. Зокрема, необхідно було будь-якою ціною обмежити радянський вплив на Францію та зменшення вірогідності ймовірного посилення реваншистських настроїв у Німеччині [2, с. 13].

Саме підписання Дюнкерської конвенції стало початком якісно нової віхи не лише британсько-французьких відносин, але й

фактичним початком європейської інтеграції. Е. Бевін звернув увагу і на значенні цієї угоди для британсько-французьких відносин. Британський міністр закордонних справ також чітко виразив головні завдання цього пакту. Офіційно головною метою підписання договору було унеможливлення нового прояву агресії з боку Німеччини: «Ми заявляємо Німеччині, що у випадку відродження мілітаризму або інших спроб домінування, Франція та Англія вставши плечем до плеча, направлять усі свої сили на припинення таких дій...» [5]. Другою причиною підписання пакту постала необхідність загальної консолідації між урядами Великої Британії та Франції: «...забезпечує основу для розвитку на максимальній швидкості англійсько-французької співпраці» [5]. Значення цієї угоди для обох сторін мало низку внутрішньополітичних аспектів. Наприклад, у Франції була заспокоєна громадська думка, яка боялась поновлення мілітаризації сусідньої Німеччини, тоді як Велика Британія змогла переконати населення своєї країни у тому, що Франція остаточно обрала шлях демократизації та не буде розглядати СРСР як можливого стратегічного партнера. Необхідність зближення між цими двома країнами також була зумовлена і складним економічним становищем обох держав. Проте., саме дії британського політикуму змогли: «... повернути французьких лідерів до поступового розуміння у 1947 р., що Ради, а не Німеччина являють собою головну перешкоду на шляху до нового порядку в Європі» [2, с. 12].

Наступним важливим кроком для військової інтеграції в Європі було утворення першого військово-політичного блоку, яким і постав Західноєвропейський Союз. Фактично це було розширенням дії Дюнкеркської угоди на інші країни Європи. І знову одну з головних ролей у створенні цього союзу відіграла Велика Британія. Спочатку Лондон став посередником між США та іншими європейськими країнами у розширенні дії «плану Маршалла» на континенті. Саме британці були найбільшими прибічниками поширення економічної допомоги з боку США в Європі. Важливим є і той факт, що британським дипломатам порівняно швидко вдалося переконати своїх французьких колег та французьку громадськість у тому, що Німеччина вже не є агресором і навряд чи стане ним у майбутньому. Однак процес підписання угоди був не простим. Вже на той час у французькому суспільстві були достатньо поширені ліві політичні ідеї та спрямування. Франція ставилася до британської пропозиції про підписання

угоди з недовірою. Паризький уряд вагався через дві цілком конкретні причини. По-перше, через побоювання виникнення масових громадських заворушень, організованих комуністичними лідерами країни, а по-друге, через сумніви у реальній ефективності такої угоди для держави.

Вперше про необхідність утворення Західного Союзу та формат його існування офіційно було проголошено 22 січня 1948 р., під час промови Е. Бевіна в Палаті громад. Реакція британського політикуму була загалом схвальною і вже на початку березня того ж року офіційний Лондон звернувся до Вашингтона із пропозицією якомога швидшого початку переговорів щодо утворення такої організації.

Першопочатково Е. Бевін, на відміну від французьких дипломатів, запропонував багатосторонній формат майбутнього договору: із залученням Бельгії, Нідерландів та Люксембургу. До стратегічних планів британського уряду входило і майбутнє розширення блоку із включенням до його складу Італії, Греції, Португалії та країн Скандинавії [3, с. 189]. Британські дипломати також наголошували на тому, що майбутній союз повинен ґрунтуватися на основних принципах та положеннях Дюнкеркської угоди. Ж. Бідо, у свою чергу, наполягав на залученні до переговорного процесу лише Бельгії.

20 та 22 січня 1948 р. Е. Бевін своїми програмними виступами у британському парламенті та Гарварді поклав початок переговорів між британським та французьким урядами. Британський політик також під час візиту до Нової Зеландії зазначив, що Велика Британія вже має досвід існування Британської співдружності, отже, на думку Е. Бевіна, зможе брати активну участь у процесі формування нової континентальної організації: «Тепер, коли ми погодилися на політику об'єднання для Західної Європи... можливо у нас є підстави сказати Західній Європі: «Ти розділена на дрібні частини, ти стиснута у своїх уявленнях, ми досягаємо успіхів з політикою, яка є більш сміливою, ширшою. Ви можете не сумніватися у нашій науковій потужності, історичному розвитку та нашому власному багатстві. І в тому, що нічого цього не буде без розуміння та прийняття миру на цьому великому континенті» [6].

Безпосереднім приводом для підписання угоди стали події, які відбулися у лютому 1948 р. у Чехословаччині. Внаслідок політичної кризи, яка охопила країну, до влади прийшли представники комуністичної партії. Через ці події європейські демократичні країни були змушені активізувати співпрацю у галузі

континентальної безпеки. Про всеохоплюючу напруженість у британсько-радянських відносинах свідчить публікація у газеті «The Times» від 12 лютого 1948 р., в якій йдеться про зухвалих радянських урядовців, які своїми діями унеможливають та зашкоджують існуванню вже існуючих шлюбів між британськими та радянськими громадянами [7].

Вже 17 березня 1948 р. договір про утворення Західного Союзу було підписано у Брюсселі Великою Британією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом та Францією. Преамбула договору містила прямі посилання на ті принципи, які були затверджені Статутом Організації Об'єднаних Націй [8, с. 57]. Сам договір передбачав співпрацю в економічній, соціальній та культурних сферах. Згідно тексту договору, передбачалося утворення Консультативної ради. До її складу входило п'ять міністрів закордонних справ, які збиралися не рідше одного разу на три місяці. Потрібно зазначити, що економічний блок цієї угоди було значно розширено через звинувачення з боку бельгійських дипломатів у завуальованій спрямованості договору проти СРСР.

Проте, головним аспектом угоди безперечно залишалось військове співробітництво його підписантів. Відповідно до тексту договору, країни-учасниці зобов'язувались узгоджувати зовнішньополітичний та військовий курс, створити спільне військове командування та налагодити спільне виробництво озброєння [9]. Утворено постійний військовий комітет, який було розташовано у Лондоні. Очолив його

відомий британський фельдмаршал Бернард Монтгомері. Цей договір можна вважати частковою реалізацією ідеї Уїнстона Черчіля про створення «сполучених штатів Європи» [10, с. 28]. Британська громадськість також підтримувала початок європейської військово-політичної інтеграції, адже вбачала в ньому можливість отримання підтримки з боку США.

Отже, саме Велика Британія була одним із головних ініціаторів початку військово-політичної інтеграції в Європі. Це було зумовлено розумінням небезпеки для демократичних суспільств Західної Європи, яке виникало через поширення радянської сфери впливу на континенті. Важливим аспектом для початку військово-політичної інтеграції в Європі була її підтримка з боку США. Адже саме «план Маршалла» та заохочення британських ініціатив щодо розбудови нової системи безпеки Старого Світу надали важливого імпульсу для створення таких організацій як Західноєвропейський союз. Потрібно зазначити, що саме британський уряд на чолі з Клементом Еттли зробив вирішальний внесок у створення Західноєвропейського союзу. Намагаючись максимально захистити національні інтереси в Європі, британські дипломати змогли сформулювати ефективний зовнішньополітичний курс, спрямований на побудову нової системи безпеки на континенті із залученням до неї великої кількості західноєвропейських країн та чітко дотримуватись його. Великим успіхом британських дипломатів варто вважати й підтримку тісної та взаємовигідної співпраці зі США.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
2. Kaplan Lawrence S., NATO 1948: The Birth of the Transatlantic Alliance. Rowman & Littlefield publishers.
3. Егорова Н. И. Военно-политическая интеграция стран Запада и реакция СССР (1947–1953 гг.). / Н.И. Егорова // Холодная война 1945–1963 гг.: сборник статей: историческая ретроспектива / [отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян]. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – С. 187–222.
4. Малашенко О.А. Военная политика Франции в контексте европейской военно-политической интеграции: история и современность / О.А. Малашенко // Армия и общество. – 2007. – № 4. – С. 65–73.
5. Dunkirk treaty ratified. Mr. Bevin on economic cooperation // The Times. – 1947. – 9 Sept.
6. Western Union. Mr. Bevin on bolder policy // The Times. – 1948. – 7 Febr.
7. Soviet wives. To the editor of The Times // The Times. – 1948. – 12 Febr.
8. История международных отношений: В 3-х т. // Под ред. А. Торкунова, М. Наринского. – М. : Аспект Пресс, 2012. – Т.2. – 496 с.
9. The text of Brussels treaty [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.weu.int/Treaty.htm>
10. Очканов С.А. Роль Великобритании в развитии внешнеполитической и военно-политической интеграции в Западной Европе (1979–1990 гг.): дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Очканов Святослав Анатольевич. – Томск, 2011. – 222 с.

ПОЗИЦИЯ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ВОПРОСЕ СОЗДАНИЯ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

В статье рассматриваются геополитические причины создания Западноевропейского союза. Показана роль Великобритании в создании этой организации. Актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью переосмысления принципов европейской политики в сфере безопасности в связи с последними событиями в Украине и слабой исследованностью британской позиции касательно построения новой системы безопасности в послевоенной Европе.

Большинство исследователей вопроса послевоенных концепций мировой и европейской безопасности акцентируют свое внимание на подходах СССР и США. Это обусловлено большим влиянием и возможностями этих стран воплощать в жизни собственные теории. После окончания Второй мировой войны влияние Великобритании на мировые геополитические процессы было значительно уменьшено из-за ряда объективных причин. Также актуальность исследования обусловлена обострением современного международного положения, необходимостью выяснения роли Англии в построении системы безопасности в послевоенной Европе.

Важным аспектом работы является и изучение проблемы вхождения Великобритании в европейское сообщество. Также и Украина сегодня пытается присоединиться к европейскому сообществу. Поэтому важно ознакомиться с опытом развития объединенной Европы в целом, и, на примере военно-политической интеграции, в частности.

Главной задачей исследования является выяснение роли и значения Великобритании в создании Западноевропейского союза. Для решения этого вопроса большое внимание уделяется демонстрации международного положения после Второй мировой войны, позициям стран-участниц антигитлеровской коалиции в вопросе создания новой системы безопасности в Европе и важности создания такой оборонной системы для Великобритании.

Объектом исследования выступает внешняя политика Великобритании в сфере европейской безопасности после окончания Второй мировой войны. Предмет работы – вклад Великобритании в создание Западноевропейского союза.

Великобритания стала одним из центров европейской военно-политической интеграции. Необходимость начала интеграционных процессов в таком формате была обусловлена угрозой распространения советского влияния вглубь европейского континента. Позиция США также существенно повлияла на начало формирования новой европейской организации безопасности. Этот тезис подтверждается тем, что реализация «Плана Маршалла» и поддержка британских инициатив в сфере построения новой европейской системы безопасности стали важным импульсом для создания континентального оборонного блока государств. Однако решающая роль в реализации идеи создания Западноевропейского союза принадлежит, все-таки, британскому правительству во главе с К. Эттли. Несмотря на сложные геополитические условия, британским правящим кругам удалось отстоять национальные интересы и построить новый внешнеполитический курс государства, направленный на создание качественно новой системы европейской безопасности. Одной из основных задач новой концепции в сфере безопасности стало глубокое интегрирование в нее стран Западной Европы.

Ключевые слова: Западноевропейский союз, система безопасности, Великобритания, Европа; интеграция.

THE GREAT BRITAIN POSITION IN THE QUESTION OF CREATION THE WESTERN EUROPEAN UNION

This article focuses on the geopolitical background of the Western European Union formation. The paper also explores the role and contribution of Great Britain to formation of this organization. The timeliness of the chosen topic is stipulated by the necessity of reconsideration of the European Union basic principles in the field of security due to the recent events in Ukraine, lack of analysis of British point of view regarding security foundations in post-war Europe.

A number of scholars concentrate their attention on USSR and USA approaches on the issue of post-war security development concepts studies. This is determined by the great influence and capabilities of these countries to implement their concepts. After the end of the Second World War

the USA influence on the world's geopolitical processes was greatly reduced owing to a number of reasons. It is also considered to be timely to establish the role of Great Britain in post-war security system development in connection with the aggravation of the current international situation. Within the framework of our paper it is essential to explore the problem of Great Britain's integration to the European community.

For the moment Ukraine is trying to join the European Union. This gives a reason to get acquainted with the development experience of the consolidated Europe in whole and military and political integration.

The main goal of the research is the investigation of the role and importance of Great Britain's contribution to Western European Union. On the way to achieve the set goal the consideration is given to such issues as presentation of international situation after the Second World War, viewpoints of anti-Hitler coalition member-state regarding a new security system development in Europe and importance of defense forging for Great Britain.

The target of the research is determined as the Great Britain's international policy in the field of European security after the end of the Second World War. The subject of the research is the Great Britain's contribution to the foundation of the Western European Union. The paper examines the reasons of Western European Union formation as well as the role of Great Britain in his process.

After the Second World War the European countries had to solve the problem of a new security system in the region. The situation was aggravated by the rift in anti-Hitler coalition that was actually stated in Winston Churchill's famous Fulton speech. The west European countries believed that formation of new military blocks that would unite democratic states, would prevent the world from a new large-scale military conflict. The future international organization should have exclusively defensive mode. The West European Union was exactly one of the first blocks of such a kind.

The Dunkirk agreement that was signed by Great Britain and France on March, 1947, is considered to be the beginning of the European military and political integration. Exactly this document underlay the formation of the future West European Union that would form a year later. The most important thing in Dunkirk agreement is that two the most powerful states in Europe demonstrated their solidarity and willingness to protect the security in the region together. The venue of the Dunkirk agreement ratification is symbolic as well, because in Dunkirk, 1940 took place a famous evacuation operation, more known as «Dunkirk miracle». This operation was extremely important for the allies in such a tough period of the Second World War. The matter of this document was directed against the probable renewal of military threat by Germany. However, the majority of experts in the field of international relations realized that this agreement was also aimed at holding back the Soviet Union expansion inward the European continent.

As the next important step for military integration in Europe serves the formation of the first military and political block, The West European Union. In fact, it meant the expansion of the Dunkirk agreement on the other European states.

The author of the article comes to a conclusion that it is exactly Great Britain that became one of the centers of European military and political integration. The necessity to start integrational processes of such a format was stipulated by the threat of Soviet Union influence expansion inward European continent. USA stance greatly influenced the beginning of a new European security organization formation as well. This thesis is supported by the fact that Marshall Plan realization and encouragement of British initiatives regarding development of a new European security system became an essential impulse for a new continental states block foundation. But a crucial role in realization of Western European Union foundation is possessed by the British government headed by the Clement Richard Attlee. In spite of the complicated geopolitical conditions, British diplomats managed to stand up for national interests and build up a new external policy course, oriented to the development of a whole new system of European security. One of the main tasks of this security concept was deep integration of west European countries.

Keywords: Western European Union; protection system; Great Britain; Europe; integration.

До редакції надійшла 18.02.2015.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 303.446.4:477.7:930.85

© *Адріана Пелешко*
(Київ)

ІСТОРИЧНА ВІЗІЯ ПОНЯТТЯ ГРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті розкриті основні риси грецької культури, носіями якої є декілька етнічних груп, що мешкають у Північному Причорномор'ї та Надазов'ї. Здійснено аналіз опублікованих вітчизняних історичних праць. Розглянуті здобутки та існуючі прогалини в історіографії проблеми.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, греки, культура, уруми, румеї, Надазов'я.

Наявність у прибережній чорноморсько-азовській зоні значних груп населення, що визначають себе як грецьке протягом ось уже більше двох з половиною тисячоліть (починаючи з VII ст. до Р.Х.), є певним викликом для істориків і культурологів, вимагаючи адекватної наукової оцінки і детермінації (визначення, окреслення) поняття так званої «грецької культури», послідовне відтворення якої, власне, і може давати їй носіям право вважати себе еллінами.

Основні причини та періодизація присутності грецької культури в Причорномор'ї добре відомі. Початок її поклала велика грецька колонізація, яка охопила узбережжя середземноморсько-чорноморського басейну. Також очевидно, що в епоху еллінізму стародавні грецькі поліси і колонії були осередками активної еллінізації, а пізніше, у візантійський період, – християнізації місцевого населення. У такій еллінсько-християнській формі культура частки населення колишньої Східної Римської імперії увійшла і в новітню історію, десь зберігаючи свою самотність, а десь втрачаючи її під впливом різних обставин.

Для всіх цих періодів характерна своя особлива «грецька» культура. Різними виявляються способи і шляхи впливу цих багато в чому різних культур на життя навколишніх народів. Настільки ж різна і доля нащадків громадян стародавніх полісів і візантійських підданих, що колись мешкали на узбережжях Середземного та Чорного морів.

Античний період причорноморських грецьких колоній досить ґрунтовно вивчається істориками на основі археологічних досліджень і свідчень стародавніх авторів. Немає сумніву, що культура тих давніх полісних спільнот була грецькою, близькою за своєю формою до культури метрополій, що заснували колонії.

Візантійський період формально і географічно досить чітко визначається як продо-

вження античного. Але питання про культурну, мовну та, особливо, етнічну спадкоємність населення причорноморських міст вже викликає у багатьох дослідників цілу низку питань аж до повного заперечення прямого зв'язку культури середньовічних міст з давніми грецькими полісами [1].

Сама історія цих міст у період Середньовіччя не завжди добре документована, є хронологічно не повною і часто суперечливою. Культура, греко-християнська у своїй основі, вже значно варваризована і сповнена місцевих або привнесених «варварами» елементів. Тим не менш, грецька складова культури залишається провідною або цементуючою і в цю епоху, а в очах навколишніх народів такі міста є знаними як «грецькі».

У цей період повсюдно відбувається значний відтік нащадків громадян стародавніх полісів у «хору», тобто на відкриті та незахищені простори навколо міст. Поступово внаслідок різних обставин ці нові поселення стають безпечнішими і перспективнішими, ніж стародавні укріплені міста. Саме так, наприклад, у горах і долинах Криму сформувалися осередки особливої середньовічної культури, визначення характеру якої вже становить для нас великі труднощі. Активна християнізація і, як наслідок, еллінізація населення візантійських епархій створювали додаткові масиви підданих вже нездатних, у силу нерозвиненості інфраструктури та відсутності базової освіти, стати повноцінними споживачами тієї грецької культури, яка продовжувала існувати в столичних колах і великих містах імперії.

Наскільки новонавернені та еллінізовані автохтони готові були сприймати стародавню грецьку культуру і яке було співвідношення подібних «нових» і «старих» (етнічних) греків, значно опростілих до того часу в умовах хори, важко сказати. Слід, однак, припустити, що

в містах і, звичайно, у відносно автономних державних утвореннях – на кшталт кримського Феодоро [2] або балканських феодів, навіть після розриву політичних зв'язків з Візантією, в вищих світських і, зрозуміло, церковних колах, найпривабливіші моделі для наслідування все ще постачала саме грецька культура в її пізньовізантійських зразках, наскільки це було можливо, зважаючи на географічну та політичну віддаленість їх від столиці. Безсумнівно є і те, що стародавні поліси, перебуваючи під юрисдикцією Візантії або зберігаючи з нею тісні культурні зв'язки, були посередниками в просуванні християнства і грецької культури в різних напрямках: так, як це уявлялося вигідним її правителям і, відповідно, наслідувачам (спадкоємцям) нової культури [3, с. 988].

На початок новітньої історії ми вже не застаетьмо в Північному Причорномор'ї стародавніх полісів як осередку бодай незначних вогнищ грецької культури, оскільки майже всі вони занепали під ударами «варварів». Питання, наскільки християни, що збереглися у припонтійській «хорі», могли бути греками і носіями традиційної грецької культури, і є предметом уваги автора даної статті. При цьому далі розглядатимуться лише ті грецькі громади України, які ведуть своє походження з різних районів Кримського півострова і тим самим претендують на право носити почесне звання нащадків громадян стародавніх полісів і підданих Візантійської імперії.

Отже, в сучасній Україні на роль носіїв грецької культури претендують кілька різних за своїм походженням етнічних груп, що проживають переважно в Північному Причорномор'ї і Надазов'ї [4]. Найбільший інтерес для дослідників представляють «приазовські» або «маріупольські» греки, пращури яких були переселені з Криму в 1778 р. [5, с. 5–53]. Саме на прикладі цієї групи греків України можна спробувати простежити процес перетворення стародавньої полісної культури в провінційну (і варваризовану) візантійську, розщеплення культури на дві різні за своїм мовним вираженням форми (греко-ромейську, і тюрксько-урумську) і, нарешті, деградацію в сучасних умовах майже всіх колишніх складових національної культури до рівня соціальних маркерів, що слугують для визначення за принципом «свій-чужий».

За різними оцінками, кількість приазовських або «маріупольських» греків у даний час становить близько 100 тис. осіб [6]. Очевидно, що настільки значна чисельність громадян, які компактно проживають на порівняно

невеликій території, має право поставити низку питань про право на розвиток національної мови та культури, враховуючи, зокрема, різні міжнародні угоди. Разом з тим, як засвідчили події останніх років, настільки давній і відомий народ не представлений або представлений на сучасній політичній арені значно меншою мірою, ніж народи незрівнянно молодші і часто вкрай нечисленні, але краще соціально та політично організовані.

Соціальна і політична невиразність сучасних українських греків Приазов'я дозволяє поставити питання: чи є в них взагалі своя національна культура, яку варто було б відстоювати, тобто той особливий спосіб життя, відтворений кожним наступним поколінням, який дозволяє їм ідентифікувати себе як греків.

Звернімося до їх історії. Оскільки жодне джерело не повідомляє про загибель Херсонеса або масове знищення греків Боспорського царства в перші століття після Р. Х. або в період великого переселення народів, слід припустити, що грецьке населення півострова в основному пережило цей страшний час і пристосувалося до нових умов. Досить відомі повідомлення про християнізацію кримського населення: як грецького, так і «варварського», при всій відносності достовірності подібних джерел, також указують на грецьку культуру, принаймні, міських жителів. Саме ця грецька, або язичницька культура, часто ставала об'єктом закидів християнських місіонерів уже в IV–VI ст. [7, с. 108–112; 8, с. 15–124; 9, с. 187–233].

Активна християнізація та еллінізація населення всіх візантійських єпархій, що відбулася незабаром, особливо в VII–IX ст., дозволяє нам припустити, що, принаймні, в Херсонесі і на Південному узбережжі Криму мали відбуватися процеси, подібні до тих, які, в кінцевому рахунку, породили і сучасну грецьку націю на Балканах, що склалася в пізньому Середньовіччі з різноманітних етнічних елементів, у тому числі слов'янського.

Хазарська, тюркська і пізніше османська присутність у Криму, спочатку в степовому, а потім майже повсюдно, так само, як і локально італійська присутність, безсумнівно, порушили, але не змогли винищити цю особливу греко-християнську культуру колишніх візантійських підданих, що трансформувалися після остаточного падіння імперії у самоврядні релігійні громади – річ звичайна для строкатого в етнічному відношенні Середньовіччя. Усередині цих громад повинен був підтримуватися, головним чином, традиційний життєвий уклад, уже хоча

б тому, що завойовники мало цікавилися життям місцевого населення, вважаючи за краще стягувати з нього данину, віддавши інші права церковним пастирям. Разом з тим, загибель Візантії в 1453 р. завдала непоправного удару всій грецькій культурі, що позбулася свого головного вогнища, яке підтримувало і визначало протягом століть стрижневі засади, насамперед її духовних складових. Звичайно, провінційні епархії, подібно до кримських, ніколи не могли повною мірою користуватися плодами духовного життя столиці, але загибель Візантії зробила їх практично безперспективними щодо розвитку найвищих інтелектуальних форм культури: філософії, богослов'я, наукової думки і витончених мистецтв. Чи не єдиною сферою прояву інтелектуального життя колишніх візантійських підданих залишалася релігія, але в умовах подальшого віддалення розмовної мови від мови Святого Письма та богослужбової літератури і ця форма самовираження втрачала серед широких народних мас свій початковий сенс, перетворюючись на набір незрозумілих замовлянь [10].

Залишаючи без коментарів той очевидний факт, що в середньовічному Криму християнами і носіями грецької візантійської культури ставали також і не етнічні греки, долучаючись у такий спосіб до найвигіднішого для себе способу існування, відзначимо, що на півострові, мабуть, не пізніше XV–XVI ст., паралельно грекомовним християнам утворилися і тюркомовні. Про місце і час утворення останніх, про їх первісний етнічний склад і можливі причини зміни мов можна сперечатися нескінченно [11, с. 40–47]. Поза сумнівами, однак, що на зміну «візантійській» моделі, особливо після 1204 р., мали б прийти якісь нові орієнтири, і цього разу це були тюркські як такі, що належать пануючій на півострові силі і вже через те більш престижні, ніж давніші локальні традиції.

Поява в Криму татаро-монгольської орди і, пізніше, турків-османів, тільки сприяла піднесенню тюркської культури в очах деградуючих поза зв'язками з метрополією «греків». Механізм такого переходу від традиційної культури до культури завойовників досить простий і вкрай поширений в нашому неспокійному світі. Для нас, однак, важливіші культурологічні наслідки такого розмежування кримських християн, яке триває і донині вже в українському Північному Приазов'ї. Можна припустити, що спочатку грекомовне населення, що переходить на тюркські говірки, було двомовним, але поступова відмова від грецьких діалектів робила їх маргіналами серед інших грецьких громад

і, зокрема, створювала додаткові труднощі у сприйнятті і без того малозрозумілих церковних служб. З часом відносини між різномовними громадами практично перервалися, що знаходить своє продовження і в наш час: румеї та уруми зустрічаються здебільшого лише на офіційних або спільних заходах, де важлива їх декларована приналежність до «грецького» світу.

Між тим, з плином часу перехід частини «греків» на офіційну мову Кримського ханату мав відкрити урумам доступ до активніших контактів з рештою тюркомовного населення: торговим, ремісничим тощо. Тим самим створювалися сприятливіші умови для проникнення в колишні «грецькі» громади тюркської культури в найрізноманітніших її формах, про що свідчать і джерела, згідно з якими уруми, що переселилися з Криму до Приазов'я в усюму були схожі з татарами. Чи стало їхнє життя легшим в умовах татарського панування – важко сказати, тому що головною помітною ознакою залишалася конфесійна приналежність, а не мовна. Безсумнівно, однак, що християни-тюркофони (уруми) в умовах Кримського ханату і фактичного панування на півострові Османської імперії були прогресивніші і перспективніші за своїми адаптаційними можливостями, ніж грекомовні румеї. Вони склали не тільки абсолютну більшість християн на півострові, а й майже все міське християнське населення. Принаймні, на момент виходу християн з Криму в 1778 р. їх тюркомовна частина була чисельно переважаючою і, безумовно, всебічно розвиненішою, аніж ті групи переселенців, що зберегли свої грецькі діалекти. Саме на їхню мову вже з початку XVIII ст. був здійснений переклад Євангелія, на тюркських діалектах створювалася загальнозрозуміла релігійна література, велося ділове листування [12]. Є підстави припускати, що розмовна мова Кримського ханату – певне тюркське койне, була зрозумілою і основній масі населення грекомовних громад, тобто румеїв, які таким чином також могли скористатися тюркомовною релігійною літературою і навіть віддавати перевагу тюркській літургії над грецькою. Утім, враховуючи консервативність духовних лідерів, навряд чи можна було припускати повну заміну грецького богослужіння на тюркське: як ми знаємо, цього не сталося і в подальшому в жодній тюркофонній грецькій спільноті [13].

Таким чином, на 1778 р. доцільно було б визнати те, що кримські християни – «греки» являли собою два різні етноси зі значною різницею насамперед у галузі духовної культури, об'єднані чисто формально своєю вірою і

приналежністю до однієї єпархії. За бажанням можна, звичайно, вважати їх двома субетносами зі своїми субкультурами в межах єдиного новогрецького або навіть досить строкатого в етнічному відношенні християнського світу, підпорядкованого Вселенському Патріарху. Однак стародавні характеристики всіх цих різномовних груп усередині Константинопольського патріархату залишаються достеменно невідомими.

Що ж до кримської громади, двоїстий у мовному відношенні стан виявився несуттєвим для організаторів переселення 1778 р., а гіпотетичне «давньогрецьке» походження обох груп дало можливість з'єднати їх разом у межах відведених земель у Приазов'ї та ввести в річище російської (та української) історії під загальною назвою «греки». Переселенці, однак, на новому місці залишилися настільки ж роз'єднаними, як і раніше в Криму. Таке мовне і культурне роз'єднання робило й робить цей, досить штучно утворений «грецький» етнос нестійким у відносинах з іншими народами.

Подальша історія кримських «греків», а насправді – румеїв і урумів, проходила в Приазов'ї під впливом перш за все російської культури в її провінційно-малоросійському варіанті і при повному підпорядкуванні єпархії Св. Синоду [14, с. 142–147]. Тим часом, відносна автономія округу і очевидна відсталість або консервативність Росії обмежували вплив «навколишнього світу» на життя громад майже до кінця XIX ст. Матеріальна культура: архітектура, сільськогосподарські знаряддя, побутове начиння тощо, очевидно, тривалий час залишалася колишньою – винесеною з Криму. Про це свідчать збережені фотографії, музейні експонати й рідкісні джерела XIX ст. Ці останні – не академічні за своїм характером, а, швидше, аматорсько-краєзнавчі дослідження, заклали основу для вивчення народної культури греків Приазов'я в усіх її проявах. Розвиток торгівлі та інших промислів, особливо в центрі Грецького округу – Маріуполі, неминуче тягнув за собою проникнення у винесену з Криму культуру спочатку елементів культур найближчих сусідніх народів: українців і росіян, а пізніше – прийняття в якості основної моделі для наслідування провідної культури регіону, у даному випадку – російської.

Цікаво, що документи кінця XVIII – початку XIX ст. дозволяють говорити про відчутну конкуренцію різних, в тому числі привнесених, культур: новогрецької, італійської, української і, зрозуміло, російської [15]. Але до середини XIX ст. ця остання міцно завойовує перше місце,

принаймні в Маріуполі [16, с. 112–117]. При цьому за межами міста, зрозуміло, ще панували місцеві звичаї в їх румейській або урумській формі [17; 18, с. 69–93].

Значні зміни мали б відбутися і в духовній сфері. Якщо раніше – у XVIII ст., в тому числі, після переселення до Приазов'я, церковне служіння часто відбувалося мовою, близькою до османських літературних норм і зрозумілою практично всім [19, с. 341–349], то спочатку XIX ст. служби все частіше ведуться церковнослов'янською або літургійною давньогрецькою, недоступною для розуміння без спеціальної підготовки. Тим самим був перерваний процес формування у пастви здібностей до породження релігійно-філософських дискурсів своєю рідною мовою: говорити на «розумні» теми відтепер можна було тільки російською.

Характерно, однак, що література на тюркських діалектах – так звані караманлійські видання, продовжувала надходити до Маріуполя протягом усього XIX ст., а Євангельські читання в перекладі на місцеві діалекти переписувалися, щонайменше, до офіційної заборони 1873 р. на богослужіння на місцевих мовах. Цей факт ще раз підкреслює відносну прогресивність і освіченість тюркомовної частини приазовських греків у порівнянні із грецькомовною, успіхи якої у вивченні новогрецької (поза всяким сумнівом, іноземної для них мови), не кажучи вже про давньогрецьку, були завжди більш ніж скромними і ніколи не виходили за межі вузького кола осіб. Таким чином, можна припускати, що уруми продовжували усвідомлювати себе частиною караманлійської культури, яка досить активно розвивалася всередині Османської імперії протягом усього XIX ст.

Водночас, в переважно тюркомовному місті Маріуполі процес русифікації був завжди помітнішим, ніж у грецькомовних селах, оскільки діловодство вже з перших днів заснування міста велося також і російською мовою. Російську мову вивчали і в міських школах [16, с. 94–117]. Що стосується «еллінізації», то її як би і зовсім не було – місто від початку було заселене урумами. Мабуть тому один з просвітителів приазовських греків Феоктист Хартахай (1836–1880) писав про «зникаючу говірку», маючи на увазі грецькі діалекти. Інший відомий уродженець Приазов'я – протоієрей Серафим Серафимов (1817–1884) також залишив багато чудових сторінок, присвячених історії та культурі своїх земляків [18]. У 1870-ті рр. культурою і мовою маріупольських греків цікавилися історик церкви І.Д. Мансветов (1843–1885) [20, с. 36], славист і еллініст В.І. Гри-

горович (1815–1876), а також його німецький колега орієнталіст О. Блау (1828–1879) [21]. На жаль, інші вчені так і не встигли зацікавитися приазовськими греками всерйоз – перешкодили події початку ХХ ст. Як би там не було, але окремі публікації минулого століття, а також сучасні дослідження кримських і приазовських рукописів підтверджують побутування в Приазов'ї низки звичаїв і вірувань, пов'язаних з візантійським, а, може бути, і давнішим періодом історії [22, с. 140–146; 23].

У радянський період історія приазовських греків виявилася місцем докладання зусиль російських вчених «старої школи», змушених пристосовуватися до нової дійсності. Так з'явилися роботи істориків церкви і візантиністів І.І. Соколова (1865–1939) [24], Д.І. Спірідонова (1871–1938) [25] та інших молодших дослідників, які описали «діалекти, що зникають» і їх носіїв наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Окремі ініціативи цих років показали також невідомі раніше громадськості сторони культури як урумів, так і румеїв [26]. Утім, найбільшу увагу в той час було приділено предметам народної творчості і рукоділля: вишивкам, тканинам тощо. Предмети народної культури з українського Приазов'я неодноразово експонувалися на республіканських і всесоюзних виставках, готувалися до показу за кордоном [11, с. 58–80].

Планомірний наступ на культуру грецького Приазов'я, що розгорнувся на початку 1920-х рр., здавалося б, прирік на повне знищення залишків антично-візантійського минулого колишніх Таврійських греків, але невдачі політики «коренізації» [27, с. 386–480] (у тому числі спроби насадження новогрецької і татарської мов), фактичне закріплення селянства на землі в якості нової «робітничої» верстви, Друга світова війна і післявоєнна руїна подовжили життя, принаймні, місцевим діалектам на досить тривалий період. У всякому разі, польові дослідження Т.Н. Чернишевої (1928–1993) і А.А. Білецького (1911–1995), що регулярно проводилися з 1952 р., ще застали досить життєздатними місцеві ідіоми і багатьох носіїв народних традицій та усних фольклорних жанрів. Сьогодні опублікована лише незначна частина зібраних ученими матеріалів, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Більше того, як свідчить Р.С. Харабадот, по селах досить довго працювали традиційні ткацькі верстати – до 1970-х рр. [28, с. 63]. Черговий удар по місцевій «грецькій» культурі завдала,

звичайно, нова хвиля індустріалізації, проведена з кінця 1950-х рр. Як не дивно, а, можливо, в якості якоїсь компенсації, в той же час виникає рух за відродження культури грецького Приазов'я, переважно, румейської, тобто у своїй основі «новогрецької» [29]. Лідери цього руху, народжені в страшні роки сталінських репресій, стають на довгі роки символами відродження для нової національної інтелігенції. Це їх зусиллями записуються і видаються тексти на рідних ідіомах, відроджуються напівзабуті пісні і танці. На жаль, результати їх титанічних зусиль, здебільшого, залишилися без споживача, оскільки повоєнні покоління уже рідко володіли рідною мовою. Період з кінця 1980-х – до початку 1990-х рр. минулого століття реабілітував національну інтелігенцію в її мріях про відродження мови і культури і одночасно зробив розрив між поколіннями нездоланим, насамперед, у мовному відношенні. Зіграла свою згубну роль проведена Грецькою республікою і підхоплена новоспеченими місцевими «дбайливцями» національної культури політика насадження новогрецької мови, що призвела до остаточної деморалізації і дезорієнтації румейського населення в мовному питанні, не кажучи вже про урумів, яких новогрецька пропаганда прирікає на повну відмову від звичаїв пращурів [30; 31; 32; 33].

Починаючи з 1990-х рр. з'явився ряд праць, у яких були зроблені спроби підсумувати наші знання матеріальної і духовної культури приазовських греків [34; 35]. Незважаючи на очевидні переваги окремих досліджень, з них слід зробити невтішний висновок про відсутність більшості колись відомих явищ як матеріальної, так і духовної культури в повсякденному житті сучасних греків Приазов'я. Зарубіжні дослідники Приазов'я, котрі не настільки піддані впливу російськомовних праць ХІХ–ХХ ст. та ідей національного «відродження», розглядаючи поточний стан справ, як правило, досить категоричні в оцінці «грецької» культури маріупольських греків, визначаючи її як різновид радянської з низкою локальних етнографічних елементів [34]. У якості останніх слід розуміти деякі усталені серед приазовських греків звичаї святкування днів окремих православних святих, вміння наспівати кілька найвідоміших народних пісень, готувати страви народної кухні тощо.

Таким чином, починаючи з 1778 р. триває період повсюдного згасання народної культури як румеїв, що використовували для спілкування новогрецькі говірки, так і, в рівній мірі, народної

культури урумів, які говорили на тюркських діалектах. Наскільки ці дві культури були схожі на своєму кримському етапі і пізніше в Приазов'ї, судити важко за браком джерел і матеріалів. З тієї ж причини важко визначити, наскільки ці дві культури є переважно новогрецькими або кримськотатарськими, незважаючи на очевидне походження і залежність діалектів від грецької і, відповідно, тюркської мов, які колись породили їх. В умовах сучасного світу і наростаючої глобалізації виникає питання про перспективи подальшого існування приазовських «греків» як окремих етнічних утворень, відмінних від інших етносів. Адже повна втрата мови і національних традицій зробить їх знеособленими в культурному відношенні.

Разом з тим, накопичені різними дослідниками матеріали та активність частини приазовського «грецького» співтовариства дозволя-

ють говорити про якийсь новий нетрадиційний варіант функціонування елементів грецької культури в окремих групах населення України, що може в подальшому призвести до появи нових життєздатних форм її існування, що сприятимуть самоідентифікації її носіїв.

Тут цікаво розглянути і такі явища світової культури як філеллізм, елліністика і вивчення грецької мови. Дійсно, і «любителі грецької», і вчені, що присвятили себе вивченню грецької мови або культури, і просто особи, які вивчають грецьку мову, добре відомі в найрізноманітніших країнах протягом багатьох століть. Сучасне прагнення багатьох приазовських румеїв і урумів вивчати грецьку мову, досліджувати минуле свого народу і, почасти, своєї історичної батьківщини, ставить їх поряд з перерахованими групами, але чи робить їх це більш греками?

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Такої думки дотримувався у своїх працях німецький вчений Яків Фалмерайер (1790–1861), котрий заперечував прямий зв'язок давніх греків з «новими».
2. Яковсон А.Л. Средневековый Крым / А.Л. Яковсон. – М.-Л.: Наука, 1964. – 233 с.; Пиоро И.С. Крымская Готия / И.С. Пиоро. – К., 1990. – 190 с.; Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация сказания Матфея о городе Феодоро / Х.-Ф. Байер. – Екатеринбург, 2001. – 478 с.
3. Григорович В. Исторические намеки о значении Херсона и его церкви в VII, IX и X ст. / В. Григорович // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1864. – № 13. – С. 988.
4. Короткий огляд історії грецьких громад в Україні: див.: Дмитрієнко М., Литвин В., Томазов В., Яковлева Л., Ясь О. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. – К., 2000. – 488 с.; О греках Крыма см.: Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.): Пособие для студентов вузов и учителей общеобразовательных и национальных воскресных школ. – Симферополь, 1999. – 132 с.; Непомнящий А.А. История и этнография народов Крыма. – Симферополь, 2001. – 816 с.
5. Калоеров С.А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов / С.А. Калоеров // Материалы по истории и культуре греков Украины / Сост. С.А. Калоеров, Г.Н. Чердакли. – Донецк, 1998. – Вып. 1. – С. 5–53.
6. Переписи різних років містять розбіжні відомості про чисельність грецького населення України. Згідно з останнім офіційним переписом населення 2001 р. в Україні проживає 91 500 греків, з них 77 500 на Донеччині (тобто в Приазов'ї). Разом з тим, Федерація греків України та інші неофіційні джерела говорять про наявність в країні 150–200 000 осіб грецького походження.
7. Латышев В.В. Страдания святых священномучеников и епископов херсонских Василия, Капитона и иных с ними / В.В. Латышев // Известия императорской археологической комиссии. – СПб., 1907. – № 23. – С. 108–112.
8. Спиридонов Д.С. К вопросу о мучении св. Климента, папы римского, в Крыму // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 15–124.
9. Спиридонов Д.С. Д-р Иван Франко. Св. Климент у Корсуни / Д.С. Спиридонов // ИТУАК. – 1918. – № 54. – С. 187–233.
10. Грецькі молитви, заклинання і заговори з Великої Каракуби. – Донецьк: Норд-Прес, 2005. – 167 с.
11. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.): Пособие для студентов вузов и учителей общеобразовательных и национальных воскресных школ / М.А. Араджиони. – Симферополь, 1999. – С. 40–47.
12. Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу (Публікація першоджерел з історії греків Надазов'я) / НАН України. Інститут історії України, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукопису. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. – 164 с. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?Litera&id=8045&navStart=1>

13. Тюркомовні греки Османської імперії створили свою особливу культуру, згаслу після обміну населенням між Грецьким королівством і Турецькою республікою в 1922–1923 рр. Див.: Clogg R.A. Millet within a Millet: the Karamanlides/I Kath'imas Anatoli: studies in Ottoman Greek history / R. Clogg. Istanbul: The Isis Press, 2004. – P. 387–410; Kitromidis P.M. The Greek – Turkish population exchance // Turkey in the Twentieth Century / Ed. Erik – Jan Zurcher.
14. Лиман І.І. Церква приазовських греків на зламі XVIII – XIX ст. / І.І. Лиман // Україна вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2003. – С. 142–147.
15. Чернухин Е.К. «Записки» из Мариуполя первой половины XIX в.: описание рукописи, проблема авторства и социальный портрет составителя / Е.К. Чернухин [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=309>
16. Бацак Н.І. Культурно-освітній розвиток грецької громади Північного Приазов'я (XVIII–XIX ст.) / Н.І. Бацак. – К., 1998. – С. 112–117.
17. Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – 500 с.
18. Серафимов С. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря / С. Серафимов // Материалы по истории и культуре греков Украины / Сост. С.А. Калоеров, Г.Н. Чердакли. – Донецк, 1998. – Вып. 1. – С. 69–93.
19. Чернухин Е.К. КараманлийскиерукописивУкраине: опытпалеографического, кодикологического и культурологического исследования / Е.К. Чернухин // Палеография, кодикология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов: Материалы Международной научной конференции в честь 75-летия доктора исторических наук, члена-корреспондента Афинской Академии Бориса Львовича Фонкича. Москва, 27–28 февраля 2013 г. / Отв. ред. И.Г. Коновалова; сост. Д.Н. Рамазанова. – М.: ИВИ, 2013. – С. 341–349.
20. Мансветов И.Д. Византийский материал для сказаний о двенадцати Трясавицах / И.Д. Мансветов. – М., 1881. – Т. 9. – Вып. 1. – С. 36.
21. Blau O. Griechische – Turkische Sprach – Proben aus Mariupoler Handschriften / O. Blau // Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischell Gesellschaft. – Leipzig, 1874. – Т. 28. – S. 564–569, 580.
22. Чернухин Є. Про два пам'ятники грецької народної обрядовості в «Нотатках» урума Семена Антоновича Кечеджи-Єні / Є. Чернухин // Візантійський літопис. – М., 2012. – Т. 71. – С. 140–146.
23. Грецький народний молитвослов з Північного Причорномор'я / Ред., підг. грецького тексту, перекл., комент. і вступ. стаття Є. Чернухіна. – Донецьк: Ноулідж, 2012. – 290 с.
24. Соколов І.І. Про мову греків Маріупольського та Сталінського округів / І.І. Соколов // Мова та література. – Л., 1930. – Т. 6. – С. 49–67; його ж. Маріупольські греки до поселення їх на Україні (XV–XVIII ст.) // Праці Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. – Л., 1932. – Т. I. – С. 297–317; його ж. З історії колонізації Маріупольщини (еміграція на Маріупольщину греків з Криму 1778-го року) // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 4. – Кн. 2. – С. 21–84.
25. Спиридонов Д.С. Нотатки з історії еллінства в Криму. I. З сімейної історії мангупського будинку. 2. Гервасій Сумелійській // ІОІАЗ (ІТУАК). – №2 (59). – Сімферополь, 1928. – С. 93–102; його ж. Історичний інтерес вивчення говірок Маріупольських греків // Східний світ. – Харків, 1930. – № 12 (3). – С. 171–181.
26. Шевченко В.І. Стародавні обряди та вірування в грецьких колоніях / В.І. Шевченко // Наука і техніка. – Л., 1927. – № 2. – С. 11; його ж. Спроба описати і витлумачити два весняних хліборобських свята маріупольських греків // Етнографічний вісник. – 1930. – Кн. 9. – С. 111–126.
27. Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно – політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. / Л.Д. Якубова. – К., 2006. – С. 386- 480.
28. Харабадот Р.С. Румейська прядильно-ткацька термінологія / Р.С. Харабадот // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – К., 2003. – Вип. 4. – Кн. I. – С. 63.
29. Балабанов К. В. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття / К.В. Балабанов, С.П. Пахоменко. – Маріуполь, 2006. – 260 с.
30. Чернухин Е. «Образование, языковой вопрос и сохранение нации» в греческом журнале «Греческий международный язык»: Τσερνούχιν Ε. Εκπαίδευση, Γλωσσικό ζήτημα και η διατήρηση του Έθνους // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα / Е. Чернухин. – Αθήνα, 2000. – Т. 5 (41). – Σ. 442–445.
31. Συμεωνίδης Χ., Τομπαδάκης Α. Η Σημερινή ελληνική διάλεκτος της Ουκρανίας // Περιοδικό Αρχαίον Πόντου. Παραράρτημα. – Αθήνα, 1999. – Τ. 20. – 157 σ;
32. Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. По материалам экспедиций 2001–2004 годов / Отв. ред. М.Л. Кисилиер. – СПб. : АЛЕТЕЙА, 2009. – 444 с.

33. Баранова В.В. Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья / В.В. Баранова. – М.: ГУ-ВШЭ, 2010. – 287 с.
34. Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків / Л.Д. Якубова // Український історичний журнал. – К., 2004. – №2. – С. 121–132.
35. Kaurinkoski K. Les Grecs dans le Donbass. Analyse des identites collectives dans deux villages d' Ukraine orientale. These de Doctorat, Universite de Provence (Aix- Marseille). –1997. – 338 p.

© Адриана Пелешко
(Київ)

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ПОНЯТИЯ ГРЕЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье раскрыты основные черты греческой культуры, носителями которой являются несколько этнических групп, проживающих на территории Северного Причерноморья и Надазовья. Проанализированы опубликованные отечественные исторические работы. Исследованы достижения и существующие пробелы в историографии проблемы.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, греки, культура, урумы, румеи, Надазовь.

© Adriana Peleshko
(Kyiv)

HISTORICAL VISION OF CONCEPTION «GREEK FEATURES OF CULTURE» IN NORTHERN BLACK SEA COAST IN A NATIVE HISTORIOGRAPHY

It is significant that an existence of some ethnic groups in Northern Black Sea Coast being considered as «Greek population» should be defined as a «Greek features of culture» in a historiography. The article is referred to the problems of conceptions and definitions of so-called «Greek features of culture» of Northern Black Sea Coast.

The author covers the reasons and a periodization of «Greek features of culture» according to the studies in a historiography. There was division into two periods of Greek colonization in this region: the Hellenistic period and Byzantine Greek period being characterized by «Christianization» of local inhabitants. It is important that this mixed type of culture should be regarded as the Hellenistic-Christian form of Greek culture in the period of a modern history. These aspects of Greek history were studied by historians. A historical development of Greek settlements in the Middle Ages seemed to be not proved by historical sources and documents.

The article is devoted to the question how Christian inhabitants who survived in «Pripiontyska khora» could be «Greeks» and inheritances of Greek culture.

The author deals with Greek communities of Ukraine having pretensions to be regarded inheritances of ancient polis and Byzantine subjects. Ancestors of «Priazov» and «Mariupole» the Greek settled in the Crimea in 1778. This group of population turned out to be bearers of so-called «Greek features of culture». Due to these ethnic groups there is opportunity to study a process of transformation ancient polis culture into «province», local and «barbarous» Byzantine culture. It should be noted that this type of culture is being divided into two groups: «Greek-Rome» culture and «Turkish-Urum's» culture. The problems of a historical background of these groups of inhabitation have been researched in this article. In presented work a special attention was paid to the Christianization and converting into Byzantine Greeks in the VII–IX centuries. In the XV–XVII centuries there were appeared Turkish spoken Greeks. This problem is not referred to this article.

The author covers the reasons of destruction of «Greek features of culture» in the 20-s of the XX century. This process was studied by historians wholly. It is important that historians should not forget about non-traditional variant of acting some elements of Greek culture. They are known to be defined as neohellestic-byzantine greek population and those who study Greek. The author of the article has done a conclusion that stated non-traditional and functional variant of «Greek features of culture» will become a new ethnic form which can lead to a formation new aspects of their existence. Perhaps this historical fact will start of a process of self-identification for bearers of so-called «Greek features of culture» in Northern Black Sea Coast and Nadazove.

Key words: Northern Black Sea Coast, Greeks, Urums, Byzantine Greeks, Nadazove.

До редакції надійшла 2.02.2015.

**ЖІНКА-ПРАВИТЕЛЬКА. ОБРАЗ ЯДВИГИ АНЖУЙСЬКОЇ
У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОЛЬСЬКИХ ХРОНІКАХ**

У статті розглядаються основні джерела польської середньовічної історіографії, хроніки, які стали основою польської історичної традиції. Джерела рясніють описами жінок королівської і князівської крові. Але частота згадок про королеву польську Ядвігу в текстах зустрічається найбільше. Згадки про її діяльність найемоційніші і найбільш красномовні. Її образ можна назвати ідеальним. У статті ми проаналізували і порівняли подану хроністами інформацію, виокремили подібні і відмінні описи. На основі отриманих даних з'ясовується зійма або сталість інформації про визначну королеву Польщі.

Ключові слова: королева, хроніка, Ядвіга Анжуйська, король Ягайло-Владислав, Вільгельм Австрійський, політична, релігійна, фундаторська діяльність.

Після тривалого періоду безкоролів'я, перемовин з угорською королевою Ельжбетою, королівство Польське отримало очікуваного «короля». Поляки обрали на престол малолітню Ядвігу Анжуйську – наймолодшу доньку Людовіка Угорського і Ельжбети Боснійської. Життя і діяльність королеви – яскрава сторінка польської історії. Культ королеви сформувався у культурі, релігії та історії. Віддзеркалення її популярності ми прослідковуємо в польських середньовічних хроніках. Від Яна Длугоша, який став безпосередньо творцем її образу в історичних джерелах, до Мацея Стрийковського, автора польської хроніки з докладною історією ВКЛ, активним актором якої була також королева Ядвіга. Ми проаналізували зміст і характер описів, а також нас цікавили зміни у творах різних хроністів. В статті розглядаються чотири польські історичні праці Яна Длугоша, Бернара Ваповського, Мартина Кромера і Мацея Стрийковського. Праці були вибрані не випадково: «Historia Polonicae» Яна Длугоша – одна з перших масштабних спроб упорядкувати польську історію, основа наступних історичних праць; «Dzieje Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od roku 1380 do 1535» – Бернара Ваповського перша офіційна праця на замовлення королівського двору; «Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX» офіційна хроніка, яка набула широкої популярності і була видана за життя автора; «Kronika Polska, Litewska, Zmódzka u wszystkich Rusi» Мацея Стрийковського – твір, який докладно описує литовську історію в контексті польської.

Можна виділити низку описів життя королеви, які є загальновідомими і кожен хроніст подає їх у своїй праці. Серед них виділяємо такі: шлях до трону; інтимні відносини з герцогом Австрії Вільгельмом та їх політичні наслідки;

одруження з литовським князем Ягайлом; похід на Червону Русь; історії обвинувачень у зраді, політична, фундаторська і релігійна діяльність; заснування університету.

Кожен твір – це відображення, насамперед, переконань автора. Кожен хроніст виділяв у хроніці позитивні риси, які хотів би бачити у ідеального правителя. Наприклад, польська дослідниця Яна Длугоша Марія Кошерська, аналізуючи риси гарного правителя у Длугоша, вибрала такі: краса і фізична сила, розум, красномовність, поміркованість, дотримання звичаїв, щедрість, презирство до багатства, християнська лагідність і покора, добродійність, справедливість, суворість до злочинців, дбайливість про зростання могутності держави, опікування країною, фундаторська діяльність, гармонійне співробітництво з радою королівською, захист віри, набожність, щедрість костелам [7, с. 122]. Кожен з авторів обов'язково в своїх творах намагався підкреслити перераховані якості королеви. Тож розглянемо особливості згадок про королеву в хроніках саме під таким кутом зору. Тобто, як ідеальні риси накладаються на образ королеви Ядвіги у Хроніках.

Особливо красномовними можна назвати Длугоша, Ваповського і Кромера. Перерахування цнот молодій королеві в їх хроніках можна вираховувати в абзацах, тоді як у Стрийковського це лише пару слів. Длугош навіть наводить на її честь слова епітафії, хвалебних слів. Перше, що намагалися підкреслити хроністи – зовнішню красу Ядвіги, її називали найчарівнішою нареченою Європи, а Ваповський порівняв її з Єленою Троянською: «Jadwiga bowiem była tak zachwycającej piękności, iż ją zwykle grecką Heleną nazywano, i według mniemania wszystkich, świat cały głównej jej niewiasty ukazać nie mógł» [9, с. 61]. Перерахування цнот молодій

королеви хронікарі виносять в останні слова про її постать. Таким чином, висловлюючи жалість щодо втрати справжньої королеви Польщі, окрім Мацея Стрийковського, останній опис якого про королеву не відрізняється від типових описів смерті королівських дружин. Він констатує факт, жаль короля і одразу переходить до опису подальших подій.

Наступний факт, який відмічають всі хроністи – це звісно фундаторська, благодійна, релігійна діяльність королеви. Головна заслуга Ядвіги – це хрещення Литви. Фанатичний ревнитель віри Ян Длугош намагався постійно підкреслювати силу духу молодої дівчини. Вийшовши за литовця-язичника Ядвіга поступилася насолодами тіла, щоб забезпечити зростання християнської віри і миру серед християн. Так описує Ян Длугош жертвний вчинок справжньої королеви. Процес хрещення Литви розпочався після Кревської унії, саме завдяки згоді Ядвіги пожертвувати власними почуттями і вийти заміж за Ягайла. Саме з такої позиції остання подія відмічена всіма хроністами. Релігійна діяльність королеви на останньому не закінчилась. Вона активно допомагала Ягайлу фундувати костели і навертати народ у віру. Ваповський, Длугош, Кромер відмічали спільну діяльність подружжя, плідну допомогу королеви королю, а Стрийковський частково намагався представити фундаторську діяльність короля Владислава, як цілком самостійну. Про патріотизм Ядвіги свідчить факт побудови костелу біля Кракова зі слов'янською мовою богослужінь, про який зазначають всі окрім, Стрийковського: «*Co niezką odwagą dzielnie dokonawszy, królowa wracając do Krakowa, za wałami miasta, kościół św. Krzyża założyła i postanowiła aby zakonnicy po sławiańskti nocne i dzienne nabożeństwo śpiewali, i msze św' odprowadzali; w całej Europie oprócz greckiego i łacińskiego języka, żaden inny niemałego zaszczytu; sławiańska tylko nowa cieszy się tą wolnością*» [8, с. 728].

Ваповський також підкреслив, що Ядвіга частими постами себе виснажувала. Оригінальним в його творі є повідомлення про її святість і автор пише вже про чуда, які відбуваються над її похованням: «*gdy więc królowa Jadwiga tyłu snót dała dowody, zwłoki jej poczytywane są za święte i wsławiły się cudami, co z wielu rozmaitych słubów przy grobie jej zawieszonych widzieć można*» [9, с. 141–142].

Факт справедливості й милосердя білоголової відмічають усі хроністи. Зокрема про ці риси характеру королеви говорить факт повернення зібраної данини завойованим народам і

турбота Ядвіги про їх майбутнє. Всі хроністи однаково цитують слова білоголової: «*Jużci dobytek chłopom podchieckowanym jeszcze przywrócić możemy, ale łzy skwierku ich przeraźliwego, kto wždy dostatecznie ukoń*» [9, с. 121].

Головна роль Ядвіги в хроніці як політичного діяча. Можна цілком впевнено говорити, що Польща мала в цей період двох правителів. Мартин Кромер, один з хроністів, навіть написав, що Ядвіга була коронована саме на «короля» Польщі: «*Za nastąpieniem potym zielonych świątek, gęste zastępy potentatów także i szlachty do Sącza, spodziewając się, że Jadwiga królem już obrana tamtędy jechać miała, dla wyrządzenia poważnej uczciwości, drogę jej zajechali*» [8, с. 706]. У більшості хронік, королева виступає як справжній король. Ядвіга, як істинний очільник держави часто супроводжувала короля Владислава у подорожах до Литви, до земель нескорених народів. Саме вона в очах населення була уособленням влади. Хроністи схвально оцінюють поїздки подружжя, які на практиці несли за собою християнізацію «варварів», побудову храмів, пожертвування для монастирів. Навіть, Стрийковський, зазначає про спільні діяння короля і королеви.

Королева взяла участь у заплутаних суперечках в Литві, що постійно виникали між Вітовтом та Скиргайлом. Вона мала бути гарантом статус-кво, і в майбутніх непорозуміннях вони б зверталися до королеви. Скиргайло, був єдиним, кого Ядвіга знала із «сім'ї» Ягайла [5, с. 156]. Саме він був посланцем від литовців до матері Ядвіги Ельжбети з пропозиціями кандидатури Ягайла для молодої королеви в якості чоловіка і короля Польщі. На примиренні двох братів завдяки Ядвізі зробив акцент і Стрийковський, для якого справи Литви були в епіцентрі уваги. Також Хроністи відмічають, що Ягайло постійно радився з королевою: «*... imię Władysława na ehrezie otrzymał, dostąpiwszy zaś korony polskiej przez małżeństwo z Jadwigą córką króla Ludwika, rządził nią z wielką dzielnością, i kwitnącą, po sławném niepospolitymi przewagami panowaniu, synom zostawił, o czym niżój obszerniej powiemu*» [9, с. 79]. В хроніці Мартин Кромера знаходимо опис вирішення Ядвігою справ з тевтонським орденом, в якому відмічається вплив королеви на раду: «*Tam Jadwiga szyroce zganiwszy częścią obecnie sobie widome a chciwe ich łakomstwo, przymierzą k temu i przysięgi zgwałcenie częścią też przeszłą ich niewdzięczność i niezbożność nad Polakami dobrodziejami swymi zażyta wyrzucając im, rzetelnie, dowodnie, i jakoby duchem wieszczym powstawszy*

rzecze: Za megoć wprawdzie żywota nic przeciwnego niewdzięcznicy za taką rozpustą śmiałość nie odniesiecie: wszakże po zejściu mojem, wszystkich tych niecnót wielkimi szkodami, i hojnem z was krwie wytoczeniem, koniecznie musicie wypłacać. Takci na on czas nic nie sprawiwszy, krom pewnego pokoju i też krom wojny otworzystej rozjechać się naszym z inowłocławia przyszło» [8, с. 754]. До речі, можна зауважити, що промови Ядвіги цитуються хронікарями найчастіше. В Хроніці Польщі Мартина Кромера, який любив красномовні висловлювання, знаходимо три таких випадки безпосередньої передачі її слів. Слова Ядвіги про «сльози» підданих проходять по всіх хроніках, а ось слова до сенату і останній лист до Ягайла з'являються лише в хроніці Кромера. Джерело інформації потребує дослідження, але достовірність цих слів не відома і Стрийковський, який користувався твором попередника не включив наступні моменти до свого твору.

Про Ядвігу, як повноправного державного діяча говорить і похід на землі Червоної Русі. Саме вона, а не Ягайло мала можливість повернути до Польщі землі її батька. Ядвіга часто виступала гарантом королівської влади, коли йшла мова про приєднання нових територій до королівства. У авторів такий вчинок не викликає здивування, а навпаки, вони вважають його достойним справжньої королеви, до того ж польської королівської крові, спадкоємиці престолу: «O tej porze również, kiedy król Jagełło w Litwie wokół Grodna kierował, Jadwiga królowa, żona jego zebrawszy wojska z Polski do Rusi burzyła. Wzięła na siłę Jarosław, Peremszeł, Miasteczko, Galicz, Lwów, i inne ruskie zamki, z których Węgieńców wyгнаła i z zwycięstwem w Ruskich krajach mężczyzny, króla Jagełło, który z Litwy powracał, witała» [8, с. 730; 9, с. 93]. Як Стрийковський, так і інші автори не зазначають про той факт, що в перемовинах між поляками і матір'ю Ядвіги, угорською королевою Ельжбетою про приїзд Ядвіги до Польщі одна з польських умов була «повернення до складу Польщі земель Червоної Русі» [6, с. 157]. Саме через ці землі на той час проходили важливі торговельні шляхи. Тож поляки обгрунтовано вирішили повернути землі за домовленостями, і королева Ядвіга, а не Ягайло була гарантом цих домовленостей. Її сестра Марія, як королева угорська, не могла їй завадити, адже сама перебувала в хиткому становищі і незабаром була задушена. В самому Угорському королівстві точилася боротьба за престол, тому реакції на приєднання Червоної Русі не було.

Ядвіга могла самотійно приймати іноземних гостей, про що зокрема говорить її зустріч з чоловіком сестри – Вільгельмом. Цей прийом також говорить і про дипломатичний хист королеви. Мартин Кромер, на відміну від Длугоша і Ваповського, не просто зазначив факт зустрічі Ядвіги з чоловіком сестри, а й висловив свою думку, що зустріч була цілком з політичними мотивами: «Ztądże to podobno urosły rozmowy one zJadwigą Zygmunta króla, który snadź ne dla przyjacielskiegonawidzenia jej, jako Długosz rozumie, przyjechał był, lecz dla uguntowania królestwa swego u Węgrów, których on sobiezaraz na początku nie chętnymi, a Jadwidze zaś jako prawejdziedzicze króla Ludwika przychylnymi bydź uznawał i dlategoż to z nią traktował, aby jej udobruchaniem igruntownem pozwoleniem, tem bezpieczniejsz mógł królować» [8, с. 750]. І вже з «Історії» Мацея Стрийковського дізнаємося, що між Сигізмундом і Ягайлом з Ядвігою було підписаний договір на 10 років: «Węgieński król Zygmunta po porażce, będąc u swoich Węgieńców, przyjechał do króla Jagełła i królowej Jadwigi, i postanowił z królem Jagełło i królową rozejmu na 10 lat, 1397 r.».

Як талановитого політичного діяча Ядвігу ми бачимо в описі вже після її смерті. Троє хроністів зазначають, що королева, враховуючи шкоду без королів'я і турбуючись про майбутнє Польщі, сама вибирає для Ягайла другу дружину – Анну, онуку Казимира, окрім Ваповського, який цю ідею приписує раді коронній. За словами Кромера, в передсмертному листі Ядвіга визнавала, що не виконала свій обов'язок як королеви – не подарувала Польщі спадкоємця престолу і враховувала можливі наслідки, як справжня донька Польщі намагалася знайти вихід [8, с. 757].

Не обійшли увагою хроністи загальновідомий факт відносин Ядвіги і нареченого Вільгельма. Один із найцікавіших моментів – приїзд до молодої королеви принца Вільгельма, який відмічають всі хроністи. Консервативний Длугош у своєму тексті спробував виправдати дії молодої королеви, яка: «chcąc wypełnić polecenie ojca, ujęta nadto zaletami zacnego młodzieńca, gorąco pragnęła poślubić raczej tego, którego dobrze znała, niż nieznanego i nigdy nie widzianego barbarzyńcę, o którym z udzielanych jej przez pewnych fałszywych informacji nabrała przekonania, że jest nie tylko z obyczajów, ale i z urody, i sposobu zachowania nieokrzesanym dzikusiem» [3, с. 435]. Незважаючи на заборону, Ядвіга продовжувала зустрічатися з Вільгельмом. Побачення відбувалися у монастирі Святого Франциска в Кракові, супроводжувалися танцями, іграми. По-

дібний опис представляє Ядвігу в невідганому світлі, але Длугош, турбуючись про образ «улюблениці», поспішав додати, що розваги відбувалися вельми скромно і з великою помірністю [10, с. 41]. Для хроністів Ваповського, Кромера, Стрийковського подібні зустрічі не підлягають осуду, оскільки вони підкреслюють, що зустрічі були скромні, молода пара ніколи не залишалася сама, постійно Ядвігу супроводжував двір і зазначають той факт, що Вільгельм був визнаний за чоловіка Ядвіги ще її батьком. Стрийковський розповів у Хроніці, що Литва погодилася виплатити 200 тис. як компенсацію розірвання шлюбу. Навпаки, хроністи показували, що Ядвіга намагалася виконати волю батька, і їй було обіцяно польськими послами, що вона зможе обрати собі чоловіка сама і проживатиме з ним у Польщі: «Wszystkiem zdanie smakowało Janowe, przetoż dekret sejmowy na nim postanowiono, przydając tei to, aby Jadwiga przyjechawszy; jeźliie królować zechce, przyrzekła podług zdania rady koronnej za mają iść, w Polseze z mężem społecznie mieszkać, a nad to usilnym staraniem i chęcią przemagać, jakoby wieluńskie i dobrzyńskie dzierzawy i też wszystkie a wszystkie w Rusi polskie ujątki mogła odebrać. I tak z tym odprawiwszy posły do Węgier odesłali i też sami rozjechali się» [8, с. 741]. Автори хронік зазначають, що Ядвіга боролася до останнього і поступилася власними інтересами заради корони Польської, заради держави. За словами Кромера, вплинув на її «вірний» вибір знову ж таки сенат, який став ініціатором цього історичного шлюбу. Кромер єдиний назвав причину відмови принцу Вільгельмові, пояснив, чому його кандидатура не була прийнятна в Польщі. Знову ж таки, на перше місце вийшов сенат, який турбувався про короля, інтереси Польщі для якого були більш пріоритетними: «Wszakże nie do końca smakowało Polakom mieć onego za króla, który dla księstwa ojczystego, dalekim cugiem i odległością miejsca od Polski oddaliwszy się, musiałby był nie zawsze obecnym w królestwie mieszkać, ani też wiele pomocy pan w dostatkach szczupły i w potęgę domową nie zamożysty, w szczęściu wątpliwym Polsce przydać miał. A gdy o tem tak radząc nieco zabawiają się, ali oto prawie dogodnie, a zgoła jak na to, od Jagiełłą wielkiego księcia litewskiego wyprawieni przyjeżdżają posłowie» [9, с. 714].

Дискусійною залишається тема подружньої зради. Більшість сучасних дослідників вважають обвинувачення не плітками, записаними Длугошем. У 1385 р. Гневош з Далевіч звинуватив Ядвігу у зраді з Вільгельмом. Хроністи в

один голос засуджують наклеп і висловлюють радість від встановлення подружнього згоди королівської пари. Ваповський без жодних пояснень називає наклеп на Ядвігу «безпідставним». Стрийковський більш детально розписує цей факт, зазначає, що Ядвіга була змушена принести присягу і очистити своє ім'я. Кромер наголосив, що примирення настало завдяки сенату, знову підкреслюючи важливість його діяльності в Польщі [8, с. 725]. Хроністи одностайно висловлюють почуття полегшення, що стосунки між подружжям налагодилися. Стрийковський називає можливий факт розводу – шкідливим, Кромер також зазначає, що кохання між подружжям – розквітло. Нас цікавить питання: навіщо хроністи подавали таку «інформацію»? Серед дослідників точаться суперечки, Ванда Мацієвська вважає це помилкою Длугоша, але інші – А. Стшелецька і Я. Стабінська мають віру [11, с. 64]. Дійсним цей факт, а не вигадкою хроніста, вважає ще один польський дослідник Оскар Галецький [5, с. 187]. У дослідженні Смірнова знаходимо цікаву думку, що опис був внесений у твір, щоб навпаки показати слабкий і недовірливий характер Ягайла. За словами Длугоша, Ягайло не відзначався подружньою вірністю, тому не міг повірити, що Ядвіга не зрадила йому за рік. Нам здається, що розірвання шлюбу не було вигідним ні полякам, ні Ягайлу. Але б хотілося зауважити один факт: звістку про зраду до Ягайла доніс Гневош із Далевіч. Давній помічник і «друг» Ядвіги, саме він допомагав королівні зустрічатися з Вільгельмом, а коли той був змушений тікати, приховав собі його скарби. Можливо, таким чином, він захотів відзначитися перед новим королем, який «затримувався» у Польщі, або ж виконував політичне замовлення, щоб розірвати шлюб, який не подобався сусідам Польщі. Тобто, можна говорити, що інформацію про зраду хроністи подавали, щоб показати політичні процеси в Польщі, а не представити королеву з негідного боку.

Отже, можна зробити висновок, що в текстах історичних польських хронік Яна Длугоша, Мацея Стрийковського, Мартина Кромера і Бернара Ваповського ми прослідковуємо культ королеви Ядвіги. Безпосереднім творцем її возвеличення став Ян Длугош для якого Ядвіга була ідеальною польською королевою, яку б він волів бачити на польському престолі. Бернард Ваповський створював свою офіційну хроніку, таку необхідну Польщі [2, с. 37]. Слова автора обережні і стримані в оцінках. Автор намагався в тексті зберігати нейтралітет. Але щодо Ядвіги, він цілковито наслідує емоції Длугоша. Не без пись-

мового хисту, красномовно Бернард Ваповський описує Ядвігу. Ми знаходимо порівняння і слова, які є лише в його хроніці. Ми не відчуваємо неприязні до короля Ягайла з боку хроніста, оскільки він захоплювався династією Ягеллонів і гідно оцінював її родоначальника.

Наслідуючи і копіюючи Длугоша, Мартин Кроммер також є прихильником культу королеви. Як відмічають дослідники, коли Кроммер не був впевнений у інформації джерела, він посилався на своїх попередників. В описах Ядвіги він був цілком переконаний. Його текст також яскраво, емоційно забарвлений, коли йдеться мова про Ядвігу. Саме її він називає «королем» Польщі. В його описах ми можемо бачити не просто присутність жінки поряд з коронованим чоловіком, а дійсно відчувається її дієвість, як повноправного правителя. Подібне захоплення королевою Ядвігою не дивне, оскільки і Длугош, і Ваповський, і Кроммер були яскравими представниками свого часу, коли роль Церкви (а всі вони займали високі церковні посади) і традицій відігравали вирішальну роль у житті Польського королівства. Середньовічні, церковні погляди, не дивлячись на проникнення модернового гуманізму, процвітали у світосприйнятті придворного, інтелектуального кола. До того ж хроніки створювалися з однією метою – дати Польщі необхідну офіційну історію, а королева Ядвіга була символом цієї історії.

Образ Ядвіги у праці «Хроніці польській, литовській, жмудській та всієї Русі» має деякі

відмінності від інших хронік. Одразу зазначимо, досліджуючи опис королеви Ядвіги, порівняно з іншими жіночими згадками, бачимо, що текст про Ядвігу у Стрийковського – емоційний (наскільки, це може дозволити собі військовий). Стрийковський наслідує своїх попередників у відредагованому варіанті. Ми бачимо потужний литовський фактор: для Стрийковського цікаві саме моменти, пов'язані з діяльністю подружжя – короля Ягайла і поряд з ним королеви Ядвіги. Окремих описів про релігійну діяльність королеви як у Длугоша, так і у Стрийковського немає. В «Історії Польщі» попередніх хроністів зі смертю Ядвіги складається враження закінчення цілої епохи, у Стрийковського, навпаки, смерть королеви вписана у контекст подій, ніби з її смертю нічого не змінюється, і литовський князь та польський король Владислав-Ягайло залишається на троні. Постає королеви Ядвіги у ВКЛ не була настільки популярною, як в Польщі. Подібне сприйняття знайшло відображення і в хроніці. В хроніці Яна Длугоша вміщені посмертні хвалебні слова щодо королеви Ядвіги і короля Ягайла. Стрийковський обмежився лише «епітафією» королю Ягайлу. На нашу думку, цей факт показує, що Стрийковського цікавила більше постаць Владислава, ніж самої королеви. Він не вихваляє її діяння, а сприймає як актора на політичній арені. Але, водночас, культ королеви в Польщі дає себе в знаки і в першій історіографічній історії двох держав Литви та Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смирнов М. Ягелло-Яков-Владислав / М. Смирнов – М.: Книга по Требованию, 2011. – 309 с.
2. Barycz Henryk. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: studia nad historiografią w. XVI–XVIII / Henryk Barycz. – Wrocław, 1981.
3. Długosz Jan, Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, ks. X. Warszawa, 1981.
4. Finkel L. Marcin Kromer – Historyk polski XVI. – RAU, 1883, t. 16. – 508 s.
5. Halecki Oscar. Jadwiga of Anjou and the rise of East Central Europe, edited by Thaddeus V. Gromada / Oscar Halecki. – New York, 1991. – 400 s.
6. Klubówna Anna. Królowa Jadwiga: opowieść o czasach i ludziach / Anna Klubówna. – Warszawa, 1971. – 301 s.
7. Koczerska Maria. Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości // Studia Źródłoznawcze / Maria Koczerska. – Warszawa; Poznań, 1971. – S. 109–140 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rcin.org.pl>
8. Kromer Martin. Kronika polska / Martin Kromer. – Kraków, 1882. – Т.1. – 760 s.
9. Malinowski Mikołaj. Dzieje korony polskiej I wielkiego księstwa litewskiego od roku 1380 do 1535 przez Bernarda z Rachtamowic Wapowskiego / Mikołaj Malinowski. – Wilno, 1847. – Т. 1. – 491 s.
10. Osiński Krzysztof. Małżeństwo Jadwigi Andegaweńskiej z Władysławem Jagiełłą w Rocznikach Jana Długosza // Przegląd Prawniczy Ekonomiczny i Społeczny 2/. – 2014. – S. 38–48.
11. Rudzki Edward. Polskie Krolowie. Zony Piastow I Jagiellonow. – W-wa, 1985. – Т. 1.

ЖЕНЩИНА-ПРАВИТЕЛЬ. ОБРАЗ ЯДВИГИ АНЖУЙСКОЙ В СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОЛЬСКИХ ХРОНИКАХ

В статье рассматриваются основные источники польской средневековой историографии, хроники, которые стали основой польской исторической традиции. Источники наполнены описаниями женщин королевской и княжеской крови. Но частота упоминаний о королеве польской Ядвиге в текстах наибольшая. Упоминания о ее жизни и деятельности самые эмоциональные и наиболее красноречивые. Ее образ можно назвать идеальным. В статье мы проанализировали и сравнили представленную хронистами информацию, выделили схожие и отличительные описания. На основе полученных данных мы попытались объяснить изменение или постоянство информации о самой известной королеве Польши.

Ключевые слова: королева, хроника, Ядвига Анжуйская, король Ягайло-Владислав, Вильгельм Австрийский, политическая, религиозная, учредительная деятельность.

© Maria Huk
(Kyiv)

WOMAN-KING. JADWIGA ANGEVIN – IMAGE IN MEDIEVAL POLISH CHRONICLES

The article examines the main sources of Polish Medieval historiography, chronicles, which became the basis of Polish historical tradition. There are many descriptions of women of royal and princely blood in the sources. But the Queen Jadwiga Polish is frequently mentioned in texts. Mentions of her activities are the most emotional and eloquent. Her image can be called perfect. In this article, we analyzed and compared the information submitted by chroniclers, highlighted similar and different descriptions. Based on the data we have tried to explain or change and consistency of information on prominent the Queen of Poland.

Thus, we can conclude that the text of the Polish historical chronicles John Dlugosz, Maciej Strykowski, Martin Cromer and Bernard Vapovsky trace the cult of the Queen Jadwiga. Jan Dlugosz directly praised Jadwiga since she for him was perfect Polish queen that he would prefer to see on the Polish throne. Bernard Vapovsky created his official chronicle, much needed in Poland. The author's remarks are careful and restrained in the estimates. The author tried to stay neutrality in the text. But regarding Jadwiga he emotes as well as Dlugosz. Bernard Vapovsky eloquently describes Jadwiga, he couldn't help that. We could find comparisons and words that were only in his chronicle. We did not feel chronicler's hostility to King Jagiello, as he had admired the Jagiellonian dynasty and adequately assessed its founder.

By following and copying Dlugosz, Martin Cromer is also a fan of the queen's cult. It is noted by researchers that when Cromer was not sure in reference sources he referred to his predecessors. Jadwiga describes him to be fully convinced and expressing his convictions. He also speaks bright and emotionally when it comes to Jadwiga. He calls her the «king» of Poland. In his description, we can see not just the presence of woman crowned along with her husband, but also really feel her effectiveness as a full sovereign. This adjutor the Queen Jadwiga has not been surprising, since Dlugosz, Vapovsky and Cromer were outstanding representatives of their time when the role of the church (all of them held high ecclesiastical posts) and traditions had played a crucial role in the Kingdom of Poland. Despite the penetration of humanism Medieval and religious views flourished in court worldview and intellectual circles. Besides chronicles were created with one purpose, is to give the necessary official history of Poland, and Queen Jadwiga was a symbol of the that history.

The Jadwiga's image at work «Kronika Polska, Litewska, Zmodzka y wszystkiej Rusi» is quite different from other chronicles. It is worth to notice that exploring the Queen Jadwiga's description compared to other women's memories, we can see that the text of Jadwiga in Strykovsky is emotional (as far as a military man can allow himself). Strykovsky imitates his predecessors in the edited version. We are able to see the strong Lithuanian factor: for Strykovsky are interesting factors related to the activities of the couple –the King Jagiello and the Queen Jadwiga next to him. There are no specific descriptions neither in Dlugosz's nor in Strykovsky's works of religious activities of the Queen. In the «History of Poland» after death of Jadwiga it seemed to have come the end of an era, in contrast to Strykovsky's death of the Queen which he inscribed in the context of events, though her death had not changed anything, and Grand Duke of Lithuania and the Polish king Wladyslaw Jagiello remained on the throne. The figure of the Queen Jadwiga in GDL was not so popular in Poland. This perception is

reflected also in the chronicle. In the chronicle of Jan Dlugosz was placed posthumous panegyric on the Queen Jadwiga and the King Jagiello. Strykovsky confined himself to «epitaph» King Jagiello. In our opinion, this fact shows that Strykovsky was more interested in the figure of Vladislav than the Queen. He did not praise her act and perceive as an actor in the political arena. But at the same time, the cult of the Queen in Poland gives himself the signs in the first historiographical history of the two countries Lithuania and Poland.

Key words: queen, news, Jadwiga of Anjou, King Vladislav Jagiello-Wilhelm of Austria, political, religious, founder activities.

До редакції надійшла 24.02.2015.

УДК 930(477) «18»

© Ігор Постольник
(Київ)

СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто основні підходи, що використовуються при дослідженні світогляду українського селянства другої половини ХІХ ст. Проаналізовано те, яке значення надається у науково-історичній літературі впливу модернізаційних процесів у Австро-Угорській та Російській імперіях на світогляд селянства та якого характеру набувають ці зміни. Також розглянуто точки зору, які розкривають реакцію селянства на трансформаційні зміни в суспільстві, а також формування нових штабів поведінки та мислення в умовах стрімкої зміни соціально-економічної ситуації.

Ключові слова: селянство, світогляд, модернізація, Австро-Угорська та Російська імперія, історіографія.

Світогляд та духовний світ українського селянства тривалий час цікавить дослідників, що приділяють увагу проблемам буття великих соціальних груп. Одним з ключових питань є зміни в середовищі селянської громади в умовах соціально-економічних трансформацій другої половини ХІХ ст., що стосувалися свідомості, світогляду та повсякденних практик. Окреслена проблема активно досліджувалась з кінця позаминулого століття в працях того чи іншого характеру з використанням різноманітної методології та джерельної бази. В результаті було створено величезне надбання історичних праць, які представляють перед нами розвиток історичної думки стосовно дослідження проблем світогляду великих соціальних груп, таких як українське селянство.

Мета даної статті полягає у висвітленні та тлумаченні напрацювань історичної думки в рамках вивчення окресленої вище проблеми, розкриття основних методологічних підходів та висновків у тлумаченні тих чи інших змін в світогляді селянства. Адже ця складна та водночас перспективна для вивчення проблема була актуалізована в історіографічному доробку багатьох вчених. Ці дослідження мають свій вплив на сучасне бачення процесів у середовищі українського селянства та формують візію минувшини цієї великої соціальної групи, яка з огляду на специфіку соціально-економічного розвитку, була найчисельнішою на українських землях ХІХ ст.

В складі двох імперій Російської та Австрійської в цей період відбувалися складні процеси реформування державного апарату, проходили базові зміни в економічній моделі: такі як ліквідація кріпосного права та феодалних повинностей, перехід до нових форм економічної взаємодії, формувалися нові принципи соціальних відносин. В історіографії затвердилася думка про вирішальне значення для другої половини ХІХ ст. процесів модернізації. Тривалий процес зміни соціально-економічних реалій ставив перед селянами нові виклики та змінював оточуючу реальність навколо них. Трансформація торкнулася всіх елементів життя широкого загалу селян, починаючи від системи управління на селі і завершуючи системою оподаткування та статусом в тогочасних суспільних побудовах двох східноєвропейських імперій.

Згідно з визначенням, що міститься у філософському словнику, модернізація – це концепція суспільно-економічного й політичного розвитку, котра пояснює процес переходу від стабільного традиційного до динамічного індустріального суспільства. Фактично – це процес трансформації від одного становища суспільства до іншого за якісними характеристиками стану. Зміст терміну «модернізація» відрізняються залежно від того, до якої сфери життя суспільства або держави його використовують. В економічній сфері ці процеси відображаються у поліпшенні промислового устаткування, приладів, побутових виробів, що

не вимагає корінної перебудови технологічного процесу їхнього виготовлення. Політична модернізація проявляється у трансформації суспільства, що супроводжується формуванням нових політичних інститутів, соціальною мобілізацією та розширенням політичної участі, також поширенням демократичних цінностей і норм, властивих розвинутих країнам, у країнах менш розвинутих [17, с. 460].

До проблем вивчення модернізації належить тлумачення поглядів селянства на зміни оточуючого світу та позиціонування себе відносно цього складного процесу. Одним з перших актуалізував цю проблему Т. Рильський [14, с. 345]. На його думку, намагання багатьох авторів досягнути так званої «правдоподібності» при вивченні світогляду пересічного селянина не задовольняє поставлених завдань і заводить дослідника в методологічний кут. Зміни в суспільстві та реакцію на них автор пропонує вивчати шляхом докладного збору та аналізу фольклорних матеріалів. При цьому відомий громадський та науковий діяч не конкретизує шляхів, за допомогою яких з архаїчних за своїми вихідними даними матеріалів можливо виокремити ставлення селян до оточуючої дійсності. Автор закликає дослідників перед вивченням змін в середовищі сільського загалу звернутися до з'ясування сталих орієнтирів в житті українського селянина і вже потім створювати власне тлумачення світогляду. Українські селяни, на думку автора, сповідують консервативні погляди і недовірливо ставляться до нововведень, тяжіють до збереження традицій та захисту свого життєвого укладу від зазіхань ззовні. Через ці фактори дослідження світогляду та духовного світу селянства є складним завданням, яке потребує не тільки досконалого знання традицій та обрядів, а й витримки, спостережливості та глибокого проникнення в життя селян.

Подібних підходів притримувався М. Сумцов. Дослідник вважав другу половину XIX ст. та реформи, що її наповнювали, згубними для селянства. Селяни, у викладі автора, негативно сприймали зміни та вважали, що в цих умовах не було враховано їх думку, внаслідок чого виникало нерозуміння реформ з боку уряду та бажання встановлення специфічного, зрозумілого та прийняттого селянам соціального укладу. В тлумаченні автора, різкі зміни призводили до втрати селянами власних традиційних моральних принципів, зубожіння громад призводило до занедбання інфраструктури села, конфліктів з владою та занепадом господарства селян [16, с. 16].

На думку російського дослідника А. Медушевського, у традиційному суспільстві (XVIII –

початок XX ст.) основна маса населення не усвідомлювала процесів модернізації, сприймала їх як щось чуже. Внаслідок цього і утворювалися різноманітні візії соціального укладу, відкидання реформ та існування в світогляді тогочасного населення стійких специфічних стереотипів [10, с. 74]. При цьому на формування цих логічних будов впливали оточуюча реальність, особливості економічного розвитку, політика уряду та місцевої адміністрації.

Така точка зору отримала поширення в працях інших дослідників. Так О. Ахієзер висуває аналогічне твердження і зазначає, що модернізаційні процеси в Російській імперії не досягли поставленої мети в сільському господарстві не через малу кількість соціальних свобод та прав, а через нерозуміння селянами основоположних аспектів аграрного законодавства. Зокрема, центральною проблемою аграрної реформи для селян була відсутність єдиного тлумачення її положень [1, с. 74]. Такий стан речей, в свою чергу, спричиняв розгубленість селянства та формування в його свідомості негативного образу реформи.

Як бачимо факт трансформації світогляду українського селянства в другій половині XIX ст. є прийнятним в історіографії, проблемним питанням водночас залишаються трактування особливостей цього процесу та розкриття окремих аспектів. Вивчення цієї складної теми пов'язано з труднощами не тільки джерельної бази, а й методологічними пошуками. Проблема джерельної бази вирішується шляхом залучення якомога ширшого кола джерел. Вже класичним підходом стало використання народної творчості, етнографічних матеріалів, архівних документів, що ілюструють поведінкові моделі сільської громади в різноманітних аспектах та їх подальший аналіз з метою виокремлення необхідних матеріалів. Не дивлячись на превалювання соціально-економічної тематики в працях радянських авторів такий підхід і в їх дослідженнях вважався доцільним та ефективним [7, с. 4]. Варіювалися лише методики опрацювання джерел, та акценти використання того чи іншого типу джерел у дослідженнях.

Дискусійним залишається питання внутрішнього змісту світогляду селянства цього періоду. Слід говорити про те, що існує декілька підходів до вирішення проблем, які по-різному тлумачать зміст світогляду українського селянства другої половини XIX ст.

У рамках радянських історичних студій вивчення свідомості селян перебувало на другому плані, порівняно з соціально-економічною про-

блематикою. Свідомість селян отримувала колективістського забарвлення, на думку авторів, на перший план виходили колективні рефлексії. Було запропоновано тезу про те, що на завершальному етапі розкладу феодально-кріпосницької системи прискорився процес формування селянської свідомості, що в подальшому позначилося на становіщі масової свідомості селян та ідеологічному підґрунті різноманітних політичних течій. Автори позитивно оцінювали зміни в свідомості селян. Будь-який конфлікт на селі, з владою та землевласниками, зокрема, на думку дослідників, свідчив про прогресивні зміни в свідомості селян на шляху їх залучення до передового союзу з робітниками у боротьбі з пригнобленням [8, с. 3]. При цьому всі негативні оцінки реформ та оточуючого світу пов'язували з антинародною, капіталістичною політикою урядів Австрійської та Російської імперій, що призводила до зубожіння селян та їх невдоволення.

Було створено картину розподілу світоглядних орієнтирів селян за майновим принципом. Між заможними та нужденними членами громади виникали не тільки суперечки майнового характеру, а й складні конфлікти, які формувалися на світоглядному рівні. Така констатація подій, в свою чергу, мала ілюструвати прояви класової боротьби серед українських селян у різних сферах співжиття, починаючи від повсякденних практик та закінчуючи господарськими відносинами [9, с. 36]. На жаль, таке тлумачення комунікації в середині громади призвело до постійного пошуку проявів конфлікту на різних рівнях, обмеження досліджень лише бідним селянством, яка представляло інтерес для радянської історіографії. Панувало визнання диференціації селянської громади на дві групи, але світогляд другої частини селянства – заможних господарів, не викладався. Його визнавали близьким до капіталістичних ідеалів пануючого класу, реакційним, антинародним та зневажливим [13, с. 35]. В свою чергу, це негативно відбивалося на викладенні матеріалу та методологічних пошуках авторів. Спрощена модель висвітлення свідомості звужувала можливості розкриття проблеми світогляду селянства. При вивченні такої складної теми обмеження пошукового поля, використання ідеологічних кліше та ярликів веде до створення штучних, підігнаних під загальну концепцію історії СРСР цього періоду, висновків. Аналізуючи праці радянської історіографії, слід констатувати, що висновки, отримані при вивченні свідомості селянства, використовувалися для підкреслення ефективності обра-

ного радянською наукою класового підходу для вивчення минулого [15, с. 8]. Сама загальна ситуація у розвитку історичної науки в СРСР не сприяла значним досягненням у сфері дослідження світогляду. Та навряд чи можна очікувати від значних досягнень у вивченні проблем світогляду при домінуванні одного і того ж методологічного підходу.

Крім цього, слід зазначити слабкість понятійного апарату, теоретичне обґрунтування розвідок. Розділялися такі терміни як «культура», «суспільна свідомість», не приділялося належної уваги теоретичній розробці базових понять та визначень. Це була своєрідна основа, фундамент для тлумачення тих чи інших змін у середовищі селянства. Радянська історична наука створила відповідну зовнішню концепцію, своєрідну візію системності, яка відома більшості дослідників саме в такому вигляді. Окрім природної єдності селянство єднала спільність класової боротьби та умов розвитку капіталістичних відносин у Російській імперії.

Водночас обстоюється думка про відсутність кардинальних змін в свідомості селянства. Відтак, вона трактує свідомість селянства цього періоду як традиційну та таку, що не зазнавала трансформації. Так, Ю. Афанасьєв стверджує, що з погляду довгострокової перспективи, процес модернізації замість того, щоб радикально змінити соціальне життя, посилив архаїчну і традиційну структуру. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж [18, с. 21]. Прихильність до старих практик була відповіддю селянства на стрімкі зміни оточуючого світу. Але таке твердження є дискусійним. Селянство було залучено в різноманітні соціальні та демографічні трансформації. І хоча сільські громади негативно оцінювали зміни, але змушені були інкорпоруватися до нових умов життя, пристосовуватися до вимог часу. Це в свою чергу призводило до трансформації світогляду, нашарування архетипів минулої доби на тогочасний, отриманий в процесі практики досвід. Селянство не мало змоги утримувати свідому ізоляцію та архаїчні моделі соціальних відносин. Особливість модернізаційних процесів цього періоду полягає у активному розвитку соціальних відносин, значних змінах у комунікації та взаємодії між окремими групами в світлі змін їх соціального статусу та ролі в виробничих процесах.

На думку Г. Зеленько, протягом тривалого часу запроваджувані урядом зміни, що здебільшого негативно відбивалися на основній масі

населення, виробили в нього інстинкт самозбереження, який виявлявся, зокрема, й у закритості і неприйнятті будь-яких модернізаційних імпульсів від влади. На думку автора, це стало рисою національного характеру [16, с. 89].

Окрім проблем світоглядних орієнтирів, на сучасному етапі розвивається дослідження проблем ментальності українського селянства. З усіх праць, що створено в плані вивчення цієї складної побудови, слід виділити дві групи. Перша група авторів звернула увагу на сталі проблеми ментальності українського селянства та особливості його формування. Така позиція пов'язана з тим, що проблема ментальних установок великих соціальних груп є відносно новою для української історичної науки та потребує всебічного вивчення.

Другою є група, що представляє більш проблемний підхід до дослідження проблеми ментальності. Друга половина XIX ст. є показовою в цьому плані. Увага дослідників прикута до змін в ментальності, її впливу на формування нових побутових та виробничих практик, реакцію та оцінку змін традиційного укладу життя. Ю. Присяжнюк доводить твердження про те, що менталітет проявлявся в надмірному звеличенні фізичної праці, неприйнятті нововведень та прагненні до збереження традицій. Внаслідок такого розвитку подій селянство не могло швидко відповідати на виклики нової епохи. Таке твердження викликає певні зауваження. Постає питання, якою мірою на успіхи селян впливало становище не тільки окремих господарств, а й законодавча політика російського та австрійського урядів, а також та роль, яку відводили селянам в імперських суспільствах модерної доби. Крім цього, важливим елементом залишається етнічна складова, адже в Австрії українські селяни розглядалися як одна з національних спільнот слов'янського населення імперії і тому не претендувала на особливу прихильність з боку уряду.

Наразі панує думка про менталітет селянина, що проявлявся у надмірній абсолютизації фізичної праці, слабкій суспільно-політичній активності, традиції були сильнішими за виклики модернізації. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж. Тому капіталістична еволюція суспільства з її радикальними змінами якнайменше позначилася на соціально-психологічній самобутності селянства, що й завадило останньому «йти в ногу» з реформами, розвивати своє господарство інтенсивним шляхом.

Висувається твердження про важливий стримуючий фактор традиціоналізму українського селянства. В умовах стрімких трансформацій не всі традиційні риси сталого селянського світогляду сприяли отриманню активного досвіду в умовах модернізаційних процесів. Серед рис традиціоналізму українських селян, які заважали модернізації, дослідники відзначають пасивність, боязнь усього нового, пріоритет, насамперед, власних фізичних сил перед сільськогосподарськими машинами тощо. О. Михайлюк бачить селянське світосприйняття через традиціоналізм світогляду і вплив модернізації на його психологію. Він аналізує такі важливі чинники світогляду селянина, як «влада землі», природно-біологічний чинник існування, система як одна з основних форм соціального контролю, релігія. Проблему наростання морального занепаду на рубежі XIX–XX ст. пояснює саме впливом модернізації, яка руйнувала традицію. На думку автора, для селянського світогляду важливим був консерватизм, релігійність, колективізм, примітивізм мислення, невисокий рівень запитів та інші явища [12, с. 200].

Чітко встановилася думка про те, що селянство не сприймало діяльність влади і це відбувалося в логічних побудовах свідомості селян. Але соціально-економічні процеси призводили до формування у поєднанні з традиційними уявленнями нових елементів свідомості, що пояснювали оточуючий світ. Перспективним видається дослідження тієї альтернативної світобудови, яка існувала в свідомості селян наприкінці XIX ст. Адже в ній була відображена прийнятна модель суспільних відносин, принципи побудови держави та роль селянства в ній, трактування селянами особистого призначення в тогочасному світі.

Паралельно зі збереженням значного впливу традиції та консервативних поглядів відбувалися складні зміни в світосприйнятті селян. Це було пов'язано з тими частинами суспільного та економічного життя, що зазнавали змін та потребували неодмінної реакції селян на трансформації. Саме тому вагому частину досліджень складають вивчення різноманітних аспектів світоглядних орієнтирів селянства, відстеження змін в їх структурі та формування нових уявлень. Іван Химка зазначав, що революційні події, ліквідація кріпосного права та подальші реформи австрійського політичного устрою не тільки змінили соціальний світ селянства, а й надала початок тривалому процесу взаємовідносин з українським національним рухом. Внаслідок розвитку та співпраці селянські активісти посіли

чільне місце серед українського національного руху. Автор позитивно оцінював факт участі селян у політичних подіях 1848–1849 рр. [19, р. 200]. Цю тезу продовжує А. Заярнюк. У його викладі селянство отримувало досвід захисту своїх соціальних прав і взаємовідносин з владою. Змінювалися уявлення селянства стосовно правової побудови суспільства, більш логічними та виваженими видаються погляди на функціонування тогочасної місцевої адміністрації. А найголовніше полягає в тому, що селянство розпочало активно захищати свої права не тільки у формі стихійного невдоволення, яке подавалося радянськими істориками як прояв класової боротьби, а у форматі правового поля та активного використання законодавства та тих прав і обов'язків, які отримували сільські громади [5, с. 217]. Звісно, такі зміни в світогляді селянства не були швидкими, але вони засвідчили зміну світоглядних орієнтирів та непогану обізнаність селян у правових питаннях.

Складною залишається проблема світогляду українського селянства у складі двох імперій. Зрозумілим є той факт, що спільними були базові компоненти. Але Російська імперія наздоганяла європейські модернізаційні процеси шляхом економічного та соціального реформування 60–70-х рр. та законодавчих ініціатив другої половини XIX ст. Звісно, економічна специфіка зазнавала трансформації і у передреформний період, але майже десятиліття відставання мало б відбитися на свідомості селянства в плані трансформації в умовах стрімкої зміни оточуючого світу. Важливим в цьому ракурсі є співвідношення світоглядних орієнтирів селян двох імперій, існування спільних рис та дослідження відмінностей та механізмів, що їх спричинили. Такі студії сприяли б формуванню картини світоглядного світу українства в різних імперіях та регіонах.

Велика увага приділялась питанню розвитку правосвідомості, адже зміна соціального статусу призвела до участі селян у новій для них моделі управління суспільством. Автори підкреслюють той факт, що загрозлива картина нерозуміння елементарних складових правової системи наприкінці XIX ст. змінилася вдумливим та вимогливим ставленням до правових процедур [2, с. 51; 3, с. 200]. Вочевидь слід говорити про отримання практичних навичок в результаті досвіду взаємодії з тією чи іншою установою. В світогляді формувалися різноманітні стереотипи, які характеризували тогочасні органи управління. Автори, що вивчали цю проблему, констатують складність цього типу стереотипів,

негативність у їх оцінках з боку селян. Доречним в цьому напрямі є вивчення механізмів формування стереотипів та їх ролі в свідомості та повсякденних практиках селянства, розкриття внутрішніх механізмів функціонування цієї складної моделі.

Складним залишається питання про характер дій селянства в умовах модернізації. Тобто реалізації світоглядних орієнтирів на практиці. Важливою є теза про характерність чи переважання тієї чи іншої поведінкової моделі для усіх українських селян протягом другої половини XIX ст. Було запропоновано таке бачення, згідно з яким існувала всеосяжна боротьба селян за власні права та земельні ділянки, постійні суперечки з великими землевласниками та владою [8, с. 70; 4, с. 30] При цьому ця боротьба подавалася як всеохоплююча для всього селянського загалу і регіонів. Але результати сучасних досліджень ставлять під сумнів таке твердження. Так А. Заярнюк, аналізуючи складні майнові суперечки селян під час встановлення розмірів земельних наділів і сервітутних прав та обов'язків, наголошує на специфічності розвитку подій з огляду на ситуацію в окремому регіоні та сільській громаді. На думку автора, твердження про спільний і повністю характерний формат свідомості та дій селян в різних регіонах не відповідає дійсності. Особливо чітко це проявляється при вивченні майнових конфліктів, спірних земельних питань. Видається вірогідним, що селянство реагувало ситуативно на зміни в оточуючому світі і тільки тоді, коли законодавчі реформи чи трансформації стосувалися його соціального світу.

З огляду на досягнення у вивченні світогляду селянства важливою та перспективною видається тематика історії повсякденності й побуту. А саме – складного аспекту трансформації побутової культури. Зміни в цих сферах буття – вплив на селян технічного перевороту, поява нових технологій і зразків сільськогосподарської техніки, будівництво нових комунікаційних ліній, а відтак – зміни у світобаченні й самовизначенні українського хлібороба, окреслювали нові риси його світогляду.

Отже, сучасна історична наука характеризується пошуком системних підходів до вивчення проблеми світогляду українського селянства в достатньо суперечливий період другої половини XIX ст. На сучасному етапі преvalюють декілька основних компонентів щодо вивчення проблеми світоглядних орієнтирів селянського загалу. Одним з них є використання широкої джерельної бази з метою роз-

криття аспектів світогляду селянства. Автори характеризують світогляд селянства як консервативний за своїм змістом, значним впливом традицій та патріархального укладу життя. Дослідники підкреслюють насторожене ставлення селян до інновацій та реформ, негативну оцінку трансформаційних процесів і змін у економічній сфері. Політика уряду стосовно селянства викликала негативні відгуки і на протигагу цьому в надрах селянського загалу вибудовувалися власні уявлення про модель соціальної справедливості. Відкритим залишається питання про зміни в світогляді селянства цього періоду. Було сформовано декілька поглядів, згідно з якими – селянська свідомість отримує протилежні характеристики змін в умовах модернізаційних процесів. На сучасному етапі розвитку історичної думки

набула популярності задекларована цілим рядом авторів ідея консервативного наповнення світогляду селян, що спричиняло, в свою чергу, неабиякий вплив на готовність приймати активну участь в трансформаційних процесах. Важливим фактором у розкритті проблеми світогляду українського селянства також стає вивчення його окремих елементів, таких як правосвідомість, різноманітні уявлення стосовно влади та її функцій, а також цілого переліку інших проблем. Надзвичайно потрібним є вивчення особливостей світоглядних орієнтирів українських селян, мешканців різних, конкуруючих імперій. Нагальним є формування загальної картини регіональних особливостей світогляду сільських мешканців та систематизації факторів, які впливали на ті чи інші складові світосприйняття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ахиезер А.С. Критика исторического опыта: (Социокультурная динамика России) / А.С. Ахиезер. – Новосибирск, 1997. – Т. 1: От прошлого к будущему. – 450 с.
2. Беляев Е. О некоторых изменениях правового сознания пореформенного крестьянства (1861–1889 гг.) / Е.В. Беляев // Известия российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2008. — № 74–1. – С. 51–55.
3. Безгин В.Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В.Б. Безгин. – М.-Тамбов : Изд-во ТГГУ, 2004. – 360 с.
4. Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму / В. М. Ботушанський. – К., 1975. – 175 с.
5. Заярнюк А. Ідіоми емансипації «Визвольні» проекти і галицьке село в середині XIX століття / А. Заярнюк. – К. : Критика, 2007 – 265 с.
6. Зеленько Г.І. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г.І. Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с.
7. История и психология / под ред. Б.Ф. Поршнева и Л.А. Анцыферовой. – М. : Наука, 1971. – 195 с.
8. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX століття / М.М. Кравець. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 238 с.
9. Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства / О.Ф. Кувеньова. – К. : Наукова думка, 1966. – 178 с.
10. Медушевский А.Н. Формирование гражданского общества: реформы и контрреформы в России / А.Н. Медушевский // Реформы и реформаторы в России. – М., 1996. – С. 74.
11. Мельник В.М. Фольклор як історичне джерело / Василь Миколайович Мельник. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 125 с.
12. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст. Соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. – Д. : Інновація, 2007. – 315 с.
13. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история / Б.Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 220 с.
14. Рильский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Рильский // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 341–372.
15. Свежинський П.В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX століття / П.В. Свежинський. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – 235 с.
16. Сумцов Н. Очерки народного быта: (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н. Сумцов. – Харьков : Типо-лит. «Печ. Дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. – 57 с.
17. Філософський словник соціальних термінів. – 3-те вид., доп. – Х., 2005. – С. 460.
18. Судьбы российского крестьянства / Отв. ред. Ю.А. Афанасьев. – М. : РГГУ, 1995. – 623 с.
19. Himka J. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J-P. Himka. – New-York, 1988. – 285 p.

МИРОВОЗЗРЕНИЕ УКРАИНСКОГО КРЕСТЬЯНСТВА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье рассмотрены основные подходы, которые используются при исследовании мировоззрения украинского крестьянства второй половины XIX века. Проанализировано то, какое значение уделяется в научной литературе влиянию модернизационных процессов в Австро-Венгерской и Российской империях на мировоззрение крестьянства, какой характер приобретали эти изменения. Также проанализированы точки зрения, которые раскрывают реакцию крестьян на трансформационные изменения в обществе, а также формирование новых типов поведения и мышления в условиях стремительного изменения социально-экономической ситуации.

Ключевые слова: крестьянство, мировоззрение, модернизация, Австро-Венгерская и Российская империя, историография.

© Igor Postolnik
(Kyiv)

WORLDVIEW OF THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE SECOND HALF OF XIX CENTURY: HISTORIOGRAPHY ASPECT

Worldview and spiritual world of the Ukrainian peasantry a long time interested researchers who focus on the problems of life of large social groups. One of the key questions is change in the environment of rural community in terms of socio and economic transformations of the late nineteenth century, dealing with consciousness, ideology and everyday practices.

In two empires during this period there were complex processes of public administration reform, economic structure and social life. The long process of changing social and economic realities peasants set out new challenges and changing the surrounding reality around them. The transformation touched all elements of the public life of peasants from the countryside control system and completing tax system and status in contemporary social constructs two Eastern European empires.

To study the problems of modernization belongs interpretation opinions the peasantry to changes the surrounding world and position itself relative to this complex process. One of the first actualized the problem T.Rylsky. The author believed that studying the minds of the peasantry should be carried out with the help of theoretical knowledge.

The author encourages researchers to study changes in the environment of the rural masses turn to the study of constant reference in life Ukrainian peasant and then create their own interpretation of the world. Ukrainian farmers according to the author professed conservative views and disbelief treat innovations tend to preserve the traditions and protect their livelihood from attacks from outside.

Similar considerations hold back M.Sumtsov. The researcher thought the second half of the nineteenth century and the reforms that it filled, detrimental to the peasantry. Peasants in presenting by author negatively perceived change and believed that these conditions were not considered their opinion, causing misunderstanding arose reforms from the government and the establishment of a specific desire, understandable and acceptable to farmers social order.

Transformation vision Ukrainian peasantry in the second half of the nineteenth century historiography is acceptable, it would remain while treatment characteristics of the process and the disclosure of certain aspects. The study of this complex topic due to difficulties not only of sources but also methodological search.

Given the advances in the study of philosophy peasantry important and promising issued subject of history and everyday life. Namely complex aspect of consumer culture transformation. Changes in these areas of life – the impact on farmers technological revolution, the emergence of new technologies and samples of agricultural machinery and construction of new communication lines, and thus changes in worldview and self Ukrainian peasants outline the new features of his world. Therefore modern historical science is characterized by the search for systematic approaches to the study of philosophy Ukrainian peasantry rather controversial during the second half of the nineteenth century. At the present stage prevail few major components to the study of ideological orientations of the peasant masses.

Keywords: peasantry, worldview, modernization Russian, and the Austro-Hungarian empire, historiography.

До редакції надійшла 22.01.2015.

**КИЇВСЬКИЙ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКИЙ ОКРУГ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

У статті розглядається Київський фабрично-заводський округ як промислово-економічна територіальна одиниця Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст., що підпорядковувалася фабрично-заводській інспекції. Основна увага дослідження концентрується на аналізі процесів та явищ фабрично-заводського життя округу. Через призму історичних джерел розглянуто розвиток фабрично-заводського виробництва, відображено соціально-економічне становище робітників фабрик і заводів, показано місце та роль фабрично-заводської інспекції у регулюванні трудових відносин в межах Київського фабрично-заводського округу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Київський фабрично-заводський округ, фабрично-заводське виробництво, фабрика, завод, фабрично-заводські робітники, фабрично-заводська інспекція, історичні джерела, архівні документи.

У другій половині ХІХ ст. економіка України зазнала суттєвих змін. Поряд із скасуванням кріпацтва важливу роль відіграв промисловий переворот, що ознаменував собою перехід від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до машинного фабрично-заводського виробництва [8, с. 82]. За рахунок цього зростає кількість промислових підприємств, підвищується обсяг виробленої ними продукції та значно збільшується чисельність фабрично-заводських робітників, про що свідчать наступні показники. Якщо у 1869 р. в українських землях нараховувалося 3712 фабрик та заводів, у 1897 р. їх число зросло до 8063, що майже втричі більше. Одночасно, вартість фабрично-заводської продукції виросла із 71,5 млн. крб. до 439,2 млн. крб. Поряд із цим, значно збільшилася кількість промислових робітників, якщо у 1875 р. їх нараховувалося 116 тис. осіб, то у 1897 р. – 226 тис. осіб [3, с. 20–23]. За підрахунками А.Г. Рашина, 1897 р. в українських губерніях нараховувалося близько 756 тис. працівників фабрично-заводської промисловості [12, с. 178].

Між робітниками та роботодавцями виникає новий тип відносин. На зміну панщині та кріпакам приходять вільнонаймані робітники, які не лише виконували свої безпосередні обов'язки, а й вимагали з боку роботодавців дотримання їх прав. Для нагляду за виконанням трудового законодавства було створено урядовий орган – фабрично-заводську інспекцію за Законом від 1 липня 1882 р. Спочатку вона підпорядковувалася Міністерству фінансів, а з 1905 р. перейшла у відання Міністерства торгівлі та промисловості Російської імперії [2, с. 53–54]. Фабрично-заводська інспекція займалася не лише наглядом за дотриманням трудового законодавства та врегулюванням конфліктів

між працівниками і роботодавцями, а й вела статистику щодо діяльності промислових підприємств, їх спеціалізацію по окремих галузях виробництва, кількість робітників на фабриках і заводах тощо [20, арк. 13].

Для зручності здійснення контролю за промисловістю було вирішено об'єднати окремі промислово-економічні зони Російської імперії у фабрично-заводські округи. Ця процедура здійснювалася за територіальним та виробничим принципом. Таким чином, у 1885 р. виокремилися: Московський, Володимирський, Петербурзький, Казанський, Воронезький, Харківський, Київський, Віленський та Варшавський фабрично-заводські округи [2, с. 54]. На чолі кожного округу стояв старший окружний фабричний інспектор, який здійснював нагляд за дотриманням трудового законодавства з боку працівників та роботодавців, збирав, аналізував та упорядковував статистичні дані з усього округу і звітував перед Міністерством фінансів про промислово-економічні здобутки та прорахунки [20, арк. 13–14]. У 1894 р. окружна система контролю за діяльністю фабричної інспекції була ліквідована, хоча вже з 1899 р. знову відновила свою діяльність. Проте, на заміну дев'яти фабрично-заводським округам було створено лише шість, зокрема: Петербурзький, Московський, Володимирський, Поволзький, Київський і Харківський. Останні два округи охоплювали майже всю тогочасну територію України. Хоча нас, буде безпосередньо цікавити саме Київський фабрично-заводський округ [16, с. 167].

Як вище зазначалося, Київський фабрично-заводський округ виокремився ще у 1885 р. Спочатку до його складу ввійшли: Київська, Подільська, Волинська, Херсонська губернії, з грудня 1891 р. також приєдналися Бессарабська

і Таврійська губернії [5, с. 62]. За Наказом від 14 березня 1894 р. фабрично-заводська окружна система була скасована взагалі. Нагляд за промисловими підприємствами здійснювали старші фабричні інспектори. У 1899 р. окружну систему було відновлено. До Київського фабрично-заводського округу, крім Київської, Подільської, Волинської, Херсонської, Бесарабської, Таврійської, ввійшли Чернігівська, Полтавська, Могилівська та Мінська губернії [16, с. 167–169].

На початку ХХ ст. Київський фабрично-заводський округ територіально охоплював більшу частину тогочасних українських земель, які входили до складу Російської імперії. Поза його межами залишилися лише Харківська та Катеринославська губернії. Тому, досліджуючи промислово-економічний розвиток України, не можна випускати з поля зору документи, залишені фабрично-заводською інспекцією Київського фабрично-заводського округу. Вони містять важливу та цінну інформацію з економічної історії нашої держави другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та є основними джерелами для вивчення: діяльності фабрик і заводів в українських землях, зародження та розвитку робітництва, організації фабрично-заводського виробництва, діяльності фабрично-заводської інспекції тощо.

Мета статті – висвітлення основних тенденцій фабрично-заводського життя Київського округу кінця ХІХ – початку ХХ ст. через призму історичних джерел. Нас, у першу чергу, буде цікавити не стільки дослідження територіального аспекту, скільки розгляд та аналіз процесів і явищ, що відбувалися в межах даного округу.

Перші відомості про Київський фабрично-заводський округ сягають корінням ХІХ ст. Більшість науковців Російської імперії, досліджуючи фабрично-заводську промисловість, мало звертали увагу на українські землі. В полі зору їх досліджень переважно знаходилися російські губернії, зокрема Московська та Володимирська. Відомості про діяльність фабрик та заводів, організацію роботи працівників і контроль за цим процесом з боку фабрично-заводської інспекції на території українських губерній частково висвітлені у працях В.П. Литвинова-Фалинського [9], М.М. Туган-Барановського [14], Є. Дементьєва [4]. Хоча, вони присвячені загальному огляду фабрично-заводської промисловості та законодавства Російської імперії.

При розгляді даного питання, уваги заслуговує звіт київського фабричного інспектора І. Новицького за 1885 р. Він повністю присвячений характеристиці організації фабрично-

заводського виробництва Київського фабрично-заводського округу, що й складає його головну цінність. Автор перераховує всі фабрики і заводи, зазначає кількість робітників, подає детальні описи деяких підприємств [11]. Не менш важливою є праця іншого окружного фабричного інспектора А.А. Микуліна, у якій широко проаналізовано діяльність фабрично-заводської інспекції в межах всієї Російської імперії за 1882–1906 рр. Враховуючи те, що Микулін тривалий час очолював Київський фабрично-заводський округ, у його дослідженнях знаходимо безліч відомостей і про українські губернії [10].

Радянські вчені взагалі скептично відносилися до статистичного матеріалу, залишеного фабрично-заводською інспекцією ХІХ ст., вказуючи на те, що ці відомості не завжди носять правдивий характер, так як інформація не перевірялася жодним державним органом Російської імперії, а лише збиралася та письмово фіксувалася. Тому, в радянській історіографії Київський фабрично-заводський округ знаходиться поза увагою дослідників. Хоча, варто згадати про наукову працю В.В. Крутикова «Джерела по соціально-економічній історії України періоду капіталізму (1861–1900 рр.)», у якій автор звертає увагу на фабрично-заводську промисловість Київського фабричного округу через призму аналізу джерел з історії промислового розвитку України, роблячи акцент саме на статистичних відомостях, залишених фабрично-заводською інспекцією [6].

Історія Київського фабрично-заводського округу активно почала досліджуватися сучасними вченими. Серед вітчизняних авторів, які торкалися даного питання у своїх працях варто відмітити: Т. Лазанську [7], Т. Водотику [1]. Ю. Холода [15] т. і. Українські дослідники в еміграції також не залишили поза увагою цю проблему. Зокрема, Б. Горшков у своїй книзі, досліджуючи фабрично-заводське законодавство не раз торкався питання утворення та існування Київського фабрично-заводського округу, показуючи його місце у всеросійській системі фабрично-заводської промисловості [36]. Інший вчений К. Кононенко, вивчаючи економічні зв'язки між Україною та Росією у 1654–1917 рр. подав коротку характеристику промислово-економічних змін та процесів у фабрично-заводському житті округу [35].

Таким чином, на сьогоднішній день відсутнє наукове дослідження, яке б ґрунтовно висвітлювало всі аспекти організації фабрично-заводського виробництва Київського округу. Більшість матеріалу, який би пролив світло на дану

проблему знаходиться в архівних фондах. Тому, крім опублікованих історичних праць, неабиякий інтерес становлять архівні документи, що потребують досконалого аналізу та вивчення. Це, у свою чергу, відкриває нові можливості перед науковцями та дає змогу провести актуальне дослідження в сфері економічної історії України другої половини XIX – початку XX ст.

Основний пласт архівних джерел з історії Київського фабрично-заводського округу сконцентрований у ЦДІАК України. Він представлений двома фондами архіву, зокрема, фондом 575 (Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу) та фондом 574 (Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії). Документи цих фондів були упорядковані та описані ще за радянської доби, але залишилися неповністю дослідженими.

В контексті вивчення Київського фабрично-заводського округу цікавими є справи, в яких подається інформація про діяльність заводів і фабрик, соціально-економічне становище робітників фабрично-заводської промисловості, регулювання трудових відносин, державне втручання у фабрично-заводське виробництво через діяльність фабрично-заводської інспекції тощо. Виходячи з цього, документи архівних фондів можна поділити на кілька груп в залежності від інформації, що міститься в них.

До першої групи варто віднести джерела, що стосуються розвитку фабрично-заводського виробництва Київського округу. Найбільше таких відомостей зосереджено у звітах фабрично-заводських інспекторів. Якщо у 80–90-х рр. XIX ст. звітність носила мінливий характер, то з 1900 р. фабрично-заводські інспектори щорічно звітували на з'їздах та нарадах. Статистичні дані відносно розвитку фабрично-заводської промисловості, становища робітників, виробничого процесу, кількості виготовленої продукції – спочатку збиралися по губерніях, потім оформлювалися окружним інспектором та подавалися у вигляді статистичних таблиць до Міністерства фінансів [13]. У справах № 170, 264, 297, 339, 375, 410, 411, 440, 474, 514, 583, 584, 596, 617, 712 опису № 1, фонду 575 по роках, від 1900 по 1913 рр. вміщено статистичні дані у вигляді щорічних звітів фабрично-заводських інспекторів [28]. Окремо по Київській губернії звітність збереглися у справах № 206, 352, 486, 563, 564, 919, 1412, 1742, 1841, 1903 фонду 574 [18]. Крім звітів, цінна інформація про розвиток фабрично-заводського виробництва за промисловими групами зосереджена у списках фабрик та заводів (справи № 70, 73,

181, 182, 378, 619, 620, 621 опису № 1 фонду 575) [24]. Окремої уваги заслуговує справа № 150 фонду 574, що представлена оглядовою запискою старшого фабричного інспектора за 1899 р. про кількість промислових підприємств, продуктивність роботи на них, чисельність робітників, наявність шкіл, казарм та лікарень у Київській губернії [17, арк. 3–5]. Про санітарний стан фабрично-заводських підприємств можна дізнатися із справи № 114 опису № 1 фонду 575, де у доповіді губернського лікаря Бегуна подано дані про антисанітарні умови на Криворізькому гірничому заводі та пов'язані з цим захворювання робітників. У справах № 884, 901 фонду 574 перераховуються фабрики та заводи, умови праці на яких не відповідають санітарним нормам. Відомості про становище Київського фабрично-заводського округу у роки Першої світової війни представлені даними про переорієнтацію виробництва підприємств, закриття одних фабрик і заводів та відкриття інших (справи № 742–750 опису № 1 фонду 575) [30], евакуацію промислових підприємств прифронтових губерній у 1915 р. (справи № 752, 769 опису № 1 фонду 575) [31].

До другої групи джерел належать архівні документи про соціально-економічне становище фабрично-заводських робітників Київського округу, а також дані, що стосуються робітничого і профспілкового рухів. У справах № 83–113 опису № 1 фонду 575 мова йде про чисельність робітників на фабриках і заводах, тривалість робочого дня та понаднормову працю відповідно до різних галузей виробництва [26]. Корисна інформація про робочий час, суми зарплат і штрафів, забезпечення житлом працівників – зосереджена у правилах внутрішнього розпорядку, введених у дію на фабриках і заводах Законом від 3 червня 1886 р. [21]. У справі № 78 опису № 1 фонду 575 подано перелік цін на продовольчі товари широкого вжитку за 1903–1907 рр., що цікаво розглянути в контексті зарплати робітників, оцінивши їх фінансові можливості [25]. Цінними у джерелознавчому плані є прохання та скарги робітників на умови праці з одного боку, з іншого – скарги роботодавців на порушення правил внутрішнього розпорядку. Серед архівних документів, що стосуються становища робітників багато матеріалу зустрічається про каліцтва та смертельні випадки на підприємствах. Показовою є справа № 54 опису № 1 фонду 575 представлена монографією фабричного інспектора А.А. Микуліна про зовнішні причини нещасних випадків серед

робітників фабрик та заводів за 1905 р. [22]. Поряд з цим, в архівних фондах знаходимо дані про соціальне забезпечення непрацевдатних (справи № 818, 1548 фонду 574; справи № 436, 437, 457, 505 опису № 1 фонду 575), про діяльність лікарняних кас (справи № 721, 726, 728, 739 опису № 1 фонду 575; справи № 1648, 1655 фонду 574), про організацію та діяльність окружних страхових товариств (справа № 1966 фонду 574) [19] тощо.

Розглядаючи робітництво Київського фабрично-заводського округу, не можна випустити з поля зору таке явище як робітничий та профспілковий рухи. Про виступи, забастовки та страйки робітників говориться у щорічних звітах, оглядах та донесеннях фабричних інспекторів. В архівних справах подана інформація про тривалість страйку, кількість робітників, які брали в ньому участь, причини та вимоги, наслідки страйку. Звітність подана окремо по губерніях, які входили до складу Київського фабрично-заводського округу. Зокрема, по Київській губернії відомості містяться у справах № 57, 95, 338, 459, 461, 682–688, 817, 821, 1102 фонду 574. Архівні документи фонду 575 відображають інформацію про робітничий рух у Бессарабській (справа № 240), Волинській (справа № 196, 241), Мінській (справа № 507), Могилівській (справа № 244), Подільській (справи № 191, 334, 335), Полтавській (справи № 197, 208, 294), Таврійській (справа № 371), Чернігівській (справа № 242) та Херсонській (справи № 189, 252, 335, 585, 709, 716, 790) губерніях. Окремої уваги заслуговують справи № 1013, 1285, 1832, 1833 фонду 574 про профспілковий рух працівників фабрик та заводів. Справа № 243 опису № 1 фонду 575 подає відомості про забастовки та демонстрації 1 травня у містах Київського фабрично-заводського округу за 1903–1914 рр. [29].

Третя група архівних документів з історії Київського фабрично-заводського округу представлена інформацією про діяльність фабрично-заводської інспекції та її роль у врегулюванні трудових відносин в сфері фабрично-заводського виробництва. Варто відмітити, що у фондах ЦДАК України відсутня інформація стосовно утворення фабрично-заводської інспекції. Більшість документів описує структуру та діяльність інспекторату. У справі № 7 опису № 2 фонду 575 знаходимо загальні відомості про діяльність фабрично-заводської інспекції Київського округу за 1901–1904 рр. [34]. Цінна

інформація про структуру і організацію роботи інспекторату, права та обов'язки фабрично-заводських інспекторів міститься у «Наказі чинам фабрично-заводської інспекції» [20]. У справах № 134, 247 опису № 1 фонду 575 мова йде про штат працівників та канцелярію окружного фабричного інспектора за 1899–1915 рр. Подібну інформацію знаходимо у справах № 133, 202–209, 249, 336 опису № 1 фонду 575 тільки окремо по губерніях Київського фабрично-заводського округу [27]. Особисті справи фабрично-заводських інспекторів (справи № 796–893 опису № 1 фонду 575) представлені відомостями про їх діяльність, побутові умови, у яких вони проживали та працювали, зарплати, які отримували за свою роботу тощо. В архівних фондах більше інформації про губернських інспекторів, що відбували службу в період 1899–1917 рр., також є дані про діяльність окружних фабрично-заводських інспекторів, зокрема В. Грофмана (справа № 815 опису № 1 фонду 575) [32] та А. Микуліна (справа № 854 опису № 1 фонду 575) [33]. Цінну інформацію про організацію роботи фабрично-заводської інспекції містять документи з'їзду, нарад та зборів інспекторів (справи № 68, 163, 259, 260, 616 опису № 1 фонду 575), на яких обговорювалися найголовніші проблеми фабрично-заводського життя Київського округу, подавалася звітність про рівень розвитку фабрично-заводського виробництва як окремо по губерніях, так і загалом по округу [23].

Як бачимо, в архівних фондах ЦДАК України є багато матеріалу стосовно розвитку фабрично-заводської промисловості Київського округу. Він носить різнотипний характер. При досконалому його опрацюванні можна почерпнути багато цінної інформації про рівень розвитку фабрично-заводського виробництва, соціально-економічне становище робітництва, взаємовідносини працівників із роботодавцями, регулювання трудової діяльності на заводах і фабриках з боку держави, особливості функціонування фабрично-заводської інспекції тощо.

Отже, Київський фабрично-заводський округ не повністю досліджений у працях сучасних науковців. Залишається багато незаповнених прогалів, які потребують подальшого вивчення. За допомогою збору, аналізу та опрацювання архівних документів можемо показати нові, раніше недосліджені, сторони фабрично-заводського життя Київського округу кінця XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Водотика Т.С. Документи фабричної інспекції в ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. / Т.С. Водотика // Архіви України. – 2013. – № 1 (283). – С. 116–121.
2. Володин А.Ю. Становление института фабричной инспекции в России (1882–1905) / А.Ю. Володин // IX Международная научная конференция «Ломоносов–2002», 9–12 апреля 2002. – М., 2003. – С. 53–56.
3. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І.О. Гуржій. – К. : Наукова думка, 1968. – 192 с.
4. Дементьев Е.М. Фабрика, что она дает населению и что у него берет / Е.М. Дементьев. – М. : Типография Высочайшее утверждение Т-ва И.Д. Сытина, 1897. – 256 с.
5. Зикова В. Документальні матеріали архівних фондів: «Канцелярія окружного фабричного округу» і «Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії / В. Зикова // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – № 6 (44). – 1960. – С. 61–72.
6. Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900) / В.В. Крутиков. – Днепропетровск, ДГУ, 1980. – Ч. 1. – 133 с.
7. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 226 с.
8. Лановик Б.Д. Економічна історія України та світу: Підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – 8-ме вид., перероб. і доп. – К. : Вікар, 2006. – 495 с.
9. Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России: издание второе, исправленное и дополненное / В.П. Литвинов-Фалинский. – СПб. : Типография А.С. Суворина, 1904. – 344 с.
10. Микулин А.А. Фабричная инспекция в России. 1882–1906 / А.А. Микулин. – К. : Типография С.В. Кульженко, 1906. – 225 с.
11. Отчет за 1885 г фабричного инспектора Киевского округа: отчет / сост. И.О. Новицкий. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1886. – 218 с.
12. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. / А.Г. Рашин. – М., 1958. – 178 с.
13. Свод отчетов фабричных инспекторов за вторую половину 1900 года. – СПб. : Типография В.О. Киршбаума Министерства Финансов, 1902. – 97 с.
14. Туган-Барановский М.Н. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М.Н. Туган-Барановский. – М. : РОССПЭН, 1997. – 574 с.
15. Холод Ю.А. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. / Ю.А. Холод // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 32. – С. 175–181.
16. Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве : Путеводитель / Под ред. А.В. Бондаревского, Л.М. Отливановой, С.Д. Пилькевича, В.И. Шелудченко. – К., 1958. – 348 с.
17. Центральный державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 3–5
18. ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 206. – 154 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1966. – 12 арк.
20. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. – 17 арк.
21. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 29. – 36 арк.
22. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 333–353.
23. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 68. – 68 арк.
24. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – 123 арк.
25. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 78. – 101 арк.
26. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 83. – 32 арк.
27. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 134. – 228 арк.
28. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 170. – 425 арк.
29. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 243. – 113 арк.
30. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 743. – 30 арк.
31. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 769. – 40 арк.
32. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 815. – 128 арк.

33. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 854. – 193 арк.
34. ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 2. – Спр. 7. – 95 арк.
35. Kononenko Konstantyn. Ukraine and Russia: A History of the Economic Relations Between Ukraine and Russia (1654–1917) / Konstantyn Kononenko. – Milwaukee, Wisconsin: The Marquette University Press, 1958. – 264 p.
36. Gorshkov Boris. Russians Factory Children: State, Society and Law 1800–1917 / Boris Gorshkov. – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2009. – 218 p.

© *Наталія Білошицька*
(Київ)

КИЕВСКИЙ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСКОЙ ОКРУГ В СВЕТЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Киевский фабрично-заводской округ рассматривается в статье как промышленно-экономическая территориальная единица Российской империи конца XIX – начала XX вв. Основное внимание исследования концентрируется на анализе процессов и явлений фабрично-заводской жизни округа. Сквозь призму исторических источников рассмотрено развитие фабрично-заводского производства, отражено социально-экономическое положение работников фабрик и заводов, указана роль фабричной инспекции в регулировании трудовых отношений в пределах Киевского фабрично-заводского округа в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: Киевский фабрично-заводской округ, фабрично-заводское производство, фабрика, завод, фабрично-заводские работники, фабрично-заводская инспекция, исторические источники, архивные документы.

© *Nataliya Byloshytska*
(Kyiv)

KYIV FACTORY DISTRICT IN THE HISTORICAL SOURCES (THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES)

The article deals with Kyiv Factory District which was an industrial unit within the Russian Empire from the late 19th to the early 20th century. Special attention is given to the processes which took place in the factory life. Establishment and development of factories and plants have been shown through historical sources. The status of factory employees has been analyzed. The role of factory inspection related to solving labor disputes between employers and employees within Kyiv Factory District has been highlighted.

After industrial revolution and the abolition of serfdom in the second half of the 19th century factory industry started to develop. The amount of factories and plants and the staff there increased. The new type of the labour relations based on free labour between employers and employees. This change in relation contributed to the establishment of the state body aimed to control factory activity and regulate relations between employers and employees. In such a way the Factory Inspection was established in 1882. For the easy control the factory inspectors combined some industrial areas of the Russian Empire in the factory districts. Thus, Kyiv Factory Districts appeared in 1885. At first it consisted of Kyiv, Podil, Volyn, Kher-son gubernias and from 1891 it included Bessarab and Tavriya gubernias, and in 1899 it was followed by Chernihiv, Poltava, Mohyliv and Minsk gubernias. In the early 20th century the territory of Kyiv Factory District occupied almost all Ukrainian districts which were a part of the Russian Empire except Kharkiv and Katerynoslav gubernias. Kyiv Factory District was under the total control of the Factory Inspection.

After analyzing all the historical sources which include published works and archive documents the author has drawn some conclusions. For an easier consideration and analysis of industrial process which took place within Kyiv Factory District historical sources were divided into three groups according to their content. The first group included works which dealt with the development of factories and plants, labour conditions, offences of employers and employees. They were presented by reports of the factory inspectors, lists of factory and plants, notes and reports of the factory inspectors related to employees' violation of the labour orders to the Ministry of Finance, Ministry of Trade and Industry etc. The second group of sources consists of documents related to social status of the employees who worked in Kyiv Factory District, protests of employees and trade unions in the early 20th century. These are various reports of the factory inspectors, labour orders, petitions and claims of the employees to the factory inspectors. The third group of sources addresses the activity of the Factory Inspection. The role of the Factory Inspection is regulation of labour relations between employees and employers has been highlighted. Special attention has to be drawn to the official documents about general information related to the inspection activity, structure, work and financing of the factory inspectors, synods, meetings and reports of the inspectors, personal files of the factory inspectors, claims of the employees about the inspectors.

Therefore there are a lot of historical sources which address various issues in the activity of Kyiv Factory District from the late 19th to the early 20th century. Most of these sources consist of archive documents which should be properly handled, analyzed and structured according to the title and problems of the research. The author has done it in this article.

Keywords: Kyiv Factory District, manufacture, factory, plant, factory employees, factory inspection, historical sources, archive documents.

До редакції надійшла 20.02.2015.

УДК 930.253

© Павло Зінченко
(Київ)

ДОКУМЕНТИ ПРОКУРОРА КИЇВСЬКОЇ СУДОВОЇ ПАЛАТИ 1917–1919 РОКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

У статті проаналізовано документи фонду прокурора Київської судової палати у Центральному державному історичному архіві України в місті Києві на період з 1917 по 1919 рр. Особливу увагу приділено дослідженню цих матеріалів як джерела з історії Визвольних змагань українського народу.

З 1917 по 1919 рр. Київській судовій палаті довелося діяти в умовах постійної зміни влади. Свої обов'язки вона продовжувала виконувати після зречення Миколи II, за часів Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, Директорії та в умовах окупації Києва «білими» військами. Постійна зміна влади зумовила різноманітність документів за вказаний період. Серед судових справ можна побачити фронтіві зведення, повідомлення про напади збройних загонів на міста, розкриття підпільних організацій, замаху на високопосадовців та генералів німецьких військ, роззброєння військових частин. Окремо варто приділити увагу документам, які стосуються ситуації у самій Київській судовій палаті – характеристики мирових суддів, кримінальні провадження проти членів судової палати, інформація про переміщення кадрів.

Перші документи фонду прокурора Київської судової палати за вказаний період стосуються періоду Центральної Ради. Їх небагато, в більшості своїй це справи, що стосуються людей, які закликали до павалення Ради.

У матеріалах фонду в подробицях подається інформація, як на місцях здійснювалося роззброєння вірних Центральній Раді частин та встановлювалася адміністрація Гетьманату. Судові справи, що стосуються періоду існування Української держави гетьмана П. Скоропадського, провадяться переважно проти людей, як закликали повернути Центральну Раду або привести до влади більшовиків. Окрім того, Уряду Гетьмана довелося протистояти підпільним воєнізованим організаціям та збройним загонам різної політичної орієнтації, які посилювали наслідки, що здійснювали напад на міста.

Після ліквідації Гетьманату і окупації Києва «білими» військами, Київська судова палата перейшла у підпорядкування Управління юстиції при армії генерала А. Денікіна. У цей час судова палата вела справи проти підпільних більшовицьких організацій, а також виконувала функції, пов'язані з військовим станом, наприклад, сприяла евакуації населення.

Документація Київської судової палати за період 1917–1919 рр. розкриває перед нами не лише суспільне життя, яке було в ті роки, але і атмосферу у самій судовій палаті – які проблеми для неї витікали з цієї ситуації. Хоча палата продовжувала виконувати свої прями функції, число судових справ різко зменшилося, не кажучи вже про те, що більша їх частина так і не була завершена. Натомість виросла кількість документації, що характеризує атмосферу всередині палати – циркуляри, характеристики співробітників, кадрова політика. Палата не лишалася осторонь важливих подій – повстання, роззброєння військових частин, наступ на міста ворогуючих армій відображено і в її документах. Судові справи яскраво свідчать, що в цей час стерлася межа між політичними та кримінальними злочинами. В умовах суцільної анархії такі нюанси стали відходити на другий план і розбиратися з яких мотивів озброєний загін напав на місто вже просто ніхто не збирався.

Документація Київської судової палати в останні роки її існування, при окремих недоліках, розкриває перед нами всю атмосферу суспільного життя в Україні в умовах її боротьби за своє визволення.

Ключові слова: ЦДІАК, архівний фонд, Київська судова палата, прокурор, Визвольні змагання.

Специфіка державних органів полягає у тому, що за будь-яких соціальних заворушень продовжують існувати, щоб хоч якось контролювати суспільне життя. Саме цим пояснюється той факт, що у багатьох регіонах судові органи Російської імперії продовжували свою діяльність і після зречення останнього імператора Миколи II. Це стосується і Київської судової палати, яка продовжувала виконувати свої функції і за Тимчасового уряду, і при Гетьманаті, і при Директорії, і під час окупації Києва Денікінськими військами. Її діяльність була припинена лише в результаті приходу до влади у Києві більшовиків та декрету робітничо-селянського уряду України від 1919 р.

Діяльність судових органів Російської імперії неодноразово ставала об'єктом дослідження науковців. У своїх працях цю тему зачіпали такі вітчизняні історики, як О.Н. Ярмиш [16], А.С. Чайковський, М.Г. Щербак [15]. З-поміж закордонних учених варто виокремити П.А. Зайончковського [2] та Є.П. Бровцінова [1]. Не дивлячись на те, що їх праці розкривають діяльність судових палат, у них відсутнє поглиблене вивчення архівних матеріалів. Таке дослідження можна знайти у працях М.Г. Щербака [14], але дане питання потребує подальшої розробки. Саме тому опрацювання документів Київської судової палати у фондах ЦДАК є важливим. На нашу думку, дослідження тих документів, що з'явилися в період революції та Визвольних змагань українського народу є важливою складовою вивчення боротьби українців за свою державність.

Київська судова палата заснована 29 червня 1880 р. і діяла на основі Положення «Про заснування судових установ» від 20 листопада 1864 р. Її юрисдикція поширювалася на 4 губернії: Київську, Волинську, Чернігівську і Могилевську. Палата була поділена на три департаменти – один кримінальний і два цивільних. Вона мала широкий спектр діяльності – розгляд кримінальних і політичних справ, нагляд за діяльністю окружних судів. Київська судова палата буда підвідомча Міністерству юстиції.

У 1880 р. у Київській судовій палаті введена посада прокурора. Останній виконував наступні обов'язки – судово-адміністративні (спостереження за перебігом слідства і правильним діловодством прокурорів окружних судів), судові (організація кримінального переслідування, керівництво дізнаннями по політичних справах, підготовка до суду необхідних матеріалів, підтримка на суді обвинувачення, контроль судових вироків), і

адміністративні (спостереження за утриманням у тюрмах арештованих, перевірка листів, книг, посилок, що отримували в'язні, участь у нарадах з генерал-губернатором, розгляд скарг і прохань в'язнів). Крім того, прокурор був місцевим представником Міністерства юстиції, займаючись питаннями призначення, переміщення, звільнення, підвищення, атестації, представлення до нагороди чи покарання прокурорів судових палат.

Документи досліджуваного періоду зберігаються у фонді прокурора Київської судової палати (фонд 317). У другому описі цього фонду міститься 75 судових справ. 7 за 1917, 50 за 1918 та 18 за 1919 рр. Вони стосуються арештів симпатиків і співників більшовиків. Документація переважно відноситься до періоду гетьманату П. Скоропадського. Є і справи, що розповідають про відомі події, такі як, наприклад «Справа про підготовку повстання Київським революційним комітетом РСДРП (більшовиків)», де йдеться про бунт на заводі «Арсенал».

Крім того, у даному описі вказано 16 листів (два за 1918 р. і чотирнадцять за 1919 р.), 15 представлень прокурора (1 за 1917 р., 4 за 1918 та 10 за 1919 рр.), 3 звідних відомості (одна за 1917 р. і дві за 1919 р.), 2 відношення за 1918 та 1919 рр., 2 циркуляри за 1919 р., 2 копії судових відомостей, і прохання. Крім того, за 1918 р. збереглася особова справа службовця канцелярії судової палати П.Н. Кухара.

Документи останніх років існування Київської судової палати зберігаються у шостому та сьомому описах.

У шостому описі за 1917 р. вказано: одна доповідна записка, один наказ про перевід суддів з одного округу до іншого, одне донесення, один звіт щодо проведених справ, 2 місячні відомості та 7 відомостей, які містять інформацію про справи, що тривають більше одного року. Кожна з відомостей стосується одного з судових округів палати.

За 1918 р. у шостому описі збереглася 5 судових справ. Окрім них, містяться такі матеріали: 8 характеристик на мирових суддів, одне прошення на ім'я гетьмана П. Скоропадського, дві скарги, два донесення, одна справа, що включає циркуляри та списки особового складу, 1 доповідна записка, одна шифрована телеграма, одна відомість, один наказ про призначення та звільнення суддів.

Завершується опис 1919 р., за який збереглася чотири судові справи. Справи за період з 1917 по 1919 рр. зберігаються також у сьомому описі, п'ятому томі.

За 1917 р. збережено 44 справи.

Найбільша кількість справ збереглася за 1918 р. Вперше за цей період їхня кількість перевищила сотню – 105. Окрім того, збережено по одному рапорту, повідомленню, визначенню, копії циркулярів, представлення, виробництва слідства, прохання, виписка та розклад занять для особового складу.

За 1919 р. збережено 12 судових справ та 1 рішення.

Специфіка злочинів, що здійснювалися в останні роки існування Київської судової палати яскраво розкриває перед нами усю атмосферу країни, що занурилася у вир війни, революції та збройного протистояння у суспільстві. Серед злочинів можна побачити і напади одних збройних формувань на інші (наприклад, напад на комендатуру «Української варти», замах на високопосадових осіб, у тому числі і на командирів німецьких військ (замах на генерал-фельдмаршала Ейхорна). Крім того, збільшилася кількість справ проти самих службовців судової палати та начальників ГЖУ, які провадилися після зміни влади. Вистачає за цей час і звичайного бандитизму, що виражався у пограбуваннях, викраденнях людей, махінаціях.

Однією з перших справ за цей період є повідомлення «Про підготовку повстання членами Київської соціал-демократичної партії більшовиків» від 29 жовтня 1917 р. Досліджувати цю справу вкрай важко, тому що вона практично повністю написана від руки. Але у неї вкладено дві відозви «До робітників і солдатів міста Києва» українською та російською мовами з закликом до повстання за підписом Київського Революційного комітету РСДРП більшовиків. Закликають не довіряти Центральній Раді та повалити її, як у Петрограді робітниками і солдатами було повалено Тимчасовий уряд [3, арк. 6].

Через Київську судову палату проходило багато справ, які здавалося б, на перший погляд, ніяким чином стосуватися її не повинні були. Наприклад, у фонді прокурора Київської судової палати зібрано «Матеріали по роззброєнню військових підрозділів Центральної Ради німецькими військовими частинами». Ці матеріали датовані 29 травня 1918 р. – 6 лютого 1919 р. Події відбувалися у місті Житомирі. Більшість цих документів написані українською мовою, але з орфографією, яка була прийнята у той період.

Перший документ серед цих матеріалів – рапорт сотника окремої сотні при Житомирському повітовому коменданті. Він розпочинається з опису обставин та перебігу даної події: «Доповідаю, що цього числа, о 4 годині ранку,

загін міліції, разом з німецьким підрозділом, під керівництвом пана інспектора Василенка, обеззброївши днювального, що стояв на воротах сотенного двору, увійшов у помешкання сотні і її роззброїв. Вартовому, що стояв біля сотенного цейхгауза, коли він хотів збудити вартову чоту, було погрожено розстрілом. Разом з тим у своїй кімнаті були роззброєні старшини сотні Петрук та Тарабукін, вартовий старшина Овчаренко та старшина Ріпкін». Вказується також, що при абсолютному невтручанні німців, міліціонери у декого з бійців відібрали гроші та особисті речі (вказано прізвища бійців, суми грошей та речі в них відібрані). Крім того, зі стайні було виведено 3 коней та дві підводи, у канцелярії розкидано та частково понищено документи. Що було забрано з цейхгауза не відомо, бо автора цього рапорту не пустили у приміщення. Сам же сотник завершує цей рапорт проханням відправити його у відставку, бо ніяким чином впливати на події він вже не може [4, арк. 6].

Акт, складений старшинами роззброєної частини Петруком та Тарабукіним і підписаний бунчужним Лазаренком та козаком Зайцевим, проливає більше світла на описувану подію. Сказано, що міліція і німці діяли при підтримці двох броньовиків та мали при собі кулемети. У цьому акті повідомляється, яку саме зброю було відібрано у сотні: 142 рушниці, 30 шабель, пістолет «Наган» та десять списів (для вершників). Повідомляється, що 5 шабель та револьвер «Наган» належали офіцерам [4, арк. 7].

У рапорті головного Губерніального коменданта Волині сказано, що ніяких наказів не отримував, як і рекомендацій, як вести себе в умовах зміни влади і тому він на власний страх та ризик оголосив, що лише влада гетьмана є законною. Роззброєні раніше сотні перейшли під порядкування нової влади. Нелояльні до гетьмана коменданти і старшини у Кременецькому та Рівненському повітах арештовані німцями. І далі ми дізнаємося з цього рапорту, що вище описане роззброєння відбулося вже після того, як сотня визнала владу гетьмана [4, арк. 12–13].

Крім того, у справі також міститься маніфест П. Скоропадського про розпуск Центральної та Малої Рад і проголошення його гетьманом України. У маніфесті попередня влада звинувачується у всіх негараздах і проголошується, що шанс уникнути біди є лише у разі, якщо гетьман візьме на себе керівництво державою [4, арк. 18].

В подальшому відбувається переслідування судовою палатою Василенка за участь у цьому роззброєнні. Яка на той момент у Києві

влада з документу неясно, хоча з періодизації випливає, що у місті перебувають збройні сили Півдня Росії на чолі з генералом Драгомировим. Та і матеріали вже подаються російською мовою. В документі ніяк не пояснюється, чому раптом управління юстиції при армії генерала Денікіна вирішило дати хід цій справі. В усіх випадках, довести її до кінця не судилося.

Значна кількість судових справ за цей період стосуються діяльності проти уряду гетьмана. Переважна більшість їх стосується більшовиків. Але є і справи проти осіб, що закликали повернути до влади Центральну Раду. Наприклад, «Представлення прокурора Лубенського окружного суду по звинуваченню Дубини М. у виголошенні у приміщенні Лубенського вокзалу промови, що закликала до повалення гетьмана і відновлення влади Центральної Ради» від 21 травня 1918 р. [5, арк. 1].

Звісно, гетьманському уряду доводилося протистояти і більш серйозним опонентам, ніж вуличні агітатори. Опозиційні до гетьмана та німців сили представляли собою і підпільні організації з чіткою структурою, керівництвом та цілями. Про одну з таких організацій нам розповідає «Донесення про діяльність білогвардійської військової організації у союзі з Антантою проти німецьких військ в Україні» [6]. Донесення прокурора окружного суду до прокурора Київської судової палати датується 21 жовтня 1918 р.

Документ повідомляє про арешт офіцера Петра Петрова та гардемарина морського кадетського корпусу Всеволода Рахміна, у яких було вилучено два «Браунінги» із запасними обоймами.

Під час обшуку у квартирі Петрова було вилучено папери зі структурою організації, програма дій, плани залізниць, список складів з продовольством на території Київської губернії та шифровані телеграми.

Цікаво, що білогвардійська організація підтримувала зв'язок з місцевою організацією соціалістів-революціонерів, з представниками котрої Петров постійно контактував. Така співпраця пояснювалася тим, що на даному етапі головний і спільний ворог – німці.

Організація не визнавала незалежної Української держави, але вважалося, що її долю вирішать установчі збори після здобуття перемоги. Планувалося і повалення більшовиків. Організація поділялася на три відділи: військово-саботажний, інформаційний та контррозвідувальний. Очолювали організацію Борис Савінков, Аргунов, Авксентьев та генерал Болдирев. Волинський осередок не був активний через відсутність наказів з центру та слабе матеріальне забезпечення.

Фінансувався Антантою. Організація планувала бути в підпіллі і розгорнути активні бойові дії з приходом військ Антанти чи російської добровольчої армії [6, арк. 1–4].

Крім підпільних організацій, противниками Гетьманату були й збройні загони. Про це свідчить справа про «Про напад на управління Ніжинських повітових старост Державної Варти Української комендатури» [7]. Справа датована 10 серпня 1918 р. – кінцем 29 жовтня 1919 р.

Прокурор Ніжинського окружного суду повідомив прокурора Київської судової палати, що невелика банда анархістів, яка ставила за мету вбивства співробітників Варти та багатих землевласників, через бездіяльність властей розрослася до великого загону, що налічує щонайменше тисячу бійців. Вони силою набирають чоловіків від 17 до 30 років у свої ряди [7, арк. 1].

Дії німецьких військ проти банди успіху не мали – під час операції по її знищенню загинуло двоє солдатів, один офіцер і два бійці були поранені. У Ніжин було доставлено сім бандитів, яких розстріляли [7, арк. 2].

Далі прокурор описує хаос, що коїться в Ніжині та всьому повіті. Координації дій Варти і адміністрації нема, отаман банди Кропивянський успішно провадить мобілізацію до свого загону. У Ніжинському повіті банда підриває мости та очікується напад на сам Ніжин [7, арк. 7].

Зрештою, вже особисто міністр юстиції отримав рапорт, що банда, чисельністю 500 осіб, з трьох сторін атакувала Ніжин. 70 осіб атакували вокзал. Бої ішли в районі вокзалу, повітового управління Варти та комендатури. На боці варти билися німецькі війська (в районі вокзалу). Застосовувалися рушниця, гранати та кулемети. Атаку відбили. Після бою у місті було знайдено 24 трупи бандитів. З боку Варти повідомляється про одного пораненого в бою за повітове управління.

Слідство вирішено вести по 1454 статті Уложення про покарання. Враховуючи ситуацію в країні, завершити розслідування і притягнути винних до відповідальності палата просто не встигла [7, арк. 13–14].

Треба зазначити, що хаос у суспільному житті України, зумовлений революцією та війною, сповна торкнувся і працівників судових палат. Яскравим прикладом цього є «Відношення прокурорів Київського та Черкаського окружного судів про призначення кандидатів Орлова А., Клейна В.С., Васьковського А.С. на судові посади та про подовження строків відрядження Кібальчичу Г.В., Кравченку І.М. та іншим». Датується 30 грудня 1918 – 20 листопада 1919 рр.

Зміст цього документу мало збігається з назвою. Складені судовим слідчим Костянтином Костянтиновичем Новицьким рапорти повідомляють про напад бійців «республіканської армії» (ймовірно йдеться про петлюрівців – П.З.) на приміщення Української Варти, про втечу слідчого від них (інакше розстріляли б) і подальший арешт. Пізніше Новицького було звільнено з-під арешту, але заборонено надалі виконувати обов'язки. З часом його було допущено до виконання обов'язків і більша частина матеріалів справи стосуються труднощів, що постали перед ним – пошуки нового приміщення для роботи, перевезення на нове місце судових справ і речових доказів (а здійсненню цих намірів нова влада постійно чинила опір) [8, арк. 1–3].

У другому описі 317 фонду також міститься 9 справ, які стосуються діяльності судової палати при генералі Денікіні, армія якого 31 серпня 1919 р. оволоділа Києвом. Це накази, рапорти, звіти та відозви.

Однією з головних функцій співробітників палати стала протидія більшовицьким осередкам на місцях. Наприклад, було створено спеціальні органи для відстеження більшовицьких (та й інших ворожих для «білих») організацій. Про це свідчать «Циркуляри управління юстиції при Головнокомандувачі збройними силами на Півдні Росії про організацію реєстраційного бюро для збору відомств про більшовицькі організації та їх діяльність» від 14 жовтня 1919 р.

Мова йде про організацію при Міністерстві внутрішніх справ бюро для «збору відомостей про імена, по батькові і прізвищ місцевих більшовицьких діячів і керівників більшовицького руху, більшовицьких посадових осіб, комісарів, голів та членів «надзвичайок», слідчих комісій, начальників каральних загонів і тому подібне та представників більшовицьких та анархічних організацій з визначенням діяльності цих осіб у даній місцевості».

Крім того, наказано збирати «справи радянських установ, накази, розпорядження, декрети, прокламації, постанови та інші матеріали» [9, арк. 1].

Палаті також довелося включитися у війну в умовах наступу на місто Червоної армії. Наприклад, це добре видно по «Копіях рапортів виконуючого обов'язки прокурора Київської судової палати начальнику Управління юстиції уряду Денікіна про наступ на Київ Червоної армії» за жовтень 1919 р. Повідомляється наступне: «Близько 12 години ночі у місті Києві почулися звуки обстрілу з гармат, що здійснювався за межа-

ми міста, у районі так званого Брест-Литовського шосе, що веде до міста Житомира. Постріли продовжувались усю ніч, а вранці на вулицях Києва з'явилися обози, вантажівки та військові, що рухалися у протилежну від місця бою сторону, у напрямку ланцюгового мосту через Дніпро. Ця обставина викликала у населення міста Києва тривогу і багато мешканців переважно з числа російської і польської інтелігенції, боючись захоплення міста більшовиками, стали разом зі своїми сім'ями покидати Київ, також переходячи Дніпро, по шосе, що веде до залізничних станцій». Далі описано перебіг боїв: наступ більшовиків, обстріл ними центру міста, контратака «білих» і вибиття з міста «червоних». Завершується повідомлення інформацією, що палата повертається до нормальної роботи [10, арк. 1–2].

Також у справі міститься рапорт прокурора судової палати на ім'я начальника управління юстиції при Головнокомандувачі Збройними силами Півдня Росії. Повідомляється про здобуття радянськими військами Ніжина та масову втечу з Києва лояльного до «білих» населення. У рапорті містяться вказівки та рекомендації щодо організації евакуації та повідомляється про її згорання генералом Драгомировим [10, арк. 11–12]. Іншими словами, ми бачимо, що в умовах війни палата бралася за виконання завдань, які ніяким чином не стосувалися її прямої функції. Наприклад, сприяння евакуації населення.

У справі міститься також більшовицька інструкція про заснування у місті Києві партійної організації більшовиків [10, арк. 7].

Не можна забувати, що будучи державними службовцями, члени Київської судової палати, як інші чиновники, асоціювалися зі старою владою в очах нових керівників. Це породжувало розслідування проти них, дослідження їх діяльності та викриття зловживань. Яскравим прикладом розслідування проти членів судової палати можна назвати такі справи, як «Справа по обвинуваченню чинів кримінально-розшукового відділу Красовського, Вигранова і Пржигодського у злочинах, передбачених 13, 338, 341, 377, 378 і 380 статтями і уложення про покарання» (вимагання хабаря, підробка документів, розтрата грошей – П.З.) [11], що провадилася з 6 жовтня 1918 р. по 16 листопада 1919 р., або «Справа по обвинуваченню колишнього начальника Полтавського ГЖУ» [12].

Окрім розслідувань в умовах зміни влади відбувалася кадрова перестановка суддів. Документи по цих перестановках дають нам змогу дізнатися, які люди працювали у судових установах в останні роки їх існування і

що вони собою представляли. У «Справі по мирових суддях у Житомирському окрузі» від 22 серпня 1918 р., характеризуються новообрані мирові судді. Наприклад: «К. Г. Сидоров – має незначні юридичні пізнання і в якості приватного повіреного користується нехорошою репутацією. Схильний до надмірного вживання спиртних напоїв» або «К. І. Лавровський – справляє враження безтактної та невихованої людини, рішення та вироки засновані виключно на власному баченні, без застосування юридичних норм. Посаді мирового судді не відповідає». З числа названих осіб тільки судді Киркевич та Міцкевич були обрані на посаду мирових суддів земськими зборами нового складу, інші ж мирові судді були обрані минулорічними земськими зборами [13, арк. 1–3]. Отже, перед новою владою завжди стояла проблема усунення старих кадрів, що скомпрометували себе.

Документація Київської судової палати за період 1917–1919 рр. розкриває не лише суспільне життя, яке було в ті роки, але й атмосферу в самій судовій палаті – які проблеми для

неї витікали з цієї ситуації. Хоча палата продовжувала виконувати свої прямі функції, число судових справ різко зменшилося, не кажучи вже про те, що більша їх частина так і не була завершена. Натомість виросла кількість документації, що характеризує атмосферу всередині палати – циркуляри, характеристики співробітників, кадрова політика. Крім того, варто звернути увагу, що палата не лишалася осторонь важливих подій – повстання, роззброєння військових частин, наступ на міста ворогуючих армій, відображено і в її документах. Судові справи яскраво свідчать, що в цей час стерлася межа між політичними та кримінальними злочинами. В умовах суцільної анархії такі нюанси стали відходити на другий план і розбиратися з яких мотивів озброєний загін напав на місто вже просто ніхто не збирався.

Отже, документація Київської судової палати в останні роки її існування, при окремих недоліках, розкриває атмосферу суспільного життя в Україні в умовах її боротьби за своє визволення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бровцинова Е.П. Судебно-следственные материалы как источник по истории революционного движения России начала XX века (1904–1914 гг.): автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография и источниковедение» / Е.П. Бровцинова. – М., 1977. – 24 с.
2. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1978. – 288 с.
3. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5189. – 9 арк.
4. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 2. – Спр. 6. – 18 арк.
5. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 2. – Спр. 17. – 1 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5143. – 20 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5193. – 17 арк.
8. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 2. – Спр. 70. – 29 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 2. – Спр. 123. – 2 арк.
10. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 2. – Спр. 120. – 13 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5169. – 14 арк.
12. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 7. – Спр. 5226. – 3. арк.
13. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 6. – Спр. 622. – 7 арк.
14. Щербак М.Г. Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX – 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Істориографія, джерелознавство та спец. іст. дисципліни» / М.Г. Щербак. – К., 1993. – 44 с.
15. Чайковский А.С. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А.С. Чайковский, М.Г. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 268 с.
16. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія / О.Н. Ярмиш. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.

©Павел Зинченко
(Київ)

ДОКУМЕНТЫ ПРОКУРОРА КИЕВСКОЙ СУДЕБНОЙ ПАЛАТЫ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ

В статье анализируются документы фонда прокурора Киевской судебной палаты в Центральном государственном историческом архиве Украины в городе Киеве за период с 1917 до

1919 гг. Особенное внимание уделено исследованию этих материалов как источника для изучения истории Освободительных борьбы украинского народа.

С 1917 по 1919 гг. Киевской судебной палате пришлось действовать в условиях постоянной смены власти. Свои обязанности она продолжила исполнять после отречения Николая II, во времена Центральной Рады, Гетманата П. Скоропадского, Директории и в условиях оккупации Киева «белыми» войсками. Частая смена власти обусловила разнообразие документов за указанный период. Среди судебных дел можно увидеть фронтовые отчеты, сообщения о нападениях вооруженных отрядов на города, ликвидация подпольных военизированных организаций, покушения на чиновников и генералов немецких войск, разоружение военных частей. Отдельно следует обратить внимание на документы, которые касаются ситуации в самой палате – характеристики мировых судей, уголовные дела против членов судебной палаты, информация о перемещении кадров.

Первые документы фонда прокурора Киевской судебной палаты за указанный период касаются Центральной Рады. Их немного, в большинстве своем они касаются людей, которые призывали к устранению Центральной Рады.

В документах фонда в подробностях подается информация о том, как на местах осуществлялось разоружение верных Центральной Раде частей и устанавливалась администрация Гетманата. Судебные дела, которые касаются периода существования Украинского государства гетмана П. Скоропадского, ведутся в основном против людей, которые призывали вернуть Центральную Раду или привести к власти большевиков. Кроме того, правительству гетмана приходилось противостоять подпольным военизированным организациям и вооруженным отрядам разной политической ориентации, которые были настолько сильны, что совершали нападения на города.

После ликвидации Гетманата и оккупации Киева «белыми» войсками, Киевская судебная палата перешла в подчинение Управления юстиции при армии А. Деникина. В это время судебная палата вела дела против подпольных большевистских организаций, а также выполняла функции, связанные с военным положением, например, содействовала при эвакуации населения.

Документация Киевской судебной палаты за период 1917–1919 гг. раскрывает не только общественную жизнь, которая была в эти годы, но и атмосферу в самой судебной палате – какие проблемы для нее истекали в этой ситуации. Хотя палата продолжала исполнять свои прямые функции, число судебных дел резко уменьшилось, более того большая их часть так и не была завершена.

Также выросло количество документации, которая описывает атмосферу внутри палаты – циркуляры, характеристики сотрудников, кадровая политика. Следует обратить внимание на то, что палата не оставалась в стороне от важных событий – восстания, разоружение воинских частей, наступление на города враждующих армий отображено и в ее документах. Судебные дела свидетельствуют, что в это время исчезло различие между политическими и криминальными преступлениями. В условиях полной анархии такие нюансы отходили на второй план и разбираться по каким мотивам вооруженный отряд напал на город уже никто не собирался.

Документация судебной палаты в последние года ее существования, при отдельных недостатках, раскрывает атмосферу общественной жизни в Украине в условиях борьбы за свое освобождение.

Ключевые слова: ЦГИАК, архивный фонд, Киевская судебная палата, прокурор, освободительная борьба.

©Pavlo Zinchenko
(Kyiv)

DOCUMENTS OF PUBLIC PROSECUTOR OF THE KYIV COURT CHAMBER AS HISTORICAL SOURCE ON HISTORY OF THE LIBERATION FIGHT

In the article the documents of fund of public prosecutor of the Kyiv Court Chamber are analysed in the Central Record historical office of Ukraine in town Kiev for period from 1917 to 1919 year. The special attention is spared research of these materials as a source for the study of history Liberator war of the Ukrainian nation.

Activity of judicial bodies of the Russian empire was repeatedly probed scientists. In the labours this theme was touched by such domestic historians, as Yarmish O.N., Chaykovskiy A.S., Scherbak M.G. From between oversea scientists it costs to select such scientists, as Zayonchkovskiy P.A. and Brovcinova E.P. But in spite of the fact that their labours expose activity of judicial chambers,

the deep study of the archived materials absents in them. Such research can be found in labours of Scherbak M.G., but it little and this question needs subsequent development. For this reason working of documents of the Kyiv Court Chamber in the funds of CDIAK is important. Research of those documents which appeared in the period of revolution and Liberation war of the Ukrainian people is the important constituent of study of fight of Ukrainians for the state system.

The Kiev Court Chamber was founded on June, 29, 1880 and operated on the basis of Statute «About foundation of judicial establishments» from November, 20, 1864. Its jurisdiction spread on 4 provinces: Kiev, Volhyn, Chernihiv and Mogilevsk. A chamber parted on three departments – one criminal and two civil. It had a wide spectrum of activity – consideration of criminal and political cases, supervision after activity of circuit courts. Kiev Court Chamber a kennel is jurisdiction Ministry of justice.

In 1880 year there was the entered position of public prosecutor in the Kievan judicial chamber. He carried out next duties – judicial-administrative (looking is after motion of investigation and correct office work of public prosecutors of circuit courts), judicial (organization of criminal pursuit, guidance by inquests on political businesses, preparation in the court of necessary materials, support on the court of prosecution, control of judicial sentences) and administrative (looking after maintenance in prisons arrested, verification of letters, books, parcels, that prisoners got, participating in conferences from general – by a governor, consideration of complaints and requests of prisoners). In addition, a public prosecutor was the local representative of Ministry of justice, engaged in the questions of setting, moving, liberation, increase, attestation, presentation, to the reward or punishment of public prosecutors of judicial chambers.

Kyiv Court Chamber it was to operate in the conditions of permanent change of power from 1917 to 1919. It continued to execute the functions after renunciation of Mykola II, in the days of Central Rada, Hetmanat, Directory, and in the conditions of occupation of Kyiv by «white» troops. The permanent change of power stipulated the variety of documents for indicated period. Among cases it is possible to see front reports, reports, about attacking of the armed detachments cities, openings of underground organizations, attempts, on high-level officials and generals of the German troops, disarmament of soldiery parts. Separately it costs to spare attention documents which touch a situation in the Kyiv Court Chamber are descriptions of justice's courts, criminal realizations against the members of judicial chamber, information about moving of shots.

The first documents of fund of public prosecutor of the Kyiv Court Chamber for indicated period touch the period of Central Rada. They are few, the majority of this cases involving people who called for the elimination of the Rada.

The files of the fund in detail submitted information is carried in the field of disarmament faithful Central Rada parts and mounted administration Hetmanat. Litigation concerning the duration of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky, conducted mainly against people like the Central Council called back or bring the Bolsheviks. In addition, the Government had to confront Hetman underground paramilitary organizations and armed groups of different political orientation, which intensified so much that carried out the attack on the city.

After elimination of the Hetmanat and occupation of Kyiv «white» troops, Kyiv Court Chamber passed under the authority of the Department of Justice in the army of General Denikin. At this time, the Trial Chamber led the case against underground Bolshevik organizations and served as under conditions of martial law — for example, contributed to the evacuation.

Documentation of the Chamber of Kyiv for the period 1917–1919 reveals to us not only social life that was in those years, but the atmosphere into the chamber of – problems for her coming out of this situation. While the House has continued to perform its direct functions, the number of cases has decreased dramatically, not to mention the fact that most of them have not been completed. Instead, increased amounts of documentation describing the atmosphere inside the house – circulars, characteristics of employees, personnel policy. Also pay attention to the fact that the Chamber not remained aloof important events – rebellion, disarmament units, attack on the city of warring armies, reflected in its documents. It should also be noted that proceedings clearly indicate that at this time obliterated the distinction between political and criminal offenses. In terms of total anarchy such details were away in the background and understand the motives which armed group attacked the city is simply no one was going.

Thus, we can conclude that the records of the Chamber of Kyiv in the last years of its existence, with some flaws, reveals to us the whole atmosphere of social life in Ukraine in terms of its struggle for liberation.

Key words: CDIAK, archived fund, Kyiv Court Chamber, public prosecutor, Liberation war.

До редакції надійшла 19.02.2015.

КУЛЬТУРНА СПІВПРАЦЯ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ (ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Висвітлюється внесок науковців у дослідження проблеми культурної співпраці видатного українського мислителя та вченого Михайла Драгоманова та чільних представників інтелектуальної еліти Галичини, Буковини та Закарпаття першої третини ХХ ст. Аналізуються праці відомих українських дослідників, таких як М. Павлик, І. Франко, К. Студинський, І. Свенціцький та ін. Підкреслюється, що вчені зосереджувалися здебільшого на драгоманівському літературному впливові на галицьких інтелектуалів, а також на деяких аспектах їхньої наукової співпраці, перш за все, М. Драгоманова та І. Франка, внаслідок чого інші напрями їх спільної діяльності в царині культурного розвитку українців, зокрема просвітницькі зусилля, залишилися маловивченими.

Ключові слова: М. Драгоманов, інтелектуали Західної України, культурні контакти, дослідження, наукові здобутки, історіографія.

Співпраця видатного українського вченого та мислителя, одного з лідерів національних аспірацій українців Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) з провідними діячами культурного життя Галичини, Буковини та Закарпаття становить без перебільшення цілу епоху в суспільно-політичному, літературному та науковому розвитку західноукраїнських земель. Тут іде мова не лише про тривалість цих контактів (хронологічно вони охоплюють чверть століття: початок 1870-х – середину 1890-х рр.), їх інтенсивність і різноплановість культурних зацікавлень учасників, але також і про їхнє значення для позитивних зрушень в українському інтелектуальному житті. З огляду на це, означену проблему складно оминути дослідникові питань вітчизняної історії цього періоду. Загалом увесь масив праць, які з'явилися протягом першої третини ХХ ст., можна розподілити на дві категорії: до першої належать статті та брошури, безпосередньо присвячені проблемі (власне, окремим її сюжетам), до другої – дотичні до проблеми дослідження.

Авторами перших публікацій стали галичани – молодші сучасники М. Драгоманова. У їхніх працях здійснено спроби визначити внесок цієї постаті в розвиток українського національного руху – і як мислителя-теоретика, і як практичного політика та публіциста. Надаючи пріоритетне місце проблемі громадсько-політичних контактів М. Драгоманова з чільними репрезентантами західноукраїнської інтелігенції, дослідники торкалися тих чи інших аспектів їх спільної діяльності в царині культури.

Сумлінний дослідник і видавець епістолярної та наукової спадщини М. Драгоманова, його ідейний послідовник і багаторічний кореспон-

дент, відомий галицький публіцист, письменник і науковець Михайло Павлик написав низку передмов до впорядкованих та опублікованих ним на початку ХХ ст. томів матеріалів листування М. Драгоманова з інтелектуалами регіону, в яких коротко прослідкував розвиток взаємин мислителя з окремими діячами. У 1901 р. він підготував доповідь з нагоди вшанування пам'яті вченого молоддю у Львові [18]. У ній автор узагальнив здобутки М. Драгоманова для національного життя українців. М. Павлик охарактеризував фольклористичні зацікавлення М. Драгоманова, наголосивши на тісному зв'язку його студіювання народної словесності з іншими напрямками діяльності – просвітницьким, публіцистичним, а також підкреслив обізнаність ученого у методології та практиці наукового життя Західної Європи, чим М. Драгоманов вигідно вирізнявся з-посеред багатьох своїх сучасників, у тому числі галичан [18, с. 21–22]. М. Павлик згадав і про драгоманівський вплив на творче становлення цілої плеяди письменників Галичини та Буковини й розглянув досягнення М. Драгоманова-просвітителя – теоретика популярних видань та автора праць для народу [18, с. 23, 26–27].

Критичний підхід до аналізу ідейної спадщини М. Драгоманова започаткував Іван Франко відомою статтею, опублікованою в «Літературно-науковому вістнику» 1906 р. [22]. Автор зауважив те, що світоглядні орієнтири М. Драгоманова, а отже, і його національні погляди, а саме «занадто вузьке розуміння нації як плебсу», не давали, на думку І. Франка, змоги «ставити діло національного розвою так широко, як воно ставиться у нас нині» у справах культури. Це мало, як вважає вчений, негатив-

ний вплив на наукові концепції М. Драгоманова, зокрема, як історика української літератури [22, с. 430–431]. Ця праця істотно доповнює більш ранній доробок І. Франка, насамперед його дослідження «З останніх десятиліть XIX в.» (1901).

З-поміж інших інтелектуалів Галичини, чий творчі здобутки важливі для осмислення окресленої проблеми, згадаємо також і Лонгіна Цегельського, активного учасника суспільно-політичних процесів у краї, на зламі XIX–XX ст. – одного з лідерів національних змагань місцевої української студентської та гімназійної молоді, об'єднаної в організацію «Молода Україна». У кількох випусках однойменного часопису, що слугував органом осередку, Л. Цегельський умістив свій відчит, присвячений М. Драгоманову [23]. Автор, підкресливши непересічні здібності останнього як історика та фольклориста, вказав на його талант «перворядного популяризатора науки» [23, ч. 2, с. 60] та високо поцінував заслуги М. Драгоманова в галузі народної просвіти, зокрема популярні праці, написані ним у софійський період життя для галицької радикальної преси [23, ч. 2, с. 60–61; ч. 3, с. 98]. Л. Цегельський звертає увагу і на роль мислителя та вченого в налагодженні культурних взаємозв'язків галичан з інтелігенцією інших регіонів західноукраїнських земель, насамперед Закарпаття [23, ч. 6, с. 219–220].

Варто зауважити, що науковці не зосереджували свою увагу лише на постаті М. Драгоманова. Безперечно, останньому найчастіше відводилося центральне місце в дослідженнях, однак можна констатувати появу праць, автори яких обрали пріоритетом своїх студій діяльність відомих представників інтелектуальної еліти Галичини. Так, під час Першої світової війни відомий український політик і публіцист Михайло Лозинський, перебуваючи у Відні, опублікував біографічні нариси про І. Франка [13] та М. Павлика [14], торкнувшись також і взаємин цих діячів із М. Драгомановим.

Підкреслимо, що найбільше після М. Драгоманова дослідників цікавила постать І. Франка як інтелектуала, внесок якого в поступ української національної культури відзначається багатогранністю. 1913 р. наша інтелігенція по обидва боки австрійсько-російського кордону відзначала 40-річчя громадської та літературної діяльності Каменяра. З цієї нагоди в одному з випусків «Літературно-наукового вістника» вміщено низку розвідок, в яких порушено проблему впливу М. Драгоманова на ювіляра як ученого та письменника. Визначний філолог,

дійсний член НТШ і професор Львівського університету Олександр Колесса, розглянувши літературознавчу концепцію І. Франка, зазначив, що той «пішов слідом за М. Драгомановим, але устерігся від його односторонності». М. Драгоманов, наголошує науковець, «вважав літературні твори немов за оптичний прилад, в якому відбивається життя даної суспільності і при допомозі якого він може заглянути в її соціальну структуру». І. Франкові ж за орієнтир слугували не меншою мірою й «артистичний хист автора та літературно-естетичні цінності його твору» [10, с. 263–264]. Таким чином, тут зроблено одну з перших спроб критичного осмислення питання ролі драгоманівських ідей у процесі становлення І. Франка як історика письменства. Інший дослідник, Микола Євшан, висвітлив значення поглядів М. Драгоманова для кристалізації читацьких уподобань його молодшого колеги на межі 1870–1880-х рр. і для творчої еволюції письменника [6].

Початком XX ст. датуються і перші студії, присвячені контактам М. Драгоманова з культурними діячами Буковини. Так, Осип Маковей – визначний прозаїк і поет, літературознавець, редактор цілої низки авторитетних періодичних видань на західноукраїнських землях – підготував ґрунтовне дослідження життєвого шляху та творчості класика української літератури Юрія Федьковича, яке донині залишається чи не найповнішим життєписом «Буковинського Соловія» [15]. У цій праці О. Маковей, спираючись на різнопланову джерельну базу (мемуаристику, епістолярій) охарактеризував окремі епізоди як особистих, так і наукових зв'язків свого героя з М. Драгомановим у 1870-ті рр., пов'язані з етнографічною діяльністю Ю. Федьковича та його співробітництвом з Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства, вказавши і на складні моменти в цих взаєминах. Автор проаналізував і досягнення М. Драгоманова в ролі видавця прозових творів Ю. Федьковича та дослідника його спадщини, зацитувавши, між іншим, один із неопублікованих листів М. Драгоманова до відомого громадського діяча і просвітителя, вченого, професора Чернівецького університету Степана Смаль-Стоцького [15, с. 485, 495–499].

Проблемі ідейних контактів М. Драгоманова з галичанами приділив увагу у своїй фундаментальній праці «Історія українського письменства» (1910) один із лідерів громадсько-політичного життя Наддніпрянщини, літературознавець Сергій Єфремов [7]. Автор розглянув постать М. Драгоманова, вказавши на нероздільність

у його світогляді й, відповідно, діяльності двох іпостасей – науковця та «борця за ті форми життя, які вважав за єдино розумні й справедливі» [7, с. 464]. Охарактеризувавши літературні теорії М. Драгоманова, С. Єфремов висвітлив їхнє сприйняття молодією генерацією інтелігенції Галичини та назвав драгоманівські ініціативи стосовно пробудження суспільного та культурного життя регіону в середині 1870-х рр. «смільвим експериментом, що дав блискучі результати», «історичною заслугою» мислителя [7, с. 469–470]. Найталановитішим же представником цієї нової генерації дослідник визначив І. Франка: «Учень Драгоманова, він у своїй діяльності йшов дорогою, яку проказав великий навчитель, і, самостійно перетворивши його погляди, висловлював їх і як поет, і як белетрист, і як критик та публіцист, і як учений» [7, с. 489]. До цієї теми С. Єфремов звертався у своїх пізніших франкознавчих монографіях («Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка», 1913; «Іван Франко. Критично-біографічний нарис», 1926).

Отже, протягом перших двох декад ХХ ст. покладено початок дослідженням заявленої проблеми. Авторами праць виступали представники покоління української інтелектуальної еліти, яке сформувалося у драгоманівську добу. Більшості публікацій притаманний акцент на основних віхах суспільно-політичної співпраці М. Драгоманова з галичанами (передусім із І. Франком і М. Павликом), наукове осмислення їхніх культурних контактів тільки намічається.

Наступний історіографічний етап припадає на міжвоєнні роки. У цей час з'являються праці, присвячені безпосередньо взаємозв'язкам М. Драгоманова й галицьких інтелігентів. До перших таких розвідок належить брошура львівського мистецтвознавця, філолога й етнографа Іларіона Свенціцького «Драгоманов і Галичани» (1922) [20]. Автор охарактеризував світоглядну прірву між М. Драгомановим – представником національно свідомої інтелігенції Наддніпрянської України – та інтелектуальним середовищем Галичини станом на початок 1870-х рр., підкресливши «велику вагу ідейної праці М. Драгоманова» як наставника галицької молоді [20, с. 3–5].

Відомий український вчений, дослідник проблем економічної історії України, зокрема кооперативного руху, пізніше емігрант Ілля Витанович у львівський період своєї діяльності опублікував біографічну працю про Володи-

мира Навроцького (1847–1882) – галицького економіста та статистика [2]. У цьому нарисі він, спираючись на епістолярні джерела, порушив окремі епізоди співробітництва М. Драгоманова та В. Навроцького в контексті інтенсифікації культурних взаємозв'язків між українською інтелігенцією у складі двох імперій [2, с. 33–47]. Автор наприкінці так обґрунтовує свою увагу до проблеми контактів двох постатей: «Дещо довше зайнявся я взаєминами Драгоманова й Навроцького, бо вони є замітною ілюстрацією до історії того часу. На Навроцького й його наукову роботу, що в тих часах була найвидатніша, мали вони великий позитивний вплив – тим передовсім, що до неї сильно його побуджували» [2, с. 47]. Праця І. Витановича досі виступає чи не єдиним великим дослідженням життєвого шляху та творчого доробку талановитого вченого-економіста.

Вагомий внесок у дослідження проблеми зробили співробітники Всеукраїнської академії наук, заснованої у Києві в листопаді 1918 р. Найбільш плідним періодом тут можна назвати другу половину 1920-х рр. То був уже час панування радянської системи, проте тоталітарний режим із його всеохопним контролем над усіма сферами життя суспільства, в тому числі і над культурою, остаточно сформується протягом наступного десятиріччя. Наука ще мала можливості розвиватися вільно, й українські вчені достатньо ефективно їх використали. Історичні студії значно активізувалися після повернення до Києва 1924 р. М. Грушевського, який очолив історичну секцію ВУАН та став редактором її друкованого органу – періодичного збірника «Україна». На сторінках цього часопису публікувалися статті авторитетних українознавців.

Помітна частина праць, уміщених в «Україні», стосувалася М. Драгоманова, а одна з книг за 1926 р. була присвячена вшануванню пам'яті видатного вченого та мислителя. Тут, зокрема, опубліковано розвідки М. Грушевського, М. Возняка, П. Тучапського, Й. Гермайзе, спогади О. Русова та О. Пчілки. З-поміж цих матеріалів відзначимо статтю літературознавця та фольклориста К. Студинського [21]. Автор розкрив значення першої зустрічі М. Драгоманова влітку 1871 р. з галицькою молоддю у Відні, яка гуртувалася навколо створеного в 1868 р. студентського товариства «Січ». Дослідник характеризує враження, яке справив М. Драгоманов під час свого закордонного відрядження 1870–1873 рр. на нове покоління інтелігенції краю та підкреслює спільні зусилля М. Драгоманова та М. Бучинсь-

кого, найактивнішого «січовика», на той час студента Віденського університету, згодом етнограф та фахового юриста, у зав'язанні інтенсивних контактів між галичанами та наддніпрянськими українцями, передусім лідерами Київської Громади. К. Студинський також пише про організаторські здібності М. Бучинського, який зумів залучити до співпраці з М. Драгомановим інших діячів Галичини – О. Терлецького, В. Навроцького, Є. Желехівського. Ці постаті також пізніше залишили помітний слід на ниві громадської та наукової роботи.

Схожою за тематичною спрямованістю є розвідка Олександра Грушевського, в якій досліджено культурні зв'язки М. Драгоманова з молодією генерацією інтелектуальної еліти Галичини в 1870-ті рр. [4]. Зауважимо, що джерельну базу цієї статті склали значною мірою матеріали приватної кореспонденції, передусім взаємне листування М. Драгоманова та М. Бучинського. Автор прослідкував їхні дискусії з приводу актуальних проблем розвитку українського письменства, зокрема навколо оцінки творчості тих чи інших літераторів другої половини XIX – початку XX ст., як західноукраїнських, так і наддніпрянців (Ю. Федьковича, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького). І. Франкові ж з-посеред інших галичан приділено порівняно небагато уваги. Наприкінці згадується про роль М. Драгоманова в активізації наукових студій у краї, проте це питання не висвітлюється.

У статті відомого історика Д. Багалія [1] зроблено спробу окреслити спільну тематику у фольклористичних дослідженнях М. Драгоманова та І. Франка, а також вплив драгоманівської методології вивчення народної словесності на праці свого молодшого колеги [1, с. 22, 25, 29]. Тут слід згадати і про розвідку знаного дослідника літератури та фольклору Михайла Возняка в іншому академічному збірнику [3], в якій розкрито здобутки І. Франка на ниві етнографії, причому автор дещо докладніше зупинився на окремих фактах співробітництва М. Драгоманова та І. Франка у 1880-х – на початку 1890-х рр., залучивши матеріали листування. Проте ця проблема явно не була пріоритетною у статті, адже основну увагу М. Возняк зосередив на І. Франкові.

М. Кордуба, один із найобдарованіших учнів М. Грушевського, написав змістовний нарис історії зв'язків В. Антоновича з галичанами, в якому зазначив і про місце М. Драгоманова в налагодженні культурної співпраці наддніпрянських українців з діячами Галичини, зокрема, його зусилля щодо поширення

російської наукової, публіцистичної та художньої літератури серед інтелігенції краю [11, с. 42, 59, 61–64].

Матеріали, представлені в часописі «Україна», є продуктивною сторінкою в дослідженні культурних контактів М. Драгоманова та західноукраїнських інтелектуалів. Зауважимо, що до вивчення тих чи інших аспектів проблеми долучилися українські науковці поза межами ВУАН. Питання впливу драгоманівських літературних поглядів на художню творчість І. Франка цікавили визначного українського вченого та перекладача, неокласика Миколу Зерова [9, с. 466–468]. Його розвідка «Франко – поет» вперше була опублікована 1925 р. як передмова до книги І. Франка «Поезії» (вийшла в київському видавництві «Книгоспілка» у серії «Літературна бібліотека»). У 1990 р. вона ввійшла до двотомного зібрання творів М. Зерова (К. : Дніпро).

У міжвоєнний період на теренах УСРР продовжував свої франкознавчі студії, започатковані в 1910-х рр. у Львові, Ростислав Заклинський, представник відомої в Галичині родини Заклинських, з якою І. Франка пов'язували тривалі дружні взаємини та творче співробітництво. У статті Р. Заклинського, вміщеній у збірнику присвячених Каменяреві праць, підкреслюється місце драгоманівських ідей у процесі розгортання просвітницької діяльності галицьких радикалів серед селянства та робітників краю [8, с. 75, 104].

У період між двома світовими війнами було продовжено справу опублікування епістолярної спадщини М. Драгоманова, гідні початки якій поклали М. Павлик та І. Франко. 1928 року Комісія Західної України ВУАН видала том взаємного листування М. Драгоманова та І. Франка з передмовою М. Грушевського та К. Студинського [16]. Поява збірки спричинила низку відгуків науковців, у яких на основі цього джерела порушено проблему творчої співпраці двох видатних особистостей. Назвемо передусім публікацію вже згаданого І. Свенціцького у львівському часописі «Нові шляхи», в якій автор розвинув висловлені у своїй попередній праці тези та визначив двадцятиріччя 1875–1895 рр. в інтелектуальному розвитку Галичини як «добу великих можливостей» [19]. Саме завдяки спільним зусиллям М. Драгоманова та «найрухливіших і найжвавіших представників» місцевої інтелігенції, наголошує дослідник, окреслений часовий проміжок став неабияк плідним у плані якісних змін у регіоні (насамперед подолання консервативних тенденцій у суспільно-політичному та культурному

житті галичан). Чільне місце у справі закладення міцних підвалин української модерної науки І. Свенціцький відводить активному співробітництву І. Франка та М. Драгоманова, проаналізувавши в цьому контексті їх енциклопедичні наукові інтереси.

Того ж 1928 р. з'явилася розвідка літературознавця Григорія Костюка, в якій було досліджено листування М. Драгоманова та І. Франка (як джерело для історика), взаємин цих визначних постатей у контексті культурного життя України останньої чверті XIX ст. Автор коментує окремі сюжети наукових контактів двох діячів, маючи на меті висвітлити значення ерудиції та досвіду М. Драгоманова-вченого у Франкових українознавчих студіях [12].

Помітний внесок у розкриття обраної нами проблематики зробили протягом цього періоду вчені, які працювали поза межами українських земель. Одним із найбільших центрів еміграції міжвоєнної доби стала, як відомо, Чехословаччина. У Празі в 1923–1933 рр. діяв Український високий педагогічний інститут імені М. Драгоманова. В ньому провадила плідну дослідницьку роботу ціла когорта науковців, які після поразки українських національно-визвольних змагань опинилися на чужині. 1930 р. співробітники Інституту видали спеціальний «Драгоманівський збірник», в якому були представлені праці літературного критика Л. Білецького, філолога В. Сімовича, історика Д. Дорошенка та інших драгоманознавців. З-поміж уміщених тут матеріалів безпосередньо торкається нашої проблеми стаття М. Шляхтиченка, присвячена найменш вивченим сторінкам культурної співпраці М. Драгоманова й інтелігенції Західної України, а саме зв'язкам мислителя з інтелектуалами Закарпаття у справі науки та народної просвіти. Автор висвітлив цілеспрямовані зусилля М. Драгоманова щодо налагодження результативних контактів закарпатської інтелектуальної еліти з культурними діячами інших регіонів українських земель, передусім Галичини, та розглянув ті непрості обставини, які перешкождали М. Драгоманову втілити в життя його задуми [24].

Комплексне висвітлення історіографії проблеми потребує врахування доробку тих авторів, які критикували погляди та діяльність М. Драгоманова стосовно розвитку культури українців із крайніх правих позицій. Чи не найбільш дискусійними тут є напрацювання публіциста та громадсько-політичного діяча, за-

сновника ідеології українського інтегрального націоналізму Дмитра Донцова. В опублікованій на сторінках «Літературно-наукового вістника» під криптонімом «Д. Д.» статті, автор категорично засуджує драгоманівські ідеї про сприятливі російські літературні впливи на галицьке письменство та звинувачує мислителя в тому, що він, хоча й був добре ознайомлений з європейським літературним рухом, не помічав у творах російських письменників «самозакханого, нетолерантного до всіх чужинців, націоналізму» [5, с. 260–263].

Дещо стриманими є характеристики, висловлені іншим дослідником, М. Мухиним, в одній із його статей [17]. Автор, аналізуючи дискусії між М. Драгомановим і М. Бучинським стосовно оцінок творчості тих чи інших письменників XIX ст., піддає нещадній критиці драгоманівську концепцію українського літературного процесу, зокрема погляди мислителя на стосунки вітчизняного письменства з російським. М. Драгоманов постає у М. Мухина москвофілом [17, с. 352], «злим духом українського руху» [17, с. 361]. У підсумку ж М. Мухин зазначає, що «до кінця свого життя Драгоманов був бойкотований більшістю галицької суспільності, з молоддю включно» [17, с. 362–363], не підкріпивши такий висновок достатньо серйозними аргументами. Аналогічні ідеї викладені і в ранній праці М. Мухина під назвою «Драгоманов без маски» (1934).

Отже, дослідниками зазначеної проблеми протягом першої третини XX ст. виступили історики, літературознавці, фольклористи та фахівці інших галузей гуманітаристики. Така тенденція притаманна і подальшим історіографічним етапам. З-поміж усіх персоналій найбільшою популярністю після М. Драгоманова серед науковців користувався (багато в чому виправдано) І. Франко, а з-посеред регіонів західноукраїнських земель – цілком слушно – Галичина, адже з цим краєм М. Драгоманов співробітничав найінтенсивніше. Що ж до тематичної спрямованості праць цього періоду, то тут спостерігається помітне превалювання вивчення літературних контактів М. Драгоманова з інтелектуалами Західної України, а також окремих ділянок наукових взаємозв'язків, у той час як їхня спільна просвітницька діяльність зацікавила лише поодиноких авторів. Загалом варто констатувати, що поставлена проблема у першій третині XX ст. не була глибоко та цілісно вивчена.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Іван Франко, яко науковий діяч / Дмитро Багалій // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С. 21–42.
2. Витанович І. Володимир Навроцький (1847–1882). Перший український статистик-економіст в Галичині на тлі своєї доби / Ілля Витанович. – Львів : З Друк. НТШ, 1934. – 84 с.
3. Возняк М. З діяльності Ів. Франка як етнографа / Михайло Возняк // Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник. – К., 1928. – Вип. 1. – С. 145–156.
4. Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) / Олександр Грушевський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С. 43–55.
5. Д[онцов] Д. Драгоманів і ми / [Дмитро Донцов] // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1923 (Річник XXII). – Т. LXXIX. – Кн. 3. – С. 260–267.
6. Євшан М. Іван Франко (Нарис його літературної діяльності) / Микола Євшан // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1913. – Т. LXIII. – Кн. 9. – С. 269–290.
7. Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 688 с.
8. Заклинський Р. Громадсько-політичний розвиток Галичини і Іван Франко / Ростислав Заклинський // Іван Франко. Збірник / За заг. ред. І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці. – К. : Книгоспілка, 1926. – С. 43–122.
9. Зеров М. Франко – поет // Зеров М. Твори: В 2 т. – Т. 2. Історико-літературні та літературознавчі праці / Микола Зеров. – К.: Дніпро, 1990. – С. 457–491.
10. Колесса О. Наукова діяльність Івана Франка / Олександр Колесса // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1913. – Т. LXIII. – Кн. 9. – С. 260–267.
11. Кордуба М. Зв'язки Володимира Антоновича з Галичиною / Мирон Кордуба // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1928. – Кн. 5 (30). – С. 33–78.
12. Костюк Г. Листування Ів. Франка і М. Драгоманова. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України [Рец.] / Григорій Костюк // Червоний шлях. – 1929. – № 4. – С. 193–197.
13. Лозинський М. Іван Франко (з портретом) / Михайло Лозинський. – Відень : Накл. Союзу Визволення України, 1917. – 52 с.
14. Лозинський М. Михайло Павлик: Його життє і діяльність / Михайло Лозинський. – Відень : Накл. Союзу Визволення України, 1917. – 23 с.
15. Маковей О. Житєпись Осипа Юрія Гординського-Федьковича / написав Др. Осип Маковей. – У Львові : З друкарні Наукового товариства імені Шевченка, 1911. – 591 с.
16. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Том 1. Листування Ів. Франка і М. Драгоманова. К. : Видає Комісія Західної України ВУАН, 1928. – 508 с.
17. Мухин М. Народовці 70-тих років ХІХ стол[іття] супроти Драгоманова / Михайло Мухин // Вістник: місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 1936 (Річник IV). – Т. 2 – Кн. 5. – С. 349–363.
18. Памяти Михайла Драгоманова. Відчит М. Павлика на вечірницях, устроєних в його честь українською молодіжжю у Львові 13 липня 1901 р. // Павлик М. Михайло Драгоманів і его роля в розвою України / Михайло Павлик. – Львів : З Друкарні Уділової, 1907. – С. 1–45.
19. Свенціцький І. Доба великих можливостей (з приводу «Листування Івана Франка і М. Драгоманова 1877 – 1895 рр.») / Іларіон Свенціцький // Нові шляхи: літературно-науковий, мистецький і громадський журнал. – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 117–124; ч. 4. – С. 333–340.
20. Свенціцький І. Драгоманов і Галичане / Іларіон Свенціцький. – Львів : З друк. Ставропігійського інститута, 1922. – 14 с.
21. Студинський К. Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами / Кирило Студинський // Україна. Науковий двохмісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 2–3. – С. 70–75.
22. Франко І.Я. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. / І.Я. Франко. – Т. 45. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 423–438.
23. Цегельський Л. М.П. Драгоманов, його думки, діяльність і значінє / Лонгін Цегельський // Молода Україна. – Львів, 1900. – Ч. 2. – С. 57–61; ч. 3. – С. 98–100; ч. 4. – С. 131–132; ч. 6. – С. 218–223.
24. Шляхтиченко М. Михайло Драгоманів і Підкарпаття / Др. М. Шляхтиченко // Драгоманівський збірник / Під загальною редакцією д[окто]ра Василя Сімовича / Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. – Прага, 1930. – Т. 1. – С. 299–309.

**КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО МИХАИЛА ДРАГОМАНОВА И
ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ
(ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XX ВЕКА)**

Освещается вклад исследователей в изучение проблемы культурного сотрудничества выдающегося украинского мыслителя и учёного Михаила Драгоманова и главных представителей нашей интеллектуальной элиты Галиции, Буковины и Закарпатья первой трети XX века. Анализируются труды известных украинских авторов, таких как М. Павлык, И. Франко, К. Студинский, И. Свенцицкий и др. Подчёркивается, что ученые сосредотачивались главным образом на драгомановском литературном влиянии на галицийских интеллектуалов, а также на некоторых аспектах их научного сотрудничества, в первую очередь М. Драгоманова и И. Франко, вследствие чего другие направления их общей деятельности в области культурного развития украинцев, в частности просветительские усилия, остались малоизученными.

Ключевые слова: М. Драгоманов, интеллектуалы Западной Украины, культурные контакты, исследования, научные достижения, историография.

© Oleksandra Shorstkina
(Kyiv)

**CULTURAL COOPERATION BETWEEN MYKHAILO DRAHOMANOV
AND WESTERN UKRAINIAN INTELLECTUALS: HISTORIOGRAPHY ASPECT
(THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY)**

The good way to understand the features and main streams of Ukrainian national aspirations under the rule of Habsburg Monarchy is to identify issues of cultural contacts made by a famous Ukrainian thinker and scholar Mykhailo Dragomanov (1841–1895) with intellectuals of Galicia, Bukovina and Transcarpathia. It is necessary to emphasize not only the fact of a long-term cooperation, but also the saturation of these connections, the variety of participants' interests and the role of the cooperation in the progressive changes in the Ukrainians' cultural development. At this point it could be noticed that many researchers in the field of human sciences have given attention to some aspects of the chosen problem.

The article analyzes the scholars' contribution to this issue during the first third of the 20th century. It is pointed out that M. Drahomanov's younger Galician contemporaries such as M. Pavlyk, I. Franko, L. Tsehelskyi were the first ones who dealt with the issue on the turn of the century. In their papers they attempted to identify M. Drahomanov's views and activities related to culture in Galicia giving less attention to his activity in other regions of Western Ukraine. In the following years M. Lozynskyi, O. Kolessa, O. Makovei dealt with the other prominent representatives of intellectual elite in Western Ukraine. They were mainly M. Drahomanov's friends M. Pavlyk and I. Franko in Gaicia and Yu. Fedkovych in Bukovina. In his fundamental work «The History of Ukrainian Literature» the famous researcher S. Yefremov showed a key influence of M. Drahomanov's literary ideas on the young generation of the Galician intellectuals in the 1870s.

So, the problem has become a subject to studies of Austrian and Dnieper Ukrainian scientists in the early 20th century. Most publications addressed public and political contacts of M. Drahomanov with Western Ukrainian intellectuals. The investigation of their cultural connections has been foreshadowed.

The next historiography stage has coincided with interwar period. The series of papers, closely related to the problem, was published during the 1920–1930s. Among the relevant publications it is essential to mention the works Lviv scholars, especially «Drahomanov and Galicians» (1922) by I. Svetsitskyi and the biographical survey about Volodymyr Navrotskyi, the talented Galician economist of the second half of the 19th century (1934) by I. Vytanovych.

The officials of the All-Ukrainian Academy of Science contributed essentially to this issue. The key materials, marked with novelty and thorough studying of the M. Drahomanov's epistolary heritage as the most important source, were published in the periodical of «The Ukraine», the body of historical section under the heading of M. Hrushevskyi. Our fabulous scientists such as K. Studynskyi, O. Hrushevskyi, D. Bahalii were the authors of these articles. They have analyzed certain episodes of cultural connections between M. Drahomanov and his Galician adherents emphasizing on folk-lore studies.

R. Zaklynskyi and M. Zerov who were not the researchers from the Academy focused at the personality of I. Franko and presented the role of M. Drahomanov in the I. Franko's activities as the

writer and the leader of the Radical Party. M. Shliahtychenko prepared the article about cooperation between M. Drahomanov and Transcarpathians in the emigration. At the same time D. Dontsov and M. Muhyn criticized the views of M. Dragomanov because of their own nationalist ideas; their papers are the most controversial.

So, a conclusion can be drawn that the issue of cultural contacts between M. Drahomanov and the leaders of Western Ukrainians' national life in the late 19th century was not a subject to a profound and thorough investigation. The scholars gave mainly attention to M. Drahomanov's literary influence on Galician intellectuals and some spheres of their scientific cooperation, first of all between M. Drahomanov and I. Franko. As a result, their other common activities as the popular educational efforts were hardly studied. Only a few papers have shown M. Drahomanov's connections with Bukovinians and Transcarpathians.

Keywords: M. Drahomanov, intellectuals of Western Ukraine, cultural contacts, investigation, scientific achievements, historiography.

Надійшла до редакції 9.02.2015.

УДК 930. 25. «1944–1991»

© Артем Дмитренко
(Київ)

МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО З СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (1944–1991 РР.)

У статті розглядаються спогади як джерело вивчення соціальної складової дипломатії УРСР в повоєнний час. З'ясовуються інформативний потенціал мемуаристики та історіографія проблеми. Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю перегляду концептуальних та теоретико-методологічних основ дослідження еволюції національної дипломатії в радянські часи.

Сучасна українська історіографія розглядає дипломатію УРСР як повністю залежну від Москви та нездатну на самостійні зовнішньополітичні кроки. Залучення досягнень зарубіжної історіографії та введення в український історіографічний дискурс проблем нових напрямків історичної науки – соціальної історії, мікроісторії, історії повсякдення дає змогу подивитися з іншого ракурсу на питання вітчизняної історії. Нині є напрацювання в галузі джерелознавства мемуаристики, але питання соціальної історії українських радянських дипломатів крізь призму спогадів висвітлені недостатньо повно.

Метою статті є джерелознавчий аналіз мемуарів та усної історичної джерел дипломатів УРСР для вивчення соціальної історії дипломатичних представників як соціального прошарку. Зазначається, що складовими соціальної історії є становище в суспільстві, заробітна платня, самоідентифікація, сімейне життя. За відсутності або достатньої заангажованості мемуарів було використано також усної історичні інтерв'ю з відомими дипломатами того часу – Ю. Кочубеєм та О. Купчишиним.

Мемуари є одним з головних джерел для вивчення еволюції дипломатії УРСР 1944–1991 рр. Актуальним питанням у вітчизняній історичній науці є соціальне становище дипломатів УРСР за кордоном. Соціальна історія є провідним напрямом світової історичної науки і для включення вітчизняної історіографії у світовий дискурс слід аналізувати проблеми оцінки українських радянських дипломатів зарубіжними колегами. Важливою складовою соціальної історії дипломатів було кар'єрне зростання. За умов існування тоталітарного режиму в СРСР це було практично неможливо. Найбільш важливе, що показують мемуари – це атмосферу епохи. Заробітна плата дипломатичних працівників була доволі значною в порівнянні з прибутками партноменклатури. Спогади дають змогу оцінити престижність професії дипломата в УРСР в повоєнні часи. Але з іншого боку соціальна складова досить мало висвітлена в мемуарах дипломатів. Саме тому слід залучати усної історичні інтерв'ю для вивчення теми соціальної історії українських радянських дипломатів.

Ключові слова: соціальна історія, дипломатія, УРСР, делегація, історіографія, ООН, ЮНЕСКО.

Для того, щоб розглянути мемуари, як джерело з української радянської дипломатії, слід з'ясувати теоретико-методологічну специфіку цього напрямку історіописання. Становлення громадянського суспільства в Україні, а також

прискорення процесів інтеграції нашої держави у європейське та світове співтовариство зумовлюють пріоритети історичних досліджень. Ними стають соціально-економічні, суспільно-політичні, культурно-духовні, психологічні

та інтелектуальні аспекти розвитку людства. В середовищі істориків зріс інтерес до життя як кожного індивіда, так і соціальних та професійних груп, прошарків і суспільства загалом. У цьому контексті особливо цінним стає з'ясування особливостей, проявів, перебігу та результатів соціальних трансформацій у соціумі в різні історичні періоди.

Історія соціумів, соціальних і професійних груп, мешканців певних населених пунктів та історія приватного життя окремих індивідів поступово витісняє тематику політичної та воєнної історії країн і континентів. Соціальна історія, яка вивчає соціальні групи і верстви з погляду їхнього повсякдення, займає поважне місце в сучасних історичних студіях, оскільки пропонує аналіз соціальної сфери, виявляє позитивні і негативні сторони життя населення. У центрі уваги істориків постає людина з її повсякденними вимогами, потребами, запитами, інтересами, взаємостосунками і становищем у суспільстві [19, с. 10].

Значні досягнення в розробці тематики соціальної історії здійснили зарубіжні вчені, проте їхні праці носять переважно теоретичний характер і українських реалій, зрозуміло, не розкривають. Наукове дослідження соціальної історії України ХХ ст. потребує аналізу і застосування нових методологічних підходів, оскільки попри напрацювання українських вчених, все ще залишаються прогалини у дослідженні процесів і тенденцій розвитку українського суспільства. Це зауваження повною мірою стосується повоєнного розвитку дипломатії УРСР.

Ще десятиліття тому дослідження у розрізі соціальної історії були відносно новим напрямом у вітчизняній історіографії. Перехід до них був зумовлений вимогами реформування гуманітарної науки. Нині ж розробка методології соціальної історії, апробація усної історії, мікроісторії, гендерних досліджень тощо сприяє подоланню відставання української історичної науки від світової.

Соціальна історія українських радянських дипломатів є малодослідженою темою у новітньому історіографічному дискурсі. І вагомими у цьому контексті є мемуарні джерела. В спогадах дипломати згадують про такі важливі моменти для розуміння кар'єри міжнародного співробітника як соціальне становище в суспільстві, корпоративна етика, сімейне життя, заробітна платня, мобільність дипломатів як соціальної групи. Період 1944–1991 рр. є доволі ілюстративним. Адже саме тоді склався позитивний імідж професії дипломата в

українському соціумі [21, с. 184]. Дипломати могли перебувати за кордоном, придбати речі, яких не могли дозволити собі звичайні радянські люди [20, с. 156]. Безумовно, більшість спогадів про соціальні аспекти роботи в мемуарах є спорадичними, вони дають підстави аналізувати важливі проблеми еволюції української дипломатії та дати можливість подивитися на проблему з іншого методологічного боку.

В історіографії питання джерелознавчого аналізу мемуарів розглядалися в працях І. Войцехівської. Дослідниця у своїх працях аналізує теоретико-методологічні основи вивчення мемуарів як історичного джерела [8]. В сучасних українських наукових працях питання міжнародної діяльності не розглядається, за виключенням незначної кількості статей та побіжного висвітлення на сторінках підручників і узагальнюючих праць з історії української дипломатії та міжнародних відносин. Окремо слід відзначити, з огляду на їх малочисельність, узагальнюючі роботи Л. Васильєвої-Чекаленко, В. Головченка [6], які присвячені майже повністю історії зовнішньої політики УРСР, проте, незважаючи на цей факт, праці є навчальними посібниками для студентів і несуть скоріше фактологічний характер, аніж спроби повному поглянути на дипломатію та міжнародні відносини УРСР. Таким чином, на даний момент існує потреба в ґрунтовному джерелознавчому дослідженні мемуарів з проблеми соціальної історії дипломатів УРСР (1944–1991 рр.).

Однією з особливостей джерельного комплексу «Мемуари українських радянських дипломатів» є значна розрізненість фактів і великий об'єм закладеної в комплекс інформації, яка часто розрізнена між собою (хоча інколи в мемуарах зустрічаються описи інших дипломатів, здебільшого керівників дипломатичних представництв, або працівників зі штабу МЗС, в деяких випадках можна відшукати їхні мемуари і співставляти окремі факти по декількох працях) і тому можливо зробити лише викладки певних фактів, які є своєрідною демонстрацією інформаційного потенціалу даного комплексу джерел. Повний аналіз мемуарного комплексу в розрізі інформації щодо економічної чи соціальної історії, потребує окремого дослідження.

Наступним очільником зовнішньополітичного відомства після Д. Мануїльського був Л. Паламарчук. У 1952 р. його призначено заступником міністра закордонних справ УРСР, а 11 травня 1954 р. – міністром (фактично виконував його обов'язки після відставки А. Барановського). Урядування Л. Паламарчука (до

13 серпня 1965 р.), що припало в основному на хрущовську відлигу, ознаменувалося помітною активізацією зовнішньополітичної діяльності УРСР, особливо в ООН та її спеціалізованих установах [10, с. 166]. Відомий вітчизняний дипломат В. Батюк згадував, що «суть тогочасних українських потуг в ООН, мабуть найліпше виклав у свій час перед членами республіканської делегації міністр закордонних справ УРСР Лука Паламарчук: іншого за змістом, ніж делегація Союзу, ми говорити і обстоювати не можемо, то ж треба те саме викладати, принаймні, дохідливіше і переконливіше» [2, с. 41].

В. Батюк згадував, що новопризначений міністр закордонних справ УРСР «на початках пишався тим, що київські пропозиції прийняті в Москві як «резервна позиція», аж поки не дотямив, що з нас глузують і що нас водять за ніс – їх просто викидали. Пояснень годі було отримати. В ліпшому випадку, як вони й самі жартували, могли пояснити на зразок того: відкинули, «потому что вот» [1, с. 19]. Коли одного року відкинули в Москві київську пропозицію, а наступного її схвалили як монгольську, я спитав у московського колеги про причину, і той дохідливо пояснив: «З ними доводиться більше панькатись, ніж з вами» [2, с. 41].

З цього всього випливає теза про те, що українська радянська післявоєнна дипломатія мала висококваліфіковані кадри, які, в свою чергу, були ентузіастами своєї справи. Буденне життя дипломатів являло собою боротьбу за свою національну самоідентифікацію [18, с. 32]. Приклад з монголами є доволі ілюстративним. Адже в радянській суспільній практиці українці не завжди посідали провідні місця в суспільстві. Зовнішньополітична діяльність в цьому випадку є виключенням з правила. Дипломатичні представники здобували неоціненний теоретичний та практичний досвід, який допоміг потім під час становлення незалежної України досить швидко здобути міжнародне визнання. Саме тому, слід, безумовно, актуалізувати свою увагу скоріше на українській складовій дипломатії, аніж радянській. Не треба забувати про те, що українська радянська дипломатія успадкувала зовнішньополітичні традиції національної дипломатичної служби та привнесла свої особливості в подальшому.

Але прискіпливий політичний контроль Москви над україно обмеженою міжнародною діяльністю УРСР сягнув абсурдних висот. Як згадував відомий український дипломат Михайло Білоусов, коли на конференції з питань доповнення Женевських конвенцій 1949 р. про

захист учасників збройних конфліктів та жертв війни (1974–1977 рр.) українська делегація через республіканський МЗС запропонувала внести положення про непоширення норм конвенцій на найманців, Москва чомусь виступила проти [5, с. 28]. Тоді українські дипломати познайомилися зі своєю пропозицією члена нігерійської делегації К. Аджайе і той від імені своєї держави, що дуже потерпіла від найманців під час громадянської війни 1967–1970 рр., вніс це положення до проекту загального документу конференції [3, с. 9].

Після тривалої дискусії й опору колишніх метрополій у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій було вміщено окрему 47-му статтю про обмеженням прав найманців. Але, коли на тій самій конференції українська делегація порушила питання про доцільність вироблення у межах ООН окремої Конвенції про заборону найманства, у Кремлі вкотре не дозволили внести проект документу (вже підготовлений у МЗС УРСР) від імені України [4, с. 46]. Тому українські представники знову передали матеріали нігерійським колегам і в 1980 р., зрештою, спеціальний комітет ООН для вироблення цього документу було створено. Після тривалого узгодження тексту, 4 грудня 1989 р. 44 сесія Генеральної Асамблеї схвалила Міжнародну конвенцію про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців, а на початку наступного року Україна у числі перших держав підписала її.

Час перебування В. Кравця на цій посаді (до 27 липня 1990 р.) був позначений, з одного боку, зростанням активності української дипломатії в ООН на хвилі горбачовської «перебудови», а з іншого – слухняним, як і раніше, слідуванням московським настановам і вказівкам [7, с. 147].

За свідченням сучасників, В. Кравця вигідно вирізняла глибока порядність, доброзичливість і працьовитість, висока відповідальність за доручену ділянку роботи, велика ерудованість і перспективність мислення [18, с. 69].

Важливо, проаналізувавши мемуаристику як джерело з історії української радянської дипломатії, розглянути проблему з іншого боку, яким чином рядові дипломати висвітлювали своє соціальне становище в мемуарах. Безумовно, багато хто з тогочасних дипломатів не залишили після завершення своєї дипломатичної кар'єри спогадів. Саме тому важливо використовувати усноісторичні методи дослідження, а саме – інтерв'ювання. Існує безліч переваг та недоліків цього методу. Дипломат буде описувати свою діяльність з точки зору сьогодення,

сучасних політичних реалій, акцентувати свою увагу на національній складовій дипломатії, її особливостях.

Однією з таких постатей був І. Грищенко. Грищенко Іван Філімонович – український дипломат. Народився 12 грудня 1923 р. у с. Покровка, нині Краснопільського району Сумської області. 1941–1943 рр. – курсант Вольського військового авіаційного училища, 1943–1944-го – командир взводу, 1944–1949 рр. – старший авіамеханік. 1949 р. вступив на факультет міжнародних відносин Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, який закінчив 1954 р. з відзнакою. 1950–1952-го працював секретарем міністра у Міністерстві промисловості будівельних матеріалів УРСР. 1952–1953 рр. – комсорг Київського університету. У 1954 р. був завідувачем відділу міжнародного життя у газеті «Молодь України». 1954–1957 рр. – аспірант кафедри історії КППС у Київському університеті. У 1957 р. обіймав посаду редактора відділу суспільно-політичних новин Комітету телебачення і радіомовлення. 1957–1962-го – другий, перший секретар відділу міжнародних організацій МЗС УРСР. 1962–1968 рр. – співробітник Бюро операцій технічної допомоги при Секретаріаті ООН. 1968–1971 рр. – перший секретар міжнародних організацій МЗС УРСР. 1971–1972 рр. – начальник консульського відділу МЗС УРСР. З 1972 по 1978 рр. – постійний представник УРСР при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях в Женеві, 1970–1980 рр. – начальник відділу міжнародних економічних організацій МЗС УРСР, член колегії Міністерства закордонних справ УРСР, 1980–1985 рр. – заступник начальника Управління міжнародних зв'язків АН УРСР, а з 1989 по 1992 рр. – 1-й секретар Консульського управління МЗС України.

«Професійна діяльність дипломата має бути задіяна у різних напрямках, а це, насамперед, і широта поглядів, і ерудиція, і мобільність та оперативність, і аналітичність прогнозування. Без перелічених якостей неможливо достойно представляти інтереси своєї держави за кордоном. До цього слід додати точність, виваженість, витривалість, лояльність» [11, с. 34], зазначають А. Денисенко та В. Туркевич. Тут доречно навести висловлювання відомого американського дипломата Г. Ніколсона, твори якого любив перечитувати І. Грищенко ще в університеті, пересипаючи свої виступи на семінарських заняттях його мудрими і водночас дотепними висловами, що викликало захоплення однокурсників. Але особливо Івану Філімоновичу запам'яталася його

універсальна оцінка професії дипломата: «Хороший дипломат повинен мати спостережливість, завзятість, завдяки яким він не піддається спокусам різноманітних безцільних розваг, глибоке мислення, за допомогою якого він правильно оцінюватиме речі та йтиме до мети найкоротшим і найприроднішим шляхом, не занурюючись у безглузких, нескінчених реверансах і тонкощах. Дипломат повинен бути швидким, витривалим, хорошим слухачем, ввічливим та приємним у спілкуванні. На переговорах хороший дипломат повинен передусім володіти винятковим самоконтролем, щоб не почати говорити до того, як він продумає, що власне хоче сказати. Має бути спокійним, уміти з посмішкою терпіти недалеких людей, що не завжди просто, не захоплюватися спиртним, азартними іграми та іншими розвагами» [17, с. 30].

Початки своєї дипломатичної кар'єри висвітлює Ю.М. Кочубей: «Це були не кращі часи для української радянської дипломатії, тому що якось робилося так, що зменшувалась діяльність дипломатів українських, зменшувалася кількість співробітників у міністерстві закордонних справ, що я міг спостерігати, оскільки працював поруч. У такій установі, яка називалася УТКЗ (Українське товариство культурних зв'язків з закордоном), яке знаходилося прямо навпроти будинку міністерства закордонних справ, і ми часто проводили разом різного роду святкові заходи, збори різні. Тому були в тісному контакті. А прийшов до Міністерства закордонних справ Української РСР я у вересні 1957 р. Тобто практично перейшов через вулицю» [13].

Важливою соціальною проблемою, з якою стикалися дипломати, перебуваючи за кордоном – це побутові проблеми. Наприклад, Ю.М. Кочубей, який у 1980-х працював у ЮНЕСКО, згадував, що у Франції існувала досить розгалужена система навчальних закладів для дітей дипломатів, що сприяло більш швидкій комунікації в соціумі за кордоном. Тобто, тут ми можемо порівняти специфіку навчання дітей дипломатів та дипломатичної освіти загалом Франції та СРСР.

Яскраво суспільну атмосферу перебування дипломатів УРСР в ООН у 1950-і рр. розповів Ю.М. Кочубей. «Говорили про виступ міністра, друкували його виступ – і це все. От в таку атмосферу ми попали. Але до цього відбулися такі події як XX з'їзд КППС. Це 1956 р. І от, уже в 1956 р. двоє нових працівників було прийнято на роботу до МЗС. А в наступному році прийшли на роботу ціла група, в тому числі і я. У 1957 р. Я Вам казав, що людей було

мало, але поступово вони надходили, тому що діяльність України на міжнародній арені почала розширюватися. У роботі делегацій завжди – при мені, у всякому разі, коли був міністром Паламарчук Л.Х. до складу делегації входили – один представник Західної України, одна жінка також. Тому що це надавало ваги делегації» [13].

Як бачимо, Радянський Союз, формуючи делегацію УРСР до Генеральної асамблеї ООН прагнув показати прогрес у соціальній політиці. Обов'язковою у ній мала бути жінка. Також не слід забувати, що СРСР прагнув показати переваги комуністичної моделі через включення до складу делегації представника Західної України, але українські радянські дипломати, рефлексуючи на зазначені події стверджували, що, незважаючи на радянську специфіку, вони утверджували власну позицію з ключових міжнародних проблем [9, с. 42].

Важливою складовою соціального становища дипломатичного працівника є його заробітна плата. Вона була високою, навіть, порівнюючи із зарплатою представника партійної номенклатури. Але великою вона була не завжди та й не для всіх дипломатів. Адже, як відомо, дипломат, починаючи свою службу в певній міжнародній організації, складає присягу цій організації, а не країні, яку він представляє. Незважаючи на обмеженість повноважень дипломатії УРСР в умовах тоталітарної наддержави, брак дипломатичних представництв за рубежем, участь її делегацій в ООН, ЮНЕСКО, діяльність міністерства закордонних справ, підписання урядом УРСР ряду важливих міжнародних договорів та угод відіграли важливу роль у підготовці умов для суверенізації та незалежності України [15, с. 528].

Ю.М. Кочубей пригадує: «Це питання – несуттєве мені здається. Хоча наші дипломати були завжди в злидарському становищі. Ми одержували дуже низьку зарплату. Менше, чим якийсь там швейцар, який стоїть в будинку, одержував дипломатичний працівник. Нічого особливого у нас не було. Всі старалися жити скромно, економили. Тому що хто хотів купити машину наприклад. Ну, машину продавали за спеціальними такими. Наші машини, радянські, але там можна було замовити машину. Для цього треба було збирати, збирати гроші. Ну, хто хотів цього, то вони звичайно за 4 роки могли зібрати, але жили ми як прості американці. Ніяких особливих умов у нас не було. Були кооперативи, в яких можна було купити дещо таке, але не годували сильно. Не, не. І тепер, Ви ж знаєте, що зарплата в нашому міністерстві одна з найниж-

чих, як не дивно. Таке от було ставлення завжди. Да, вони там живуть і шикують. Насправді я ж кажу – отой консьєрж, який стояв біля будинку – він одержував більше, ніж дипломат. А життя то ж із голими стінами. Таке як в Америці. У нас немає спеціальних цін, а зарплата отакусінька. Так що не розгонишся» [13].

Патріотизм – не доважок до посади дипломата. Це має бути внутрішній стан людини. І проявляється він незалежно від обставин. Підтвердженням цього може слугувати той факт, який засвідчує позицію Юрія Кочубея – українця. Наведемо уривок зі спогадів: «Звичайно, я дуже обережно лобював інтереси України за часів Радянського Союзу. На те були зрозумілі причини. І все ж я намагався розширити квоту співробітників з України в ЮНЕСКО – і це вдалося. Тоді наша країна була досить пристойно представлена у цій організації – десять чоловік. Зараз незалежна Україна не має жодного співробітника в системі ЮНЕСКО. Нас витіснили – і це ганьба! Адже мова йде про країну, яка серед 12 перших платників до бюджету організації» [16, с. 33].

Мемуарні джерела дають змогу визначити ступінь професіоналізму дипломатів, престижність фаху. В радянський час поїздка за кордон була екстраординарною подією. А дипломати, завдяки своїй професії, побачили світ, і показали окремішність українських від власне радянських дипломатів. Цю тезу ілюструє уривок інтерв'ю з О.М. Купчишиним: «Ну, думаю да. Навіть більш престижна, ніж у 90-ті роки вже за незалежної України. Чому? Ну, по-перше дипломатична робота тоді в Україні, при тому, що Москва мала всю дипломатію під своєю парасолькою. Це була унікальна професія тоді в Україні. А враховуючи, що міністерство закордонних справ в ті часи СРСР десь 30–35, ну може до 40 співробітників, то Ви можете собі уявити, що це так би мовити були люди на виду. Це дипломати українські, раз. Друге – Ви розумієте, що в ті часи виїзд за кордон – це подія була для пересічних громадян, а дипломати в ті часи виїжджали за кордон на сесії Генеральної асамблеї. В нас були постійні представництва при ООН, я вже казав, при Європейському відділенні ООН в Женеві і при ЮНЕСКО було постійне представництво в Парижі. Тобто наші дипломати працювали на міжнародній арені. Звичайно, що ця професія була престижною тоді» [14].

Для кожного дипломата важливою складовою своєї щоденної роботи було кар'єрне зростання. За умов існування СРСР будь-яке важливе рішення приймалося в Москві. Дипломатич-

ний корпус УРСР на кінець 1980-х рр. складав 50 осіб [12, с. 59] Безумовно, це велика цифра, порівнюючи з 15 співробітниками у 1950-х рр., коли часто відбувалися ротації міжнародних співробітників під банальними приводами. Свідчення специфіки кар'єрного зростання дипломатичних працівників УРСР у 1980-і рр. знаходимо в інтерв'ю О.М. Купчишина: «Да, ну 1980-і рр., якщо брати саме 1980-і рр., то кар'єра рухалась тоді повільно тому, що все погоджувалось в Москві, будь-яке підвищення, навіть від третього секретаря до другого секретаря. Все це, значить треба було погоджувати в Москві. От. Але разом з тим я не помітив, що Москва особливо заперечувала, якщо ми, там керівництво подавало там на черговий дипломатичний ранг українського дипломата. Тобто ішли, ішли назустріч, хоча звичайно, якби нам не давали дорости до їхнього рівня. Формально, тобто, якщо у них начальник відділу (це я умовно кажу) був, мав ранг радника першого класу. Радник першого класу, то вони не допускали, що начальник першого класу, і співробітник, начальник відділу теж був радником першого класу. Ні, такого не могло бути, тобто він міг бути або першим секретарем,

або радником другого класу нижче. Да, ну ми це знали, і наше керівництво знало, тому якби ставили реальні прохання. Так, кар'єрний рост, от я Вам про себе скажу, що я поїхав у Женеvu другим секретарем, повернувся після Дипакадемії вже московської став першим секретарем» [14].

Отже, розглянувши життя українських радянських дипломатів, ми можемо висунути тезу про те, що соціальне становище було одним з провідних у суспільстві. Працюючи за кордоном, кадри зовнішньополітичного відомства могли порівнювати своє соціальне становище з іншим верствами, наприклад, інтелігенцією. Так як їм приходилося мати справу з документами історичної ваги, вони могли впливати на функціонування міжнародних організацій. Однак, слід зважати на істотний факт втручання союзного центру в міжнародну діяльність УРСР. Багато ініціатив ігнорувалися або видавалися Кремлем за свої. Разом з тим, проводячи внутрішній аналіз спогадів, ми можемо стверджувати, що цей досвід міжнародної діяльності не виявився марним і дав змогу незалежній Україні в 1991 р. здобути досить стрімко міжнародне визнання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Батюк В. У повний голос / В. Батюк // Політика і час. – 1995. – № 3. – С. 12–17.
2. Батюк В. Україна в ООН (роздуми напередодні 50-річчя Об'єднаних Націй) / В. Батюк // Альманах «Гомону України» на рік 1995. – Торонто, 1995. – С. 39–42.
3. Белоусов М.М. Участие Украинской ССР во взаимодействии стран социализма в ООН / М.М. Белоусов // Вестник Киевского университета. – Серия «Международные отношения и международное право». – 1982. – № 4. – С. 5–14.
4. Білоусов М. М. Про деякі неточності у висвітленні діяльності української дипломатії в ООН у радянські часи / М.М. Білоусов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2007. – Вип. 13: Зовнішня політика і дипломатія: історичний та сучасний виміри. – С. 45–49.
5. Білоусов М.М. Радянська дипломатія і Загальна декларація прав людини / М.М. Білоусов // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнародних відносин; [ред. кол.: Губерський Л.В. (гол. ред.) та ін.]. – К., 2009. – Вип. 83. – Ч. 2. – С. 27–29.
6. Васильєва-Чекаленко Л. Україна у міжнародних відносинах (1944–1996 рр.) / Л. Васильєва-Чекаленко. – К.: Освіта, 1998 – 176 с.; Головченко В.І. Дипломатична історія України (1923–1993): навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Володимир Головченко, Віктор Матвієнко; [за ред. Л.В. Губерського]; КНУТШ. – К.: Київ. ун-т, 2012. – 239 с.
7. Віднянський С. Українське питання в контексті «холодної війни» (1944–1991 рр.) / С. Віднянський // Розбудова держави. – 2000. – № 7–12. – С. 140–158.
8. Войцехівська І. Дипломатична мемуаристика як об'єкт джерелознавства / І. Войцехівська // Україна дипломатична: науковий щорічник / Дипломатична академія при Мін. закорд. справ України. – К., 2002. – Вип. 2: за 2001 рік. – С. 502–518; Войцехівська І. Мемуаристика / І. Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська, В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 359–366.; Войцехівська І. Пам'ятки дипломатичного джерелознавства / І. Войцехівська // Україна дипломатична: науковий щорічник / Дипломатична академія при Мін. закорд. справ України. – К., 2005. – Вип. 5: за 2004 рік. – С. 230–239.
9. Головченко В.І. Вихід Української РСР на арену міжнародної діяльності / В.І. Головченко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наук. праць / КНУ ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; [ред. кол.: Губерський Л. В. (гол. ред.) та ін.]. – К., 2011. – Вип. 99. – Ч. 1. – С. 36–51.

10. Головченко В. Міжнародний вимір українського питання за доби холодної війни / В. Головченко // Пам'ять століть. Планета: історичний науковий та літературний журнал. – К., 2012. – № 5 (99). – С. 158–175.
11. Денисенко А. Постпред України Іван Грищенко: біографічне есе / Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. – К. : Планета, 2011. – 94 с.
12. Дипломатический корпус СССР. – М., 1990. – 142 с.
13. Інтерв'ю з Кочубеєм Ю.М. Записано Дмитренком Артемом Андрійовичем 10 грудня 2014 р.
14. Інтерв'ю з Купчишиним О.М. Записано Дмитренком Артемом Андрійовичем 20 січня 2015 р.
15. Калакура Я. Історизм української дипломатії / Я. Калакура // Україна дипломатична: науковий щорічник / Дипломатична академія при Мін. закорд. справ України. – К., 2003. – Вип. 3: за 2002 рік. – С. 519–533.
16. Кочубей Ю.М. Імідж дипломата – імідж країни / Ю.М. Кочубей // Науковий Вісник Дипломатичної Академії України. – 2001. – Вип. 5. – С. 30–35.
17. Никольсон Г. Дипломатия / Г. Никольсон. – М. : ОГИЗ госуд. изд-во полит. литературы, 1941. – 156 с.
18. Слипченко А.С. От имени страны: заметки о дипломатии и дипломатах: [художественно-документальное изд.] / Александр Слипченко. – К. : Задруга, 2009. – 685 с.
19. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; ред.-упоряд. Н.О. Лаас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2015. – 698 с.
20. Україна на міжнародній арені у ХХ столітті / Упоряд. В. Мельник, Р. Офіцинський. – Ужгород : Патент, 2000. – 205 с.
21. Шевченко О. Роль особистостей у публічній дипломатії як чинник створення позитивного іміджу країни / О. Шевченко, Ю. Ущина // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнародних відносин; [ред. кол.: Губерський Л. В. (гол. ред.) та ін.]. – К., 2008. – Вип. 79. – Ч. 1. – С. 184–187.

© *Артем Дмитренко*
(Київ)

МЕМУАРЫ КАК ИСТОЧНИК ПО СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ДИПЛОМАТИИ (1944–1991 ГГ.)

В статье рассматриваются воспоминания как источник изучения социальной составляющей дипломатии УССР в послевоенное время. Выясняются информативный потенциал мемуаристики и историографии проблемы. Актуальность этой темы обусловлена необходимостью пересмотра концептуальных и теоретико-методологических основ исследования эволюции национальной дипломатии в советские времена.

Современная украинская историография рассматривает дипломатию УССР как полностью зависимую от Москвы и неспособную на самостоятельные внешнеполитические шаги. Привлечение достижений зарубежной историографии и введения в украинский историографический дискурс проблем новых направлений исторической науки – социальной истории, микроистории, истории повседневности позволяет посмотреть с другого ракурса на вопросы отечественной истории. Сейчас есть наработки в области источниковедения мемуаристики, но вопросы социальной истории украинских советских дипломатов через призму воспоминаний освещены недостаточно полно.

Целью статьи является источниковедческий анализ мемуаров и усноисторических источников дипломатов УССР для изучения социальной истории дипломатических представителей как социального слоя. Отмечается, что составляющими социальной истории является положение в обществе, заработная плата, самоидентификация, семейная жизнь. При отсутствии или достаточной ангажированности мемуаров было использовано также усноисторические интервью с известными дипломатами того времени – Ю. Кочубеем и А. Купчишиным.

Мемуары являются одним из важных источников изучения эволюции дипломатии УССР 1944–1991 гг. Актуальным вопросом в украинской исторической науке является социальное положение дипломатов УССР за рубежом. Социальная история является ведущим направлением мировой исторической науки и для включения украинской историографии в мировой дискурс следует анализировать проблемы оценки украинских советских дипломатов зарубежными коллегами.

Важной составляющей социальной истории дипломатов был карьерный рост. В условиях существования тоталитарного режима в СССР это было практически невозможно. Наиболее

важно, як показують мемуари – це атмосфера епохи. Зароботна плата дипломатических работников была довольно значительной по сравнению с доходами партноменклатуры. Воспоминания позволяют оценить престижность профессии дипломата в СССР. Но с другой стороны, социальная составляющая довольно мало освещена в мемуарах дипломатов. Именно поэтому следует привлекать интервью для изучения темы социальной истории украинских советских дипломатов.

Ключевые слова: социальная история, дипломатия, УССР, делегация, историография, ООН, ЮНЕСКО.

© Artem Dmytrenko
(Kyiv)

MEMOIRS AS A SOURCE OF SOCIAL HISTORY UKRAINIAN SOVIET DIPLOMACY (1944–1991 YEARS.)

In the paper the memories as a source for studying the social dimension of diplomacy USSR in the postwar period are analyzed. Investigated informative memoirs and historiography potential problems. The relevance of this topic is due to the need to review the conceptual and theoretical and methodological foundations of the study of the evolution of national diplomacy in the Soviet times.

Modern Ukrainian historiography of USSR considers diplomacy as fully dependent on Moscow and incapable of independent foreign policy moves. Attracting foreign historiography achievements and commissioning Ukrainian historiography discourse issues new areas of historical science – social history microhistory, history enables everyday look from another angle on the issue of national history. Currently, there are developments in source memoirs, but the question of the social history of Ukrainian Soviet diplomats in the light of memories incompletely elucidated.

The article is an analysis of source memoirs and oral history sources diplomats of USSR to study the social history of diplomatic representatives as social class. It is noted that the components of social history are position in society, wages, identity, family life. In the absence of sufficient engagement or memoirs were used as oral history interviews with famous diplomats of that time – Y. Kochubey and A. Kupchyshyn.

The author concludes that memoir is a holvnyh sources for the study of the evolution of diplomacy of USSR 1944–1991 pp. Pressing issue in the national historical science is social status of USSR diplomats abroad. Social history is a leading global trend of historical science and to include national historiography in global discourse should analyze the problem of assessing Ukrainian Soviet diplomats foreign counterparts. An important component of the social history of diplomats was career. In the USSR it was impossible. The most important showing memoir it's the atmosphere of the era. Salaries diplomatic staff was quite large compared to profits of the members of Communist party of Soviet Union. On the other hand social component has very little coverage in the memoirs of diplomats. It therefore should involve oral history interviews to explore themes of social history Ukrainian Soviet diplomats. Ukrainian Soviet Socialistic Republic became member of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization on 12 May 1954. Strategically speaking, the membership in UNESCO was aimed at expanding international cooperation in scientific, educational and cultural institutions of Ukraine by their participation in the Organization's programs.

Keywords: social history, diplomacy, the USSR, delegation, historiography, UN, UNESCO.

До редакції надійшла 16.02.2015.

930:37.091. 322.(477,4)«18/19»

© Лариса Грицик
(Київ)

КИЇВСЬКЕ СТУДЕНТСТВО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАДДНІПРЯНИЩИНИ (ДР. ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.): СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Вагомим учасником суспільно-політичного життя міст Наддніпрянищини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. виступала вузівська молодь. Науковий інтерес щодо студентства міста Києва в контексті українського студентського руху, як одного із ключових чинників загальноімперського національно-демократичного процесу, сприяє актуалізації значення набутого історичного досвіду.

У даній статті досліджується ступінь вивченості та сучасний стан проблеми у вітчизняній історіографії. Акцентовано увагу на основних тенденціях, тематичних напрямках,

поглядах та висновках учених стосовно місця та ролі студентства київських вузів у суспільно-політичному житті Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. Розглядається історіографічне представлення вказаної тематики: виділено ряд узагальнених праць із політичної історії України, монографічних досліджень, які прямо чи опосередковано висвітлюють проблему, дисертаційних робіт, наукових статей, видань навчально-методичного характеру. Висвітлено проблемні напрямки дослідження громадсько-політичної діяльності київського студентства у зазначений період. Охарактеризовано головні підходи до висвітлення даної теми новітньою вітчизняною наукою. На основі аналізу спеціальних сучасних праць українських істориків охарактеризовано причини виходу університетів, їх науково-педагогічного складу та студентства на громадсько-політичну арену з другої половини XIX ст.

Проаналізовано вивчення та репрезентацію сучасними українськими істориками місця та ролі студентського середовища міста Києва в контексті загальноросійського та загальноукраїнського національно-демократичних рухів, історичних та ідейних витоків суспільно-політичної діяльності київської вузівської молоді, вищих навчальних закладів як центрів цієї діяльності, взаємовідносин студентства із владою, особливо на початку XX ст.

У статті також прослідковано висвітлення сучасними українськими істориками діяльності київських студентів у національному контексті тогочасного студентського середовища. Показано ключові аспекти вираження ідейного підґрунтя, заходів, організаційних форм студентства київських вузів, що об'єднувало представників різних національних меншин та різного віросповідання. Висвітлено рівень охоплення увагою вітчизняних дослідників провідних вузів Києва як центрів громадсько-політичної активності молоді. Охарактеризовано ступінь дослідження кожного із тематичних напрямів, смислове навантаження основних акцентів та висновків науковців. Приділено увагу визначенню проблемних питань та аспектів, які потребують подальшої розробки сучасною вітчизняною історіографією тематики участі, місця та ролі київського студентства у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: студентство, суспільно-політичне життя, Київ, вітчизняна історіографія.

Одним із ключових факторів суспільно-політичних реалій Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст. виступало студентство. На сьогодні відомості про розвиток історичних та історіографічних досліджень національно-демократичного руху на Наддніпрянщині, а особливо, ролі та участі у ньому студентів київських вузів, є недостатньо повними, незважаючи на певний доробок у цій галузі. Історіографічний компонент наукової спадщини більшості вітчизняних істориків стосовно проблеми участі та ролі вузівської молоді міста Києва не є дослідженим, що зумовлює актуальність даного аспекту українського історичного дискурсу.

Громадсько-політична діяльність київського студентства у сучасній вітчизняній науці постає багатоаспектним та неоднозначним явищем. На сьогоднішній момент малодослідженими залишаються соціальні причини суспільної та політичної активізації студентства даного періоду. У даному контексті мають місце роботи Г. Касьянова [12] та А. Чортенка [34], яким належить аналіз соціального, національного та кількісного складу студентства Наддніпрянщини, що, певною мірою, націлює на обґрунтування ідейних орієнтацій студентського середовища на зламі століть. Переважна більшість вітчиз-

няних дослідників початкові етапи виходу студентської молоді на політичну арену пов'язує із «хлопоманством» та громадським рухом. Розгляд формування демократичного українофільського напрямку в середовищі київської університетської молоді, поворотні моменти, течії та їх характерні особливості, еволюцію хлопоманства: від його попередників до розколу на революційно-повстанську та культурницьку течії належить В. Окаринському [23]. Національно-культурницьку та політичну діяльність Київської громади висвітлив А. Катренко [13]. В. Сарбей характеризує гурток «хлопоманів», як таких, які «активно взялися розвивати в Наддніпрянській Україні національну самосвідомість мас» [26, с. 192]. Такий підхід простежується й у більшості вузівських видань науково-методичного характеру. Важливе уточнення з приводу витоків формування даних рухів містить навчально-методичний посібник для семінарських занять з історії України за редакцією В. Литвина: «хлопомани розпочинали свою діяльність за непростих обставин. У студентському середовищі діяли польські організації – гміни. Члени польських гмін мали різні погляди, а загалом їх об'єднувала ідея відновлення польської держави в кордонах 1772 р. Група прихильників українства поступово виокремилась із польських

студентських гмін Києва» [11, с. 245]. Визначальною рисою діяльності студентів до 90-х рр. XIX ст. на Наддніпрянській Україні і, зокрема, у Києві, в сучасній вітчизняній історіографії постає її колективний характер.

Вихід університетів, їх науково-педагогічного складу та студентства на громадсько-політичну арену з другої половини XIX ст. попри розгортання національно-демократичних рухів та активне «національне відродження» було пов'язане, насамперед, із становищем тогочасної вищої освіти та освітньої сфери загалом. Як зазначає Т. Шаравара в монографії, присвяченій реформам у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. «на середину XIX ст. стало очевидним, що політика Миколи I в галузі освіти вичерпала себе, призвівши вищу, середню й початкову школу імперії до занепаду» [35]. Серед причин загострення відносин між владою та студентством названо запровадження університетського статуту 1863 р., яке зводилося «до перетворення університетів в осередки «для заможних та благонадійних», що супроводжувалося «масовими студентськими заворушеннями». Т. Стоян [28] додає до них протести проти «Університетського статуту» 1884 р., застосування щодо студентів «Положення про заходи з охорони громадського порядку та суспільного спокою» від 14 серпня 1881 р., «Тимчасових правил про відбування військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів, виключених із цих закладів за здійснення колективних безпорядків» від 29 липня 1899 р. Такі урядові заходи сприяли розгортанню боротьби студентства за свої академічні права. Проте, як показувала практика, реалізація академічних прав була неможливою без здійснення змін у політичній сфері.

Наприкінці XIX ст. відбувається політизація національно-визвольного руху. Студентські організації та товариства поступово набувають політичного характеру. Одним із провісників цього стало утворення «Братства тарасівців». А. Павко [24] звертає увагу на його київський осередок, серед активістів якого називає М. Міхновського, А. Кучинського, М. Кононенка, Є. Тимченка, О. Тулуба та В. Шемета. Свідченням політизації київського студентського середовища у сучасних вітчизняних дослідженнях постають загальноукраїнські нелегальні з'їзди студентських громад. Для координації діяльності студентських громад у Києві (серпень 1898 р.) відбувся загальноукраїнський нелегальний з'їзд студентських громад, який закликав домагатися демократичних свобод, широкого впровад-

ження в життя української мови. Другий студентський з'їзд (1899 р.) націлював українських студентів на боротьбу з царським самодержавством [10, с. 277].

Зважаючи на поліетнічний характер тогочасного студентського середовища, у вітчизняних дослідженнях прослідковується висвітлення студентської діяльності у двох аспектах: власне української та інших національностей, причому їх цілі та ідейне підґрунтя мали різний характер, мету та організаційні форми. Історію студентських організацій на Наддніпрянщині, в контексті якої розглянуто й Київ, досліджували М. Григор'єва [8], Н. Левицька [18], Н. Гончарова [6], Є. Степанович [27]. Зазвичай, національний фактор означеної проблематики висвітлюється через діяльність національних земляцтв. Так, О. Доценко та Л. Іванова звертали увагу на те, що «питання про необхідність освіти народу піднімала українська молодь Київського університету, яка гуртувалась у Чернігівське й Полтавське земляцтво. Особливо виділялось українське студентство із Полтавщини, яке майже все було вихованцями Полтавської гімназії, де викладачами тривалий час були колишні кирило-мефодіївці. 24 вересня 1859 р. 17 студентів звернулись із проханням на ім'я попечителя Київського навчального округу М. Пирогова з приводу дозволу на заснування безкоштовних недільних шкіл для дітей київської бідноти. Серед студентства Київського університету першим запропонував розпочати таку освітню діяльність вихованець Полтавської гімназії Ф. Вороний. Практична діяльність київської університетської молоді з заснування безкоштовних недільних шкіл стала прикладом для інтелігенції інших міст [30, с. 124–125]. О. Берендєєв стверджує, що «за період 1894–96 рр. у Київському університеті виникли земляцтва: Полтавське, Київське, Волинське та Тамбовське. Загалом, в університеті за вказаний період виникло 19 земляцтв. Саме земляцтва і були тим середовищем, де починався організований студентський революційний рух» [2, с. 42–43]. Окремою групою були національні студентські товариства. Вагоме місце у даному контексті займають дослідження студентства польської національної меншини, яке, в основному, зосереджувалося у Києві [4; 19]. Незважаючи на переважну думку сучасних вітчизняних дослідників про українське студентство, студентів-поляків та євреїв як найбільш активної його частини в підросійській Україні, на сьогодні прикметним є монографічне дослідження О. Купчика [16], при-

свячене студентам-азербайджанцям міста Києва, у якому на основі значної кількості архівних матеріалів та періодичних дореволюційних видань висвітлено факт створення ними власного земляцтва в університеті, участь студентів-мусульман київських вузів у студентських страйках та демонстраціях під час революції 1905–1907 рр., здійснення спроби створення загальноросійської студентської мусульманської організації. Таким чином, наукова розробка сучасними вітчизняними дослідниками даної проблематики набуває не тільки суто політичного, національного аспектів, але й створює нові підходи до висвітлення з урахуванням її різнопланового характеру, історичного, ментального, релігійного контекстів. Побіжно торкалися життя студентів Києва, їх участі у вирішенні в Росії «українського питання», розкриття еволюції від академічних вимог студентів міста до політичних О. Медалієва [20], Н. Левицька [18], В. Бельдюгін [3], В. Головенько [5].

У цьому контексті факторів та подій, як стверджує В. Лаврентьєва, «центром демократичного руху студентства на початку ХХ ст. в Україні були вищі навчальні заклади Києва. Хрещатик став основним місцем проведення демонстрацій» [17, с. 92]. Ґрунтовна наукова розробка місця та ролі студентства м. Києва у суспільно-політичному житті України на початку ХХ ст., його основних організаційних форм, основних методів боротьби, участі студентів київських вузів у трьох Всеросійських студентських страйках здійснена Г. Фартучною. Авторка наголошує, що «студентський рух у Києві, і в цілому в Росії, до 1901–1902 рр. мав академічний характер» [32, с. 14]. Одним із ключових питань наукової розробки сучасними вітчизняними дослідниками у даному контексті постає кампанія за відкриття українознавчих кафедр в університетах, яку започаткувала українська студентська молодь Києва [9, с. 87]. Автори колективного видання «Політична історія України. ХХ століття» серед практичних заходів українських депутатів у ІІ Думі називають «поправки до законопроекту про освіту і, зокрема, вимоги про заснування в Харківському, Київському, Одеському університетах кафедр українознавства. Відмова студентам Київського університету у відповідь на їхнє домагання у жовтні 1906 р. заснувати в університеті чотири українські кафедри – мови, історії, літератури, права – мала дещо іншу, ніж брак коштів, аргументацію. Ректор відповів, що університет утримується на державні гроші, і тому в ньому виклади можуть відбуватися лише державною

мовою» [25, с. 158]. Свою солідарність зі студентами у боротьбі за українізацію освіти висловили, навіть, студенти Московської і Київської духовних академій [28, с. 150].

Репрезентативним у сучасній українській науці, з огляду на доступність та відкритість для наукової розробки документів силових структур, постає аспект відносин влади та студентства. Кількісні характеристики каральних заходів влади стосовно студентства означеного періоду висвітлює Г. Фартучна: «розуміючи небезпеку студентських заворушень, тогочасна влада намагалась придушити їх каральними заходами ще в самому зародку. Організаторів засуджували до в'язниці, адміністративного вислання. Так, у січні 1901 р. з університету Св. Володимира виключили 183-х студентів. Далі масштаби ставали ще більшими: весною 1902 р. відрахували усіх студентів (окрім історико-філологічного факультету) І курсу університету, в 1903 р. – понад 100 осіб, у 1904 р. – 162, 1909 р. – 720 студентів. Десятками звільняли й студентів Київського Політехнічного Інституту. Серед звільнених були й слухачки Київських вищих жіночих курсів, Київського комерційного інституту, Київської духовної академії» [31, с. 14]. Н. Гончарова вказує методи та способи контролю влади над студентським середовищем на початку ХХ ст.: «У боротьбі зі студентським рухом уряд у 1902 р. затверджує чергові «Тимчасові правила», за якими у вищих навчальних закладах запроваджувалися професорські дисциплінарні суди та інститут кураторів, використовує військові частини для придушення студентських заворушень, відрахування з вузів політично неблагонадійних студентів, створює промонархічні студентські організації. Члени чорносотенсько-монархічних організацій «Центральний студентський комітет» (Київ), ...часто співпрацювали з поліцією, оголошували у своїх прокламаціях прізвища студентів-революціонерів, писали донесення в поліцію, брали участь у придушенні студентських виступів» [7, с. 16].

Соціально-політичний аспект функціонування київських вищих навчальних закладів є невід'ємним тематичним блоком у виданнях, присвячених історії окремих вузів. Так, у світлі документів та спогадів сучасників постає студентство Університету Святого Володимира між двома революціями у спеціалізованому виданні В. Короткого та В. Ульяновського [1]. Політичний, революційний характер діяльності студентства Київського політехнічного інституту, перетворення даного навчального закладу

на один із центрів політичної пропаганди в місті у вересні – жовтні 1905 р., його місце в існуванні т. зв. «Шулявської республіки» висвітлює нарис історії даного вузу [14]. Місце Київських Вищих жіночих курсів у боротьбі за освіту жінок в Україні протягом 1878–1920 рр. досліджували К. Кобченко [15] та В. Нижник [22].

Відкритим для наукової розробки залишається питання студентства Наддніпрянщини, і, особливо, Києва в умовах Першої світової війни та назрівання революційної ситуації. На сьогодні окремі аспекти даної проблеми досліджені С. Михальським [21] та А. Чортенком [33], які наголошують на зміні рівня студентський руху у плані масштабності та політичній спрямованості, коли більшість вищих навчальних закладів України розміщували штаби бойових дружин та збройні склади, санітарні загони, поширювалися заклики до боротьби із самодержавством та перетворення імперіалістичної війни на грома-

дянську, антивоєнні виступи і т. ін.

Аналіз сучасного вітчизняного доробку окресленої проблеми дозволяє стверджувати, що вона не втрачає актуальності. Українські історики, спираючись на дослідження своїх попередників та архівні матеріали, поглиблюють вивчення ключових аспектів громадської та політичної діяльності студентів київських вузів вказаного періоду. Не охопленими увагою дослідників постають питання конкретних організаційних структур, які мали вирішальний вплив на розгортання студентського руху у Києві, практичної реалізації делегованих ними цілей, місце у даних подіях, окрім Університету Св. Володимира та Київського політехнічного інституту, інших вузів міста, розвитку і еволюції форм та методів їх діяльності. Тому існуюча на сьогодні історіографічна база із даної тематики потребує подальшого наукового розширення та конкретизації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.]. Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями / КНУТШ, НБ ім. М. Максимовича; Ін-т рукопису НБУВ; ЦДІАУК; ЦДАВОВ; ДАК; упорядники В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 2000. – 704 с.
2. Берендєєв О. Студентський рух у Києві: 1895–1908 / О. Берендєєв // Історія в школі. – 1998. – № 3. – С. 42–44.
3. Бельдюгін В. Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бельдюгін В.; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2006. – 19 с.
4. Білобровець О. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук.: 07.00.01 / О. Білобровець. – К., 1996. – 17 с.
5. Головенько В. Український молодіжний рух у XX ст. (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В. Головенько. – К. : АЛД, 1997. – 160 с.
6. Гончарова Н. Земляцькі організації вузівської молоді на Наддніпрянщині наприкінці XIX – на початку XX ст. / Н. Гончарова // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, 29 вересня 2005 р., Чернівці. – Ч. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – С. 112–116.
7. Гончарова Н. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Гончарова. – О., 2006. – 24 с.
8. Григор'єва М. Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. Григор'єва – Х., 2010. – 21 с.
9. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 358 с.
10. Історія України: Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів / Наук. ред. та кер. авт. кол., д. і. н., проф. Г. Казьмирчук. – К. : Логос, 2009. – 648 с.
11. Історія України: Навчально-методичний посібник для семінарських занять / В. Литвин, А. Слюсаренко, В. Колесник та ін.; За ред. В. Литвина. – К. : Знання-Прес, 2006. – 460 с.
12. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
13. Катренко А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / А. Катренко, Я. Катренко. – К., 2003. – 179 с.
14. Київський Політехнічний інститут. Нарис історії. – К. : Наук. думка, 1995. – 320 с.

15. Кобченко К. Київські Вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / К. Кобченко; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
16. Купчик О. Студенты-азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900–1917 гг.) / О. Купчик, Али Иса Умуд Дамиров. – К. : Издательский Дом Дмитрия Бураго, 2013. – 160 с.
17. Лаврентьєва В. Демократичний рух студентства на початку ХХ століття / В. Лаврентьєва // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – 2005. – Вип. 32. – С. 82–93.
18. Левицька Н. Академічний студентський рух в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Н. Левицька. – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 47 с.
19. Лісевич І. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.) / І. Лісевич. – К., 1995. – 102 с.
20. Медалієва О. Роль університетських історичних наукових товариств України в українському національному відродженні (остання третина ХІХ ст. – 1917 р.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Медалієва; Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 253 с.
21. Михальський І. Національно-політичний рух молоді в Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / І. Михальський. – Луганськ, 1995. – 26 с.
22. Нижник В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині ХІХ ст. / В. Нижник // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5. – С. 171–176.
23. Окаринський В. Українофільські нонконформістські рухи демократичного спрямування серед польської та української молоді Києва (50-ті рр. ХІХ ст.): формування та еволюція / В. Окаринський // Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ–ХХІ століть: національний та європейський контекст: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 12 квіт. 2012 р., м. Київ / Київ. міська держ. адмін., Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Благод. фонд сприяння розв. освіти ім. Бориса Грінченка. – К., 2012. – 183 с.
24. Павко А. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р. / А. Павко; відп. ред. Б. Андрусин. – К., 1999. – 248 с.
25. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. Левенець (кер.), Л. Нагорна, М. Кармазіна. – 2002. – 424 с.
26. Сарбей В. Національне відродження України / В. Сарбей. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
27. Степанович Є. Студентські товариства при Київському комерційному інституті / Є. Степанович // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2001. – Вип. III. – С. 221–234.
28. Стоян Т. Університетська освіта в Україні в другій половині ХІХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Стоян; Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – 20 с.
29. «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Колективна наукова монографія: в 3 ч. / [ред. В. Сарбей]. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – Ч. 2. – 1999. – 487 с.
30. Український суспільно-політичний рух у другій половині ХІХ ст.: навчальний посібник для студ. гуманітарних фак. вузів / О. Доценко, Л. Іванова. – К. : КиМУ, 2010. – 265 с.
31. Фартучна Г. Нескорені: студентство Києва у революційній боротьбі на початку ХХ ст. / Г. Фартучна // Часопис української історії. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 13–22.
32. Фартучна Г. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.) / Фартучна Г., Купчик О. – К. : УкрСІЧ, 2013. – 304 с.
33. Чортенко А. Студентство в діяльності українських національних партій та молодіжних позапартійних організацій Наддніпрянщини напередодні Лютневої революції (середина 1914 – лютий 1917 рр.) / А. Чортенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ : ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – № 6. – Ч. 2. – С. 169–178.
34. Чортенко А. Якісні та кількісні зміни в складі студентства Наддніпрянської України (кінець ХІХ ст. – 1914 р.) / А. Чортенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. ХХІ. – С. 81–83.
35. Шаравара Т. Реформи і контрреформи другої половини ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії: історіографія / Т. Шаравара. – К. : Ліра-К, 2011. – 486 с.

**КИЕВСКОЕ СТУДЕНЧЕСТВО В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ
НАДДНЕПРЯНИЩИНЫ (ВТ. ПОЛ. XIX – НАЧ. XX ВВ.):
СОВРЕМЕННАЯ УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ**

Весомым участником общественно-политической жизни городов Надднепрянищины во второй половине XIX – начале XX в. выступала вузовская молодежь. Научный интерес к студенчеству города Киева в контексте украинского студенческого движения, как одного из ключевых факторов общеимперского национально-демократического процесса, способствует актуализации значения приобретенного исторического опыта.

В статье исследуется степень изученности и современное состояние проблемы в отечественной историографии. Акцентировано внимание на основных тенденциях, тематических направлениях, взглядах и выводах ученых относительно места и роли студенчества киевских вузов в общественно-политической жизни Надднепрянской Украины во второй половине XIX – начале XX вв. Рассматривается историографическое представление указанной тематики: выделен ряд обобщенных работ по политической истории Украины, монографических исследований, которые прямо или косвенно освещают проблему, диссертационных работ, научных статей, изданий учебно-методического характера. Охарактеризованы основные подходы к освещению данной темы новейшей отечественной наукой. На основе анализа специальных современных работ украинских историков охарактеризованы причины выхода университетов, их научно-педагогического состава и студенчества на общественно-политическую арену со второй половины XIX в.

Проанализированы изучение и репрезентация современными украинскими историками места и роли студенческой среды города Киева в контексте общероссийского и общеевропейского национально-демократических движений, исторических и идейных истоков общественно-политической деятельности киевской вузовской молодежи, высших учебных заведений как центров этой деятельности, взаимоотношений студенчества с властью, особенно в начале XX в.

В статье также прослежено освещение современными украинскими историками деятельности киевских студентов в национальном контексте студенческой среды того времени. Показано ключевые аспекты выражения идейной основы, мероприятий, организационных форм студенчества киевских вузов, объединяло представителей различных национальных меньшинств и разного вероисповедания. Освещены уровень охвата вниманием отечественных исследователей ведущих вузов Киева как центров общественно-политической активности молодежи. Охарактеризована степень исследования каждого из тематических направлений, смысловая нагрузка основных акцентов и выводов ученых. Уделено внимание определению проблемных вопросов и аспектов, которые требуют дальнейшей разработки современной отечественной историографией тематики участия, места и роли киевского студенчества в общественно-политической жизни Надднепрянищины второй половины XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: студенчество, общественно-политическая жизнь, Киев, отечественная историография.

**KIEVAN STUDENTS IN THE SOCIAL AND POLITICAL LIFE
OF NADDNIPRYANSCHYNA (SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY):
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY**

An important member of the social and political city life of Naddnipyrianschyna was high school youth in the second half of XIX – the beginning of XX century. Scientific interest in the students of Kyiv in the Ukrainian context of the student movement as one of the key factors to general inf the Empire national democratic process contributes actual value of the acquired historical experience.

This article examines the degree of scrutiny and the current state of the problem in the national historiography. We consider the historiographical representation of the specified matters: there are highlighted a number of generalized works on the political history of Ukraine, monographs, which directly or indirectly highlight the problem of dissertations, scientific articles, publications of educational and methodical character. The article deals with the problematic directions of research of socio-political activities of kievian students in this period. There are characterized the main approaches to coverage of this topic by the latest domestic science. There is analyzed the study and representation by the modern Ukrainian historians the place and role of kievian student community in the context of all-russian and

all-ukrainian national and democratic movements, historical and ideological origins of social and political activity of high school youth in Kyiv, higher education institutions as centers of activity, student relations with the authorities, especially in the early twentieth century. There are reflected the views of the most local researchers regarding the initial stages of the release of Ukrainian student youth to the political arena, the characteristics of the study of the formation of democratic direction among university students of Kiev, turning points, trends and their characteristics, the evolution of the nature of activity. It is indicated that the defining feature of the students to the 90's of XIX century in the Naddnipryanschyna and, in particular, in Kiev, raises its collective character in the modern national historiography. On the basis of special works of modern Ukrainian historians is described the reasons for out way by the universities, their scientific and teaching staff and students on public and political scene of the late XIX century. The reasons for this activation is associated first of all with the contemporary situation of higher education and the educational system as a whole. Educational reforms, repeated changes of university statutes, in each of which acquired academic freedom and rights the greater restrictions, often unjustified administrative measures contributed to combat deployment of students for their academic rights. There is posted the descriptions of local researchers characteristics and forms of the national liberation movement of the late XIX century. The evidence politicization of Kiev student community in modern domestic research challenges student organizations and political society, all-national illegal meetings of student communities in 1898 and 1899.

It is also followed the coverage by the modern Ukrainian historians of kievian students in the national context of contemporary student environment. It is shown the key aspects of expression an ideological basis, measures organizational, forms of Kiev university students that united representatives of different ethnic minorities and different religion. Ukrainian students, students of Poles and Jews are the most active part of the student of Ukrainian lands that were part of the Russian Empire. However, the authors observed a tendency of modern Ukrainian historiography to the scientific development of the role of students of other nationalities and faiths who also had a significant impact on the deployment of those events. Ukrainian historians emphasize that the center of student democracy movement in the early XX century were in Ukraine the higher education institutions of Kyiv and kievian student movement, generally in Russia, to 1901 – 1902 was academic. One of the key issues of the modern scientific development of national researchers appears the campaign for the opening of Ukrainian departments at universities. This initiative belonged to Ukrainian students in Kyiv.

The article deals with the coverage by the modern Ukrainian history the relations between the authorities and students, the quantitative characteristics of punitive measures regarding the student at the beginning of the XX century, methods and ways of controlling by authority over the students in this period.

The article deals the level of scientific study by local researchers of Kyiv leading universities as centers of social and political activity of young people. The most researched is the St. Volodymyr University in the period between the two revolutions, Kyiv Polytechnic Institute as one of the revolutionary centers and the center of political propaganda in the city at the beginning of XX century, Kiev Higher rates for women in the struggle for women's education in Ukraine.

It is followed that opened for scientific development is the issue of student of Kyiv in the First World War. There are allocated currently existing studies of the problem, emphasizing the magnitude and direction of change in the student movement, when most universities in Ukraine placed staffs of combat brigades and military warehouses, sanitary units, spread calls for struggle against autocracy, anti-war speeches, etc.

There is characterized the degree of study each of the thematic areas attention, is paid to definition of problems that require further development of modern national historiography. The author noted that unsolved by the modern Ukrainian researchers are questions of specific organizations that had a decisive impact on the deployment of the student movement in Kiev, the practical realization of their goals, place in these events, in addition to the University of St. Vladimir and Kiev Polytechnic Institute, the other universities in the city, the development of forms and methods of work. So presently existing historiographic base of the subject needs the further scientific expansion and the specification.

Keywords: students, social and political life, Kyiv, national historiography.

До редакції надійшла 9.02.2015.

НАСЕЛЕННЯ СОФІЇВСЬКОГО ТИПУ ПАМ'ЯТОК КИЇВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я ЯК ПРОЯВ ЗАНЕПАДУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті наведено відомості про населення фіналу Трипільської культури Київського Подніпров'я, відомого за пам'ятками софіївського типу другої половини етапу С II (3200/3100 – 2800 рр. до н.е.). Розглядаються питання господарства, яке через загальні тенденції в кліматичних змінах орієнтувалося на дрібну рогату худобу і вирощування злаків. Через посилення військових конфліктів з'являються укріплені поселення (можливо племінні центри), збільшується кількість зброї, виділяється військова верхівка, що відобразилося в появі кремаційних могильників. Активні обмінні і культурні контакти інкорпують населення Київського Подніпров'я в середовище ранньобронзових культур Центральної і Південної Європи – Кулястих амфор, Баден-Костолац-Коцофені I-III, Чернавода II.

Ключові слова: пізньотрипільське населення, Київське Подніпров'я, софіївський тип пам'яток, етап С II, кремаційні могильники, баденізація.

Фінал трипільської культури Київського Подніпров'я (друга половина етапу С II, 3200/3100 – 2800 рр. до н.е.) пов'язаний з населенням, що відоме за пам'ятками софіївського типу, який за аналогією з Усатовим інколи виділяють в окрему ранньобронзову культуру. Від перших розкопок спочатку поселень, а згодом і унікальних кремаційних могильників, у їх дослідників виникало більше питань ніж відповідей про походження цього культурного утворення, його трактування і датування. В даній статті наведено історіографічні відомості і основні концепції, що стосуються реконструкції життєдіяльності софіївських общин Київщини. Робиться чергова спроба обґрунтування причин виникнення цього явища в контексті глобальних соціокультурних змін кінця енеоліту-ранньої бронзи Південно-Східної Європи.

З перших розкопок В.В. Хвойки на Кирилівських висотах і в Бортничах [14; 16; 30], населення, що утворило ці пам'ятки вже певною мірою пов'язувалося з нововідкритою трипільською культурою. Згодом з дослідженням в сер. XX ст. ґрунтових кремаційних могильників Чернин, Завалівка, Софіївка, Червоний Хутір і одиначного поховання в Чапаївці, В.І. Канівцем, Ю.М. Захаруком, В.М. Даниленком, М.Л. Макаревичем і В.О. Круцом [6], було сформовано поняття про фінальну стадію Трипілья в Київському Подніпров'ї, генетично пов'язану з пам'ятками етапу С I – лукашівського і чапаївського типів [21]. Ю.М. Захарук не виключав впливів з боку культур періоду ранньої бронзи (кулястих амфор, середньодніпровської), що проявлялися в формі військових конфліктів, підтвердженням

чого є різке збільшення зброї, але відкидав ідею їх включення до складу софіївського населення [10, с. 13–14].

Інші дослідники з огляду на відмінності софіївських старожитностей від комплексів початку пізнього Трипілья, вже на початку їх виділення піддали критиці трактування закономірного розвитку культури, в результаті якого софіївський тип виник з лукашівського. Так, В.М. Даниленко запропонував теорію неолітизації Трипілья [4], а В.О. Круц припустив впливання до складу пізньолукашівського населення частини найпізніших общин середньостогівської КІС, відомих за пам'ятками типу Пивиха, які й спричинили, на думку вченого, до трансформації культури [21, с. 153–155].

Таким чином, Ю.М. Захаруком було сформовано теорію близьку до автохтонної, що базувалася на співставленні частково розкопаних поселень Кирилівські висоти, Бортничі, Пирогово, Підгірці, Козаровичі, Сирець 1 і могильників в єдиний тип [11]. Згодом їх було пов'язано з розвиненим Трипільям за посередництва типу Лукаші [21]. В той час проблема пізнього Трипілья активно вирішувалася й іншими археологами. Тому розглядаючи Київське Подніпров'я в контексті всієї КІС Кукутень-Трипілья В.Г. Збеневич зазначив про існування незаповненого хронологічного розриву між населенням софіївського і лукашівського типів [12]. В.А. Дергачьов, обґрунтовуючи відокремлення різних груп пам'яток, вказав на активний процес поширення бринзеножванецьких традицій, які значною мірою й визначили їх загальнопізньотрипільський об-

раз [5]. Таким чином, вчений загострив питання про походження софіївської групи пам'яток, пов'язуючи його з ареалом городсько-волинської групи. Аналогічної думки в питанні походження софіївських старожитностей дотримувалась і Т.Г. Мовша [26, с. 248–249]. До того ж, ще Т.С. Пассек відносила пізньотрипільські пам'ятки Київщини до городсько-волинського ареалу, які були відділені тільки після відкриття могильників. Л.І. Авілова, досліджуючи обряд поховання енеоліту Південно-Східної Європи, розглянула відомі на 1980-ті рр. варіації поховань і дійшла висновку, що неможливо пов'язувати софіївський тип з розвиненим Трипіллям по прямій лінії розвитку через вагомі типологічні відмінності, що склалися в процесі складного шляху їх формування [1].

Бачення проблематики докорінним чином змінилося з інтеграцією української археології в загальноєвропейський процес дослідження. Адже пояснення витоків утворення цілих археологічних культур або їх окремих локальних груп не може обмежуватися сучасними політичними кордонами. Тому вихід з друку в 1995 р. ряду фундаментальних досліджень в третьому томі «Baltic-Pontic studies», пов'язаних з аналізом матеріалів могильників софіївського типу, ознаменував собою важливу віху в процесі трактування цього феномену. Крім українських учених до роботи долучилися польські колеги, що дозволило подивитися на проблему під іншим кутом зору. Дещо раніше польськими дослідниками Я. Круком і С. Мілісаускасом вже було висунуто і обґрунтовано ідею «баденізації», впливу культурного кола Баден-Костолац-Коцофень на процес трансформації населення культури лійчастого посуду на території Польщі. Тому, прояви цих культурних віянь було віднайдено й в софіївських матеріалах [35–37; 2].

Наведемо короткий опис результатів, отриманих цим колективом дослідників. Аналізуючи особливості кераміки з софіївських кремаційних могильників С. Кадров, А. Косько і М.Ю. Відейко виділили ряд орнаментальних і типологічних особливостей, що не мають аналогій з керамікою лукашівського типу. Вчені пояснили їх появу двома можливими шляхами: складними багатоступеневими і важко пояснюваними, з точки зору еволюційного підходу, потоками з традицій культур Полгар, люблінсько-волинської і Бодрогкерештур, що синхронні розвиненому Трипіллю; із середовища синхронних Софіївці культур Баден-Костолац-Коцофені I-III-Чернавода II [35].

Іншими дотичними доводами культурного впливу, а можливо і прямого вливання насе-

лення із території Закарпаття, стало визначення абсолютної хронології, в межах якої датується час утворення софіївських могильників. С. Кадров зазначає, що софіївський тип є недовготривалим явищем [36, с. 141], яке існувало близько 100–130 років, що відповідає 2920 – 2790 рр. до н.е. За С. Кадровим та іншими дослідниками це час найпізніших етапів існування культур Костолац і Коцофені і культури Чернавода II [36, с. 146]. Причини проникнення в Київське Подніпров'я цих культурних елементів вчений розглядає на фоні експансії ямної культури в пониззя Дунаю. Враховуючи те, що це відбувалося на 500 років пізніше ніж фінал культури Полгар, Бодрогкерештур, Лажняни і пізньої фази люблінсько-волинської культури, традиції культури Полгар в Софіївці, С. Кадров розглядає як результат непрямого, тривалого і багатоступеневого процесу успадкування [36, с. 147].

На користь немісцевого походження частини або всього населення, що було поховане в могильниках софіївського типу, можуть стати непрямі докази, пов'язані з матеріалом для виготовлення їх поховального інвентарю. Так, ще Ю.М. Захарук зазначав, що виявлені в похованнях бусини, виготовлені з матеріалу (гешир, бірюза, мрамор), походять з території Ірану, Кавказу чи Середземномор'я [10, с. 6; 39] і бурштину, поширеного в Прибалтиці, є свідченням розвитку торгівельних відносин. Аналіз кам'яної сировини, з якої були виготовлені бойові сокири, проведений В.Ф. Петрунем, також показав її переважно немісцеве походження. Частина геологічних матеріалів локалізовані в Середньому Подністров'ї [39, с. 194], а деякі сокири виготовлені із осадової породи плеврит, що походять із закарпатської улоговини на захід від р. Прут [39, с. 195, 196, 199], території що була зайнята культурою Баден. Решта сокир були зроблені з південнобузького матеріалу [39, с. 196]. Також більшість крем'яних знарядь, що виготовлені за макролітичною технологією [34], потребували гарної крем'яної сировини, що походить з Волині [39, с. 199]. Тому, як показують дослідження, носії енеолітичних культур Центральної Європи часто відряджали експедиції для видобутку і транспортування волинського кременю на 200 і більше км [40]. Очевидно, що на Київщину крем'яні і кам'яні знаряддя потрапили вже в готовому вигляді із городських пам'яток, на яких і відбувалось їх виробництво.

Додатковими свідченнями залежності фінального Трипілля від загальноєвропейського процесу баденізації, про що наголошує М.Ю. Відейко [2; 41], є й інші особливості софіївського

населення, що відбилися в їх життєдіяльності. Щодо самого обряду кремації, варто відмітити важливе питання, яке у своїх статтях порушили С. Косько і М.Ю. Відейко [37]. Намагаючись пояснити причину появи і віднайти можливі витoki цього явища, вчені відзначили найближчі аналогії в середовищі Тисаполгар (могильник Тібава) [2; 37], культури що є біль ранньою генетичною основою Бадену. Провівши паралелі зі специфікою формування поховання і принципом розміщення інвентарю в Тібаві і софіївських могильниках, М.Ю. Відейко зазначив повну схожість їх структури. Відмінність полягала лише в характері ґрунту бо на відміну від піщаних дюн Київщини, там чітко простежувалися контури поховальних ям, в кожній з яких було декілька купок попелу в урнах і без, а також інвентар. Тому, вчений припустив, що для софіївських могильників трактування кожного скупчення як окремого поховання з великою вірогідністю є помилковим [2]. Таким чином, М.Ю. Відейко поставив питання про необґрунтованість виділення безінвентарних поховань, адже вони відносяться до таких, які вміщують зброю, прикраси і побутові речі, а, отже, і невинуватеність їх ділення на «багаті» і «рядові», що доводив О.Г. Колесніков [17]. Очевидно, що на цих могильниках могли бути поховані виключно представники військової верхівки і перших вождів.

Щодо поселенських пам'яток, то на даному етапі дослідження їх відомо близько п'ятдесяти. Топографічно більшість з них пов'язані з боровими і лесовими терасами і особливо їх мисами, що з декількох сторін відокремлені ярами [13]. Багато поселень розташовувались на місці попередніх лукашівських, як Козаровичі, Євминка 1 [21; 31]. Крім традиції, це пояснюється напруженими військовими стосунками в середовищі населення початку доби бронзи. Підтвердженням цього є штучно укріплена земляним ровом частина поселення Козаровичі [21, с. 111–116]. Крім кільцевого рову там були виявлені ямки від стовпових конструкцій, що за аналогіями з укріпленнями культури лійчастого посуду в Броночиці [18], можуть бути залишками палісаду [3]. Хоча В.О. Круц і не зафіксував вал, можна логічно припустити його утворення викидом землі з рову.

Схожа ситуація простежується на сусідніх пам'ятках городсько-волинської групи (Корнин, Паволоч та інш.) [27], населення якої споруджувало укріплення і використовувало для поселень високі миси під загрозою наступу носіїв культури кулястих амфор [7, с. 41–42]. Разом з цим, в порівнянні з попередніми лукашівськими, зростає кількість поселень в заплавах Дніпра і

Десни (Сирець 3, Зазим'є, Новосілки), що викликано посиленням ролі дрібної рогатої худоби (ДРХ) в складі стада. Хоча частка ДРХ менша ніж у випадку з усатівськими пам'ятками Північно-Західним Причорномор'я, на поселеннях з яких проведено підрахунки остеологічного матеріалу (Сирець 1), це домінуюча тварина, що складала 63% [22, с. 137, с. 141]. Очевидно, в Подніпров'ї, на відміну від степових районів зайнятих усатівським населенням, скотарство не набувало відгінного характеру.

Дотичним доводом посилення ролі вівчарства є збільшення кількості пряслиць з поселень, що використовувалися для виготовлення шерстяної пряжі і одягу з неї. Дослідження поселення в Броночиці фази лійчастого посуду, яке також зазнало впливу баденізації, показало збільшення ролі овець в житті населення другої половини IV тис. до н.е., що було викликано ростом об'ємів виготовлення шерстяного полотна. Також, було встановлено постійний приток овець з інших популяцій, що запобігало виродженню стада. Разом з імпортом кераміки і кременю, що інколи походив за 200 км, це демонструє високий рівень торговельних відносин в той час [40]. К. Крістіансен теж вважає, що полотно за доби ранньої бронзи було одним з товарів, наряду з міддю і сіллю, яке транспортувалося для обміну на великі відстані. Тому, можна припустити, що софіївське населення, не маючи доступу до багатих родовищ міді чи солі, за аналогією з мікрорегіоном Броночица, теж продукувало текстиль, як основний продукт обміну на привозні матеріали. А поселення в Козаровичах, що розташовувалось біля широкої заплави Дніпра, де були ідеальні умови для випасу худоби, було центром софіївського племені, можливо, одним з декількох. Поширення в той час активних торговельних зв'язків, може розкрити й роль в ньому Київщини. Адже, як показують дослідження [24], саме сюдою проходили основні «транс'європейські» торговельні шляхи доби бронзи і раннього залізного віку, підтвердженням чого є багатий поховальний інвентар софіївських могильників німецького походження.

Аналізуючи співвідношення різних груп тварин домашнього стада з поселень культур енеоліту-ранньої бронзи Південно-Східної Європи, В.А. Дергачьов дійшов висновку, що посилення ролі ДРХ пов'язане з глобальними природними змінами адже загальна динаміка стада корелюється із фундаментальними трансформаціями археологічних культур кінця енеоліту – початку доби бронзи [8, с. 238]. Дійсно кліматичні зрушення, що відбувалися в кінці

Атлантику – ранніх стадіях Суббореалу, призвели до похолодання і осушення клімату, а отже і зрушення меж кліматичних зон. Це, відповідно, спричинило до ще більш активного переселення індоєвропейського населення з причорноморського степу в ареал «Старої Європи», і утворення так званих «курганних» ранньобронзових культур [38; 32]. Кліматичні зміни доволі точно визначені природничими методами і вдало корелюються з динамікою змін в середовищі КІС Кукутень-Трипілля. Тому очевидним є синхронізація типу Софіївки з піком аридизації, тобто осушення за хаджібейської регресії [9, с. 41]

Переорієнтація скотарства з великої рогатої худоби на дрібну, ще не означала припинення культивування злакових культур. Доводом цьому є палеоботанічні матеріали у вигляді відбитків пливчастого вівса на посуді з поселення Козаровичі [28, с. 45]. Дотичними свідченнями є вагома складова інвентарю з крем'ячих могильників у вигляді зубчастих крем'яних серпів на пластинах, з характерним люстром від зрізання колосків злакових культур [34] і наявність рогових мотик на поселеннях, як Сирець 1 [10, с. 8].

Питань реконструкції палеоекономіки завжди було актуальним, особливо для визначення культурної приналежності пізньотрипільського населення. На землеробсько-скотарський спосіб його ведення вказували ще В.В. Хвойка, С. Магура і К. Коршак [25, с. 97–112; 19, с. 9–50]. С. Магура порівнював топографію поселень, як додатковий фактор визначення типу практикуючого господарства, а К. Коршак залучив широкий спектр етнографічних даних, висновки тогочасних провідних ботаніків і широкі аналогії з інших пам'яток енеоліту-бронзи Європи, доводячи теорію, за якою пізньотрипільське населення культивувало пшеницю, ячмінь, просо, жито і коноплю. Також вчений провів аналіз виробничих можливостей інвентарю, серед якого виділив рогові і кам'яні мотики, крем'яні серпи, зернотерки і ступи, а також випалені ями для зберігання зерна. Спираючись на проаналізовані дані К. Коршак реконструював розвинений землеробський стиль, не лише для середнього Трипілля, а й для поселень заключного етапу, використовуючи матеріали з поселення Кирилівські висоти. Реконструйовані соціально-економічні відносини мали характер колективного господарювання і власності [19, с. 9–50]. Дані роботи заклали основу дискусії, в якій Е.Ю. Кричевський причинами, що призвели до зміни образу пізньотрипільських пам'яток відносно розвиненого Трипілля, визначав перехід до повного скотарства. Докази цьому

дослідник шукав у заміні наземних глинобитних жител заглибленими землянками і розташуванні частини поселень в заплавах [20]. Пізніше дана гіпотеза неодноразово критикувалася, остаточно відійшовши в минуле після обґрунтування її хибності В.О. Круцом [21].

Загальноприйнятою є думка, що житлове будівництво населення софіївської групи пам'яток характеризується відходом від традицій наземних глинобитних будівель на користь землянок. Після руйнування такі об'єкти утворювали собою ями заповнені золою, кістками і керамікою, з вогнищем на рівні підлоги [21, с. 119]. Їх було виявлено дослідженнями В.В. Хвойки на Кирилівських висотах [16] і в Бортничаях, що пізніше розкопували Н.П. Амбургер і Т.Д. Белановська, Ю.М. Захаруком на Сирці 1 [11] і В.О. Круцом в Пирогово і Козаровичаях [21]. Аналогічна традиція побутувала й на сусідніх городсько-волинських пам'ятках, звідки населення періодично проникало в Київське Подніпров'я. Часто на софіївських поселеннях не фіксуються будь-які об'єкти крім невеликих господарських ям, що трактується дослідниками як прояв їх короткочасовості [23], що може бути свідченням будівництва наземних дерев'яних споруд легкої конструкції.

Тому, можна припустити, що з поширенням баденських рис в кераміці на західних троянівських поселеннях початку С II [41], відбувається й переймання рис житлового будівництва. Одним з проявів переселення городсько-троянівського населення в Київське Подніпров'я на початку С II є поселення Кошіївка 8 [15]. На ньому було зафіксовано залишки від наземних ледь заглиблених в ґрунт жител. Переселення з Волині може бути пов'язане з рухом бринзено-жванецького населення у Верхнє Подністров'я, а також наступом носіїв культури кулястих амфор. Останні витіснили городсько-троянівське населення в Київське Подніпров'я, куди баденські риси могли потрапити разом з ними. Очевидно, що тут населення пізньолюкашівських традицій могло змішатися з новоприбулою общиною, свідченням чого є синкретичні риси кераміки з Кошіївки 8. Таким чином, склалися ранні софіївські пам'ятки, що існували з 3200 до 3000 рр. до н.е. Можливий і альтернативний варіант, про який зазначав М.Ю. Відейко, за яким між пізньолюкашівськими і софіївськими типами існував певний хронологічний розрив [2]. Він може бути заповнений лише в разі подальших досліджень, особливо в Нижньому Подесенні, насиченому пізньотрипільськими пам'ятками.

Пізня фаза існування софіївського типу, з яким пов'язані крем'яні, була найбільш бурхливою на події. В цей час вони контактували

з населенням культури Пивиха, що маркується появою особливого стилю у виготовленні і прикрашанні посуду (перлини під краєм вінець і т. ін.), особливо поширеного на лівобережних поселеннях Біле Озеро 1, Городок 2 [29].

Все це свідчить про грандіозні зміни, в результаті яких Київське Подніпров'я було інкорпороване в середовище культур Центральної і Східної Європи, що стало можливим завдяки посиленню мобільності населення. За часів розвиненого Трипілья і початку пізнього етапу С I, культурні впливи поширювались повільніше, часто разом із землеробсько-скотарським населенням, яке мало на певний час осідати, поетапно освоюючи нові території. В середині – кінці IV тис. людство стає більш рухливим, опановуючи перший колісний транспорт, свідченням чого є зображення возу на горщику з Броночіце [33]. Поширення укладу патріархального суспільства, притаманного індоєвропейським курганним культурам, призво-

дить до поступового виділення військового прошарку на чолі з вождями. Стає все більш поширеним торгівля і накопичення ресурсів, що призвело до укріплення поселень і розповсюдження зброї. Погіршення клімату штовхало цілі групи племен до переселення, що призводило до частих воєнних сутичок, які закінчувалися втратою слабшими колективами найціннішого – худоби.

Остаточне зникнення пізньотрипільського населення в Подніпров'ї, спочатку пов'язувалося В.О. Круцом з міграціями давньоямних племен, які витіснили їх на Східну Волинь, де ті в свою чергу змішалися з городсько-волинським населенням [21, с. 156]. Але з огляду на радіокарбонне датування і особливості матеріальної культури, очевидно, що пам'ятки городського типу співіснували із софіївськими і стали основою для їх утворення, а не навпаки. Тому, в кінці першої третини III тис. до н.е. софіївське населення остаточно розчинилося в складі прийшлої культури кулястих амфор.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Л.И. Погребальный обряд земледельческих культур неолита Юго-Восточной Европы: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Л.И. Авилова. – М., 1984. – 16 с.
2. Відейко М.Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу / Михайло Юрійович Відейко // Археологія. – 2000. – С. 90–100.
3. Відейко М.Ю. Ахітектура поселень трипільської культури VI–III тис. до н.е. / Відейко М.Ю., Терпиловський Р.В., Петрашенко В.О. // Давні поселення України. – К., 2005. – С. 10–81.
4. Даниленко В.Н. К вопросу о месте Киево-трипольской культуры в этногенетическом процессе / Валентин Николаевич Даниленко // КСИА АН УССР. – 1953. – С. 81–83.
5. Дергачев В.А. Памятники позднего Триполья / Валентин Анисимович Дергачев. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 280 с.
6. Дергачев В.А. Погребальные комплексы позднего Триполья / В.А. Дергачев, И.В. Манзура. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 337 с.
7. Дергачев В.А. О скипетрах, о лошадях, о войне: Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас / Валентин Анисимович Дергачев. – СПб. : Нестор-История, 2007. – 488 с.
8. Дергачев В.А. Динамика развития домашнего стада неолита-бронзы юга Восточной Европы как возможный индикатор палеоклиматических изменений прошлого / Валентин Анисимович Дергачев // Археологические памятники Восточной Европы. – 2009. – С. 237–238.
9. Дяченко А.В. Эстетические колебания уровня Черного моря и динамика развития населения кукутень-трипольской общности / Александр Викторович Дяченко // Stratum plus. – № 2. – 2010. – С. 37–48.
10. Захарук Ю.Н. Софиевський могильник (Новые источник к изучению эпохи меди-бронзы в Среднем Поднепровье): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Захарук Юрий Николаевич. – Львов, 1952. – 16 с.
11. Захарук Ю.М. Поселения софіївського типу в околицях Кисва / Юрій Миколайович Захарук // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1956. – С. 111–115.
12. Збеневич В. Г. Хронологія пізнього Трипілья / Володимир Гецелевич Збеневич // Археологія. – 1972. – Вип. 7. – С. 3–25.
13. Івакін В.Г. Археологічні дослідження 2010 р. в районі літописного «Красного двору» Всеволода Ярославича / Всеволод Глібович Івакін, Олександр Сергійович Кириленко // Могилянські читання 2010. Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. – К., 2011. – С. 360–364.
14. Кириленко О.С. Краєзнавчий етап дослідження трипільської культури на Київщині / Олександр Сергійович Кириленко // Історико-краєзнавчі дослідження Фастівщини. – Фастів : ФДКМ, 2014. – №1–2. – С. 45–62.

15. Кириленко О.С. Пізні Трипілля Середнього Подніпров'я в контексті інокультурних впливів / Олександр Сергійович Кириленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – К., 2014. – Вип. 2. – С. 23–26.
16. Козловська В.Є. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині / В.Є. Козловська // Чернігів і північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 42–61.
17. Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций / А.Г. Колесников. – К., 1993. – 151 с.
18. Конопля В.М. До питання про укріплені поселення періоду енеоліту на території України / Віталій Михайлович Конопля // Фортеця: збірник «Тустань»: на пошану Михайла Рожка. – Луцьк : Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 170–178.
19. Коршак К.Ю. Землеробство давніх родових громад середнього Подніпров'я / К.Ю. Коршак // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – К., 1935. – Кн. 5–6. – С. 9–65.
20. Кричевский Е.Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры / Е.Ю. Кричевский // МИА. – М.-Л., 1941. – № 2. – С. 245–253.
21. Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья / Владимир Афанасьевич Круц. – К., 1977. – 157 с.
22. Круц В.О. Роль тваринництва в економіці трипільської культури / Володимир Опанасович Круц // Археологія. – К., 1998. – № 4. – С. 134–144.
23. Лысенко С.Д. Исследование позднетрипольского поселения у села Малая Снетынка на Фастовщине в 1994 году / Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Полищук С.С. // Восточноевропейский археологический журнал. – 2001. – № 4. – С. 56–59.
24. Лысенко С.Д. Киево-Фастовский участок северной ветки трансевропейского лесостепного пути / Сергей Дмитриевич Лысенко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – К.-Фастів, 2005. – С. 114–119.
25. Магура С.С. Питання побуту на підставі залишків Трипільської культури. Трипільська культура на Україні / С.С. Магура. – К., 1926. – С. 97–113.
26. Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры / Тамара Григорьевна Мовша // Археология СССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 223–263.
27. Осадчий Р.М. Укріплене поселення біля с. Корнин / Р.М. Осадчий // Праці науково дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 128–131.
28. Пашкевич Г.О. Рільництво племен трипільської культури / Галина Олександрівна Пашкевич, Михайло Юрійович Відейко. – К., 2006. – 142 с.
29. Роздобудько М.В. Энеолитические памятники Левобережья Среднего Днепра / М.В. Роздобудько, А.В. Юрченко // Археологические памятники Восточной Европы. – 2009. – Вып. 13. – С. 254–256.
30. Хвойка В.В. Каменный век Среднего Поднепровья / В.В. Хвойка // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – М., 1901. – Т. 1. – С. 736–812.
31. Якубенко О.О. Керамічний комплекс з пізньотрипільського поселення Євмінка 1 на Чернігівщині (із зібрання Національного музею історії України) / Олена Олександрівна Якубенко, Олександр Сергійович Кириленко // The Cucuteni-Tripillia cultural complex and its neighbours. Essays in memory of Volodymyr Kruts. – Lviv: Astrolabe, 2015. – P. 441–462.
32. Anthony D.W. The Horse, the Wheel and the Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World / D.W. Anthony. – Princeton: Princeton University Press, 2007. – 545 p.
33. Bakker J. The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East / Bakker J., Kruk J., Lanting A., Milisauskas S. // Antiquity. – 1999. – № 73. – P. 778–790.
34. Budziszewski J. Flint materials from cemeteries of the sofievka type / J. Budziszewski // Cemeteries of the Sofievka type: 2950–2750 BC. Baltic-Pontic Studies, vol. 3, Poznan. – 1995. – P. 148–190.
35. Kadrov S. Pottery stylistics of the Sofievka-Type, genetic-cultural qualification / Kadrov S., Koško A., Videiko M. // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 200–213.
36. Kadrov S. Absolute chronology of the Sofievka type in the light of «wiggly matching» analysis / S. Kadrov // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 141–148.
37. Kosko A. Origins of neolithic-eneolithic cremation rites in Europe and Sofievka type rituals / A. Kosko, M. Videiko // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 247–258.
38. Gimbutas M. The prehistory of Eastern Europe / M. Gimbutas. – Cambridge, Massachusetts, 1956. – 220 p.
39. Petrougne V.F. Petrographical-litological characteristics of stone materials from late-Tripolye cemeteries of the sofievka type / V.F. Petrougne // Baltic-Pontic Studies. – Poznan, 1995. – Vol. 3. – P. 190–199.

40. Pipes M-L. Assessing the archaeological data for wool-bearing sheep during the Middle to Late Neolithic at Bronocice, Poland / Pipes M-L., Kruk J., Milisauskas S. // *Animal Secondary Products. Domestic Animal Exploration in Prehistoric Europe, the Near East and the Far East.* – Oxford, 2015. – P. 80–102.
41. Videiko M. Baden Culture Influence to the East of the Carpathian Mountains / M. Videiko // *The Baden Complex and the Outside World.* Eds. M. Furholt, M. Szymt, A. Zastawny. – Bonn, 2008. – P. 289–298.

© *Александр Кириленко*
(Киев)

НАСЕЛЕНИЕ СОФИЕВСКОГО ТИПА ПАМЯТНИКОВ КИЕВСКОГО ПОДНЕПРОВЬЯ КАК СВИДЕТЕЛЬСТВО УПАДКА ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье приведены сведения о населении финала Трипольской культуры Киевского Поднепровья, известного по памятниками софиевского типа второй половины этапа С II (3200/3100 – 2800 гг. до н.э.). Рассматриваются вопросы хозяйства, которое через общие тенденции в климатических изменениях ориентировалось на мелкий рогатый скот и выращивания злаков. Усиление военных конфликтов проявилось в укреплении поселений (возможно племенных центров), увеличении количества оружия, выделении военной верхушки, что отразилось в появлении кремационных могильников. Активные обменные и культурные контакты инкорпорировали население Киевского Поднепровья в среду раннебронзовых культур Центральной и Южной Европы – шаровидных амфор, Баден-Костолац-Коцопени I-III, Чернавода II.

Ключевые слова: позднетрипольское население, Киевское Поднепровье, софиевский тип памятников, этап С II, кремационные могильники, баденизация.

© *Oleksandr Kyrylenko*
(Kyiv)

POPULATION OF THE SOFIEVKA TYPE IN KYIV REGION AS A MANIFESTATION OF DECLINE THE TRYPILLIAN CULTURE

After researching in the middle of XX century the cremation burials in Sofievka, Chervonyi Hutir, Zavalivka and Chernin Y. Zaharuk proposed to allocate them in a separate type of late Trypillya culture. Subsequently, V. Kruts explained their formation as a natural development under the influence of Yamna culture population. Another explanation was proposed after making several researches by ukrainian-polish team of archaeologists. S. Kadrow, A. Kosko, M.Y. Videyko identified among the ceramics of Sofievka type some ornaments, that do not have analogues among previous trypillian dishes. Analogues were found in ceramics of Central and South-Eastern Europe cultures – Baden-Kostolac-Cotofeni I-III and Chernavoda II. Looking for an explanation of the appearance of cremation ceremony resulted in finding the closest analogues in Polgar culture, that is a genetically base for Baden culture. Defining the absolute dates of Sofievka burials (within the period of 2920–2790 BC) has shown, that they are synchronized with the latest stages of Baden circle cultures. The hypothesis of indirect multistage origin of Sofievka type and, particularly, burials from Polgar culture, that had disappeared 500 years before the cremation in Kyiv Dnieper region appeared, is not rejected. Therefore, in the end of 90-s of XX century the syncretic nature of Sofievka type, that was founded by immigrants from Volyn, known by Gorodsk-Troyaniv settlements, was confirmed. This population contacted on the West with tribes of Funnel Beaker culture, which also had been influenced by the process of badenisation. That is why elements of Baden culture may have come in Kyiv Dnieper region with population of Gorodsk type, that was displaced from Volyn by population of the Globular Amphora culture. The question is, whether the Sofievka sites appeared from late Lukashi type or there was a chronological break. Obviously, the Sofievka settlements were made by different population: late Lukashi, migrants from the West and population of Yamna culture (Pyvyha type).

During this period the transition from Atlantic to Subboreal took place, that appeared in total cooling and climate drying. The population of Dnieper region responded to this by increasing the role of small cattle in the herd. This is evidenced by increase of settlements in floodplains and the predominant mass of sheeps and goats bones in Cyrec I settlement. At the same time, they have not stopped growing cereals. Sheep as the major animal in household of early bronze culture was cultivated not only for meat, but also for making cloth. Maybe, Sofievka population, similarly to badenized culture of Funnel Beake in Bronochice, also produced woolen fabric as the major exchange object. The active sharing is confirmed by cooper ware, plates made of Volyn silicon, battle axes made of Transcarpathian and another materials, amber, turquoise and geshyr jewelery, which were imported from the Baltic and Caucasus.

Intensifying of exchanging processes, the wheeled transport appearance, climate changes – all these stimulated the population to active migration in search for better places. Thus, Volyn – the area with valuable deposits of flint – was constantly colonized by different people. Kiev Dnieper, unlike the previous times, was no longer a suburb. These lands were on the way of Indo-European cultures migration. Constrained military relations between local and new-arrived populations are evidenced by ditch fortified settlement Kozarovich, that may have been a tribal center, and increase in the number of weapons. Thus, after 2800 BC Sofievka population was absorbed by Globular Amphora culture.

Keywords: late trypillian population, Kyiv Dnieper, Sofievka type sites, phase C II, cremation burial, badenization.

До редакції надійшла 02.02.2015.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОГО АГРОГРУНТОЗНАВСТВА В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Комплексно досліджено історико-наукову картину становлення і розвитку агрогрунтознавства в Україні у 20-х роках ХХ ст. Розглянуто політичні, соціально-економічні умови розвитку галузі в досліджуваному періоді. Розкрито особливості проведення ґрунтових досліджень в Україні у 20-х роках минулого століття.

Ключові слова: історія ґрунтознавства, агрогрунтознавство, дослідження ґрунтів, сільськогосподарська наука, науково-дослідна робота.

Рівень знання про еволюцію наукової думки в ґрунтознавстві має важливе теоретичне та практичне значення для розуміння його сучасного стану й перспектив подальшого розвитку. Результати ґрунтових досліджень минулих років багато в чому є вихідними для вирішення нагальних проблем сьогодення щодо раціонального використання ґрунтів, збереження і підвищення їхньої потенційної родючості, а також визначення пріоритетів проведення подальших галузевих спеціальних досліджень в Україні в контексті еволюції світової наукової думки.

Низку праць присвятив історії українського ґрунтознавства відомий дослідник В.А. Вергунов [1; 2; 3]. Автор на основі наявного кола джерел, архівних документів і критичного осмислення наукової літератури у своїх роботах досліджує історію галузевих профільних установ і закладів України, що розглядали ґрунтознавчі проблеми, а також біографії вчених-ґрунтознавців, дає оцінку їх науковим здобуткам у цій галузі знань, розкриває роль накопиченого досвіду при формуванні основних напрямів досліджень у вітчизняному ґрунтознавстві. Завдяки невтомній праці В.А. Вергунова повернені із забуття імена багатьох вчених-ґрунтознавців, які були несправедливо забуті: Г.Г. Махова та його учнів, М.П. Флорова, І.С. Жуков та ін. [4; 5; 6]. Цікаві факти щодо історії українського ґрунтознавства досліджуваного періоду знайдено в працях В.І. Канівця «Актуальні питання історії українського ґрунтознавства», Г.А. Мазура «Науковий доробок ґрунтознавців», О.М. Горіна, В.І. Мацегори, Р.В. Щербаня «З історії зародження та розвитку наукових ідей у ґрунтознавстві», в яких дослідники висвітлюють окремі сторінки розвитку галузі, в тому числі і окресленого періоду [7].

В Україні у 20-ті роки ХХ ст., радянською владою проведено ряд аграрних реформ, спрямованих на організацію наукового забезпечення ведення сільського господарства, що стало вирішальним

для подальшого розвитку аграрної науки та її основоположної галузі – ґрунтознавства.

Соціально-економічні і суспільно-політичні зміни, що відбувалися в Україні у зазначений період стали суттєвими факторами в здійсненні пошуку науково-організаційних засад сільськогосподарської дослідної справи та подальшого її розвитку. У новій економічній політиці, яку радянська влада проголосила у березні 1921 р., головна увага приділялась реформуванню аграрного сектору, а саме впровадженню нових дієвих заходів підвищення виробництва сільського господарства, спрямованих на розвиток різних форм колективного його ведення, що потребувало наукового підходу для вирішення проблеми. Це відкрило нові можливості розвитку аграрної науки і дослідної справи, що втілилось у розширенні існуючої мережі спеціалізованих галузевих науково-дослідних установ та сільськогосподарських навчальних закладів.

Потреба налагодження сільськогосподарського виробництва у період непу спонукала провести загальну інвентаризацію ґрунтів, запровадити єдину методику ґрунтового обстеження республіки із одночасним вивченням агрономічних властивостей ґрунтів з метою підвищення їх родючості в напрямку збільшення урожайності сільськогосподарських культур. Над виконанням поставлених завдань на початку 20-х років ХХ ст., в першу чергу, працювали науковці Секції ґрунтознавства Сільськогосподарського наукового комітету України.

Секція ґрунтознавства СГНКУ була першим науково-дослідним органом ґрунтознавства УСРР. З початку створення у 1918 р., підрозділ на чолі з завідувачем приват-доцентом М.П. Флоровим працював над вивченням питань, пов'язаних із процесами утворення ґрунтів в Україні [8].

Після еміграції за кордон М.П. Флорова влітку 1920 р. Секцію очолив Г.Г. Махов [9]. Упро-

довж 1920–1927 рр. Секція ґрунтознавства на чолі з професором Г.Г. Маховим у складі професорів Ф.І. Левченка та В.І. Крокоса, спеціалістів А.І. Левенгаупта та В.П. Кавалерідзе розгорнула широко-масштабну науково-дослідну роботу з всебічного дослідження ґрунтів України [10].

Перехід сільського господарства на шлях інтенсифікації поставив перед вченими Сільсько-господарського наукового комітету одне з найголовніших завдань – наукове районування республіки в природничому, економічному, сільськогосподарському відношенні. Для вирішення цього завдання під керівництвом професора Г.Г. Махова колективом Секції у 1923 р. підготовлено і у 1926 р. видано ґрунтову карту України у 25-верстному масштабі. Ця карта стала основою для проведення районізації республіки, а також для багатьох практичних заходів землеустрою й агрономічної допомоги селянам [10].

Це була перша загальна, схематична карта ґрунтів України, розроблена на єдиній генетичній основі, аналога якої по наповненню на той час не мала жодна республіка Радянського Союзу. Карта має до сьогоднішнього дня основоположне значення для подальшої науково-дослідної роботи з ґрунтознавства та споріднених галузей аграрної науки і як історичний документ, що засвідчує першу зведену закінчену роботу з картографування ґрунтів України. У 1923 р. в 25-верстному масштабі Секція ґрунтознавства СГНКУ також видала гіпсометричну карту та карту четвертинних геологічних покладів України, які стали визначальними при роботі з природної районізації республіки [11].

Професором Г.Г. Маховим на основі результатів ґрунтово-картографічних територіальних досліджень, проведених під час складання карти ґрунтів, була розроблена загальна схема ґрунтово-природничого районування України, прийнята за робочу низкою державних господарських установ того часу. Відповідно територію республіки було поділено на 25 фізико-географічних районів і встановлено, що кожний район має різну природну родючість ґрунтів.

Зусиллями працівників Секції ґрунтознавства розроблялася єдина методика проведення дослідження ґрунтів існуючої мережі 27 сільськогосподарських дослідних станцій республіки. На підставі проведення колективних дослідів з добривами було виявлено залежність родючості ґрунту від його генетичного типу, визначено залежність урожайності сільськогосподарських культур від типів ґрунту, з'ясовано, що кожний генетичний тип ґрунту потребує різної дози внесення добрив [12].

З метою залучення нових земель для ведення сільського господарства колектив Секції проводив ґрунтове обстеження Олешківських пісків як перспективного району виноградарства і садівництва, лісових смуг півдня України у двох найбільших на той час лісництвах – Володимирському та Маріупольському. У 1925 р., при дослідженні ґрунтів Донецького кряжу, спеціальною експедицією Секції на чолі з Г.Г. Маховим знайдено лес, якого до того часу, як вважали геологи, немає на Донбасі. У період 1925–1927 рр. в інтересах інтенсифікації сільського господарства було проведено ґрунтове обстеження 500 плантацій району тютюнництва, обстеження охопило значну площу близько 4 млн. га. Результати ґрунтового дослідження дали змогу вирішити питання впровадження культури тютюну в сівзміни селянського господарства [12].

Серед значних наукових досягнень Секції ґрунтознавства слід відмітити розпочату роботу публікації серії «Матеріалів дослідження України» – фундаментальної праці вітчизняного ґрунтознавства. Було опубліковано 7 випусків, підручник «Ґрунтознавство» Г.Г. Махова, виданий у 1925 р. для навчання студентів сільськогосподарських вузів. Це був перший галузевий підручник, написаний державною мовою, в якому ґрунтознавство розглядається не як окремий розділ курсу загального землеробства, а як самостійна дисципліна [12].

Таким чином, колективом Секції ґрунтознавства СГН були закладені теоретико-практичні та методологічні основи для подальших системних науково-дослідних робіт з агроґрунтознавства.

Після ліквідації СГНКУ 1 жовтня 1927 р. функції координуючого центру з питань агроґрунтознавства покладені на Центральну агрохімічну лабораторію НКЗС, до якої з травня 1928 р. окремим відділом була приєднана Секція ґрунтознавства. Робота Відділу ґрунтознавства ЦАХЛ здійснювалася у напрямку детального дослідження основних типів ґрунтів окремих областей (округ) України, складання ґрунтових карт і агрономічної характеристики ґрунтів 30 сільськогосподарських дослідних станцій республіки. Проведено вивчення ґрунтів посушливого району півдня України на площі 1 млн. га у зв'язку з проведенням зрошення даної території. Поряд із цими завданнями виконувалася дослідна робота з вивчення методів агрохімічного дослідження родючості ґрунту; визначення найсприятливіших для розвитку сільськогосподарських рослин співвідношень окремих поживних елементів у добривах і ґрунті, проводилася розробка методики визначення ґу-

мусу в ґрунті; паралельно велася популяризація наукових досягнень у галузі агроґрунтознавства, агрохімії шляхом видання наукових праць (продовжено видання «Матеріалів дослідження ґрунтів України», опубліковано 3 випуски) і створення на місцях музеїв ґрунтознавства і відділів ґрунтів у вже функціонуючих музеях краєзнавства [13].

Характерною ознакою функціонування сільськогосподарської дослідної справи в Україні у кінці 20-х рр. ХХ ст. була її інституалізація, як наслідок, у 1929 р. НКЗС УССР на базі Центральної агрохімічної лабораторії організовує науково-дослідний Інститут угноєнь (удобрень) і ґрунтознавства, головним завданням якого стала розробка основних питань агрономічного ґрунтознавства, пов'язаних із земельним кадастром і меліорацією. У 1931 р. відбулося об'єднання інституту з Українським інститутом ґрунтознавства, створеного на базі існуючої з 1924 р. науково-дослідної кафедри ґрунтознавства Харківського сільськогосподарського інституту НКО [13].

На підставі аналізу діяльності Секції ґрунтознавства СГНКУ та Відділу ґрунтознавства ЦАХЛ виділено два етапи проведення обстеження ґрунтів в Україні у 20-х рр. ХХ ст. за основними напрямками науково-дослідної роботи в агроґрунтознавстві:

I етап – 1919–1924 рр. – картографування ґрунтів з метою складання узагальнюючої ґрунтової карти України у 25-верстному масштабі; розробка загальної схеми ґрунтово-природничого районування України.

II етап – 1924–1929 рр. – вивчення агрономічних властивостей окремих типів ґрунтів при ґрунтовому обстеженні функціонуючої в республіці мережі 30 галузевих дослідних станцій для потреб наукового забезпечення колективного ведення сільського господарства; досліджування динамічних процесів, що проходять у ґрунтах під дією господарських факторів у межах колективних дослідів з мінеральними добривами; ґрунтове обстеження району тютюництва (500 плантацій) із складанням ґрунтово-агрохімічної карти; вивчення впливу захисних лісових смуг на водно-фізичні властивості ґрунтів та формування врожайності основних польових культур у зоні Степу; дослідження засоленних ґрунтів та піскових масивів України з метою проведення меліоративних заходів; дослідження ґрунтів посушливого району півдня України у зв'язку з проведенням зрошення даної території на площі 1000000 га.

У період, що вивчається, розробкою окремих питань з агроґрунтознавства в допомогу науково-дослідним установам займалися також

галузеві кафедри інститутів та технікумів сільськогосподарського профілю.

У Одеському сільськогосподарському інституті колективом кафедри ґрунтознавства у складі Г.І. Танфільєва, О.І. Піотровського, О.Г. Ізбаша проводились обстеження заплавів і долин річок півдня України з метою виявлення придатних для зрошення ґрунтів, вивчення солонців і солончаків з метою застосування меліоративних заходів для покращення їхніх властивостей, дослідження впливу мікрорельєфу степу на вилуговування ґрунтів [14].

Кафедра ґрунтознавства Київського сільськогосподарського інституту під керівництвом професора Ф.І. Левченка протягом 1922–1927 рр. проводила дослідження ґрунтів районів бурякосіяння лісостепової зони республіки з одночасним вивченням їхніх агрономічних властивостей з метою забезпечення високих урожаїв цукрового буряка, обстеження ґрунтів заплави річок Супій та Трубіж для проведення меліоративних робіт з осушення долин річок з наступним використанням їх для потреб сільського господарства регіону [15].

На базі дослідної роботи Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту вивчались природні поклади і ґрунти Поділля з метою покращення умов для вирощування перспективних сільськогосподарських культур краю. Ґрунтові дослідження, які проводила ґрунтознавча кафедра та секція ґрунтознавства агрономічного гуртка навчального закладу під керівництвом професора О.В. Красівського були спрямовані на вивчення мінералогічного складу ґрунту, впливу різних факторів на родючість ґрунту, дослідження гідрогеології краю з метою застосування меліоративних заходів [16].

Головними завданнями, над якими працював колектив науково-дослідної кафедри ґрунтознавства Харківського сільськогосподарського інституту на чолі з професором О.Н. Соколовським були питання підвищення родючості ґрунту, зрошення, хімізації сільськогосподарського виробництва. Проводились дослідження з вивчення характеру і варіантів ґрунтів, їх морфології, розподілу по території республіки, динаміки процесів, які відбуваються у ґрунті.

Проведені Секцією ґрунтознавства СГНКУ, Відділом ґрунтознавства ЦАХЛ, галузевими кафедрами сільськогосподарських навчальних закладів протягом 20-х рр. ХХ ст. ґрунтові дослідження відіграли провідну роль у подальшому розвитку агроґрунтознавства й були вихідними для наступних вивчень ґрунтів з метою підвищення їхньої родючості та продуктивності агробіоценозів у межах ведення зональних систем землеробства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вергунов В.А. Історія ґрунтознавства в Україні: проблеми і методологія шляхів вирішення / В.А. Вергунов // Вісник ХДАУ. – 2006. – № 7. – С. 20–37.
2. Вергунов В.А. Українське ґрунтознавство: історія становлення та розвитку у наукових школах, інститутизації і періодизації / В.А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть. – 2006. – Вип. 24. – С. 46–79.
3. Вергунов В.А. Антологія українського агроґрунтознавства 1918–1930 років: історико-архівний аналіз / В.А. Вергунов // Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.): (зб. док. і матер.). – К., 2008. – С. 5–23.
4. Професор Махов (Махів) Григорій Григорович (1886–1952): Біобібліографіч. покажч. наук. праць за 1914–1994 / [уклад. Вергунов В.А.]. – К., 2005. – 110 с. – (Серія: «Біобібліографія вчених-аграріїв». – Кн. 10).
5. Вергунов В.А. Дослідження ґрунтів Київщини та перша ґрунтова карта України у світлі творчої спадщини М.П. Флорова / В.А. Вергунов // Часопис української історії. – 2007. – Вип. 8. – С. 58–68.
6. Вергунов В.А. І.С. Жуков – директор Всеукраїнського науково-дослідного Інституту агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства (1932–1933) / В.А. Вергунов // Історичні записки. – 2006. – Вип. 10. – С. 39–51.
7. Канівець В.І. Актуальні питання історії українського ґрунтознавства / В.І. Канівець // Агрохімія і ґрунтознавство: спец. випуск до VII з'їзду УТГА. – 2006. – Кн. 1. – С. 58–64; Мазур Г.А. Науковий доробок ґрунтознавців / Г.А. Мазур // Землеробство. – 1999. – № 73. – С. 101–111; Горін О.М. З історії зародження та розвитку наукових ідей у ґрунтознавстві / О.М. Горін, В.І. Мацегора, Р.В. Щербань // Вісник ХДАУ. – 1998. – № 2. – С. 60–69.
8. Махов Г.Г. Коротке справоздання про діяльність Сільсько-Господарського Вченого Комітету України за 1919 р. / Г.Г. Махов // Труды Сільсько-Господарського Вченого Комітету України. – 1920. – Т. 1. – С. 3–16.
9. Махов Г.Г. Досягнення з ґрунтознавства на Україні за останні 5 років (Короткий огляд робіт до 1919 року) / Г.Г. Махов // Вісник с.-г. науки. – 1927. – Т. 4. – № 1. – С. 31–32.
10. Махов Г.Г. Досягнення агрономічного ґрунтознавства УРСР за 1917–1937 рр. / Г.Г. Махов // Зернове господарство. – 1937. – № 11. – С. 76–81.
11. Пашківська О.А. Історія створення першої карти ґрунтів України / О.А. Пашківська // Національна сільськогосподарська бібліографія як складова програми інформатизації аграрної галузі України // Матеріали Всеукр. науково-практичної конференції. – К., 2009. – С. 171–177.
12. Пашківська О.А. Секція ґрунтознавства СГНКУ (1918–1927 рр.): становлення та діяльність / О.А. Пашківська // Історичні записки: Зб. наук. праць / Голов. редактор В.П. Михайлюк. – Луганськ, 2008. – Вип. 17. – С. 167–178.
13. Пашківська О.А. Діяльність Центральної Агрохімічної лабораторії в контексті розвитку ґрунтознавства в Україні (1928–1929 р.р.) / О.А. Пашківська // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2005. – Вип. 21. – С. 173–179.
14. Пашківська О.А. Науково-освітня діяльність кафедри ґрунтознавства Одеського сільськогосподарського інституту в 20-х роках ХХ століття / О.А. Пашківська // Історія науки і біографістика. – 2008. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http // www.nbu.gov.ua / e-journals / INB / 2008–3/08/roaosi.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2008-3/08/roaosi.pdf) – Заголовок з екрана.
15. Пашківська О.А. Діяльність кафедри ґрунтознавства Київського сільськогосподарського інституту в 20-х роках ХХ століття / О.А. Пашківська // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О.Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип. 45. – С. 192–197
16. Пашківська О.А. Розвиток ґрунтознавства в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті в 20-х роках ХХ століття / О.А. Пашківська // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http // www.nbu.gov.ua / e-journals / INB / 2010–2/10/pashkivska.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10/pashkivska.pdf) – Заголовок з екрана.

© Оксана Пашковская
(Київ)

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО АГРОПОЧВОВЕДЕНИЯ В 20-Х ГОДАХ ХХ СТ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Комплексно исследовано историко-научную картину становления и развития агропочвоведения в Украине в 20-х годах ХХ века. Рассмотрены политические, социально-экономические

условия развития отрасли в исследуемом периоде. Раскрыты особенности проведения почвенных исследований в Украине в 20-х годах прошлого века.

Ключевые слова: история почвоведения, агропочвоведение, исследование почв, сельскохозяйственная наука, научно-исследовательская работа.

© Oksana Pashkivska
(Kyiv)

BECOMING AND DEVELOPMENT OF DOMESTIC AGRO SOIL SCIENCE IN 20-TH OF XX CENTURY.: HISTORICAL ANALYSIS

The article is dedicated to complex research of becoming and development of agro soil science in Ukraine in 20-th of XX century. The political, socio-economic terms of development of industry are considered in an explored period. Conducting features are exposed soil researches in Ukraine in 20th of the last century.

Becoming history and activity of type experimental establishments and of a particular branch departments of agricultural educational establishments is reflected, basic directions are found out and analyses them research work from an agro soil science in a probed period. Certainly contribution of separate scientists to development of soil science of Ukraine.

For deepening of research a division into the periods of lead through of inspection of soils of Ukraine is developed after basic research work assignments in an agro soil science.

In Ukraine in 20th of XX of century, soviet power is conduct the row of the agrarian reforms, sent to organization of the scientific providing of conduct of agriculture that became decision for further development of agrarian science and her fundamental industry – soil science.

It is set that coordination of soil researches at the beginning of 20th Section of soil science of the Agricultural scientific committee of Ukraine engaged in of the last century. By the collective of section under the direction of professor G. Machov was worked out and published the first sketch-map of soils of Ukraine in a 25-verst scale, the analogues of that at that time did not exist in other republics of the USSR. It should be noted «Soil Science», prepared G. Machov By a stroke for the students of agricultural institutions of higher learning. This was the first textbook on soil science, written in Ukrainian language, in that soil science was examined as separate not division of course of general agriculture, but as independent discipline. The workers of Section of soil science were develop only methodology of realization of research of soils of existent network 27 the agricultural experimental stations of republic.

Studies of soils of the experimental agricultural stations of Ukraine were undertaken with the purpose of determination of properties of soils for the improvement of their fertility.

Thus, by the collective of Section of soil science of the Agricultural scientific committee methodological bases were stopped up for further system research works from an agro soil science.

It is found out that after liquidation of the Agricultural scientific committee in 1927 of function of coordinating center on questions of agro soil science were laid on the Central agrochemical laboratory, to that from May, 1928 by a separate department Section of soil science was added. By the department of soil science an inspection and mapping of soils were conducted 30 experimental agricultural stations of Ukraine in a 3-verst scale. The study of soils of droughty district of south of Ukraine is conducted on an area 1 million and in connection with realization of irrigation of this territory. The department of soil science was execute an experience work from the study of methods of agrochemical research of fertility of soil; determination of the friendliest to development agricultural plants of correlations of separate nourishing elements is in fertilizers and soil.

In an investigated period development of separate questions from an agro soil science the branch departments of institutes of agricultural profile engaged in a help to research establishments also.

In the Odesa agricultural institute by the collective of department of soil science in Tanfiliev G., Piotrovckiy O., Isbash O. conducted inspection of valleys of the rivers of south of Ukraine with the aim of exposure of suitable for irrigation soils, study of solonetz and saline lands.

A department of soil science of the Kyiv agricultural institute is under the direction of professor Levchenko F. during 1922–1927 conducted research of soils of districts of sugar beet of forest-steppe zone of republic. The inspections of soils of back-water of the rivers of Supiy and Trubishz were conducted for realization of reclamative works from drainage of valleys of the rivers with the next use them for the necessities of agriculture of region.

On the base of an experience work of the Kam'ianets'-Podil's'kyi agricultural institute researches of natural beds and soils of Podillia were executed.

By main tasks on that the collective of research department of soil science of the Kharkiv agricultural institute worked at the head with a professor Sokolovskiy O. were questions of fertility-improving of soil, irrigation, of agricultural production. Researches were conducted from the study of character and variants of soils, their morphology, distribution for territories of republic, dynamics of processes, that takes place in soil.

Key words: history is soil science, agro soil science, research of soils, agricultural science, scientific and research work.

До редакції надійшла 11.02.2015.

УДК 631.5/9:631.4 (477):33.025.26:63»1930»

© **Вадим Вальчик**
(Київ)

АГРОНОМІЧНА ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ҐРУНТІВ УРСР У ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ (1930-ТІ РР.)

У роботі досліджуються особливості кількісного та якісного обліку сільськогосподарських земель території УРСР, їх агровиробничої характеристики у 1930-ті роки, відсутність яких негативно позначилася на сільськогосподарському плануванні та рівні врожайності сільськогосподарських культур.

Ключові слова: агрогрунтознавство, агрономічна інвентаризація, ґрунтові обстеження, історія ґрунтознавства.

Незважаючи на те, що вивченню історії ґрунтознавства в Україні вже не одне десятиліття приділяється значна увага, не досліджуваного або не вивченого в ній залишається чимало. Тому потрібно за широкої дискусії, без виключення персоніфікованих або територіальних особливостей, відтворити цілісну картину розвитку ґрунтознавства на теренах України, адже у значній кількості публікацій, здебільшого закордонних авторів, надаються факти на кшталт того, що в Україні ґрунтознавство починається із картографічних досліджень 1956 р., а закінчується оглядовою картою ґрунтів 2005 р., без згадки про внесок Богданова, Віленського, Крокоса, Махова, Набоких, Флорова і багатьох інших учених, що є історично несправедливим.

Виняткове місце в історії розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні як галузі знань та особливо організації відведено 1930-м рр. Саме в цей час галузеве дослідництво остаточно переведено в єдину планову систему ведення народного господарства країни і йому чітко було поставлено партійні й урядові завдання та обрано пріоритетні напрями в питаннях наукового забезпечення подальшого розвитку сільського господарства.

За умов колективного ведення господарства першочерговою вимогою була цілісна ґрунтова характеристика різних природно-кліматичних районів України, відсутність якої негативно позначалася на підвищенні продуктивності угідь та плануванні виробництва. Все це по-требувало повної виробничої інвентаризації

сільськогосподарської території країни, основним завданням якої було вивчити природні умови певного району для спеціалізованого сільськогосподарського виробництва, як первісних елементів взаємодії природних факторів з економікою і технікою сільського господарства. Завдяки появі в наші дні цілого пласту архівних матеріалів, що тривалий час зберігались у спецховищах, 1920–1930-ті рр. минулого століття ще довго будуть предметом дослідницьких розвідок на ниві ґрунтознавства. Серед вже оприлюднених праць з досліджуваної проблеми можна назвати публікації таких авторів як Г.С. Гринь [1], В.А. Вергунов [2], В.І. Канівець [3], В.Ф. Сайко [4], Е.Г. Дегодюк [5], Г.А. Мазур [6], Д.Г. Тихоненко [7] та ін.

Джерельною базою дослідження є комплекс різноманітних архівних та опублікованих документів: звітів галузевих науково-дослідних установ, переписка вчених та організаторів сільськогосподарської дослідної справи, листи керівних урядових і партійних органів тощо. Певне значення для висвітлення обраної теми мали збірники законів і постанов центральних установ.

Роботи з агрономічної інвентаризації та вивчення ґрунтів для організації великих господарств почали проводитись Українським науково-дослідним інститутом сільськогосподарського ґрунтознавства в різних районах УРСР, починаючи з 1930–1931 рр., як в порядку його тематичного плану, так і за завданнями різних господарських організацій. Особлива увага при цьому приділялася ґрунтам району південного степу, де

проводили спеціальні роботи з вивчення динаміки колоїдного комплексу ґрунтів, насиченості їх кальцієм, здатності поглинання та інших властивостей, пов'язаних з колоїдальною частиною ґрунту. З огляду на розгортання робіт з організації в річкових долинах великих городніх господарств, було поставлено завдання поліпшення ґрунтів цих долин, особливо Донбасу. Засолення ґрунтів річкових долин переважно карбонатами змусило науковців зайнятися спеціальним вивченням карбонатного засолення. Серед інших інститут виконав спеціальні дослідження ґрунтів приміських зон Харкова та Києва з метою організації агроіндустріальних комбінатів.

Однак проведені роботи не дали цілісної картини ґрунтової характеристики різних районів України. Сільськогосподарське виробництво потребувало кількісного та якісного обліку сільськогосподарських земель території України, відсутність якого негативно позначалося на плануванні та рівні врожайності. Тогочасний директор Українського науково-дослідного інституту сільськогосподарського ґрунтознавства академік О.Н. Соколовський зазначав: «Перша основа плану – це точний облік засобів виробництва, що ними має розпоряджатися господарство. Ґрунти Республіки й Союзу в цілому – основна продукційна сила сільського господарства» [8]. Як наслідок, постає потреба залучення до проведення агроінвентаризаційних робіт значно більшої кількості відповідних організацій та науково-дослідних установ.

З метою ведення найбільш чіткого та якісного обліку земельного фонду України, його агровиробничої характеристики, а також необхідністю реконструкції сільського господарства, відповідно до постанови № 233 Колегії Народного комісаріату земельних справ УСРР від 9 грудня 1931 р. «Про розгортання робіт виробничої інвентаризації сільськогосподарської території» було ухвалено: «...протягом 3 років, починаючи з 1932 р. провести в основному виробничу інвентаризацію всієї с. г. території України, та внаслідок цього скласти с. г. мапу України...» [9].

Як зазначалося в постанові, результатом проведених робіт з виробничої інвентаризації сільськогосподарської території мав бути матеріал, який дав би відомості про кількісні показники площ окремих районів землекористувань, угідь та їх відмінностей, дані щодо визначення перспективи їх найбільш ефективного спеціалізованого використання, картографічний матеріал із зазначенням на ньому результатів виробничої інвентаризації сільськогосподарської

території й накресленого плану спеціалізації та виробничої мобілізації угідь. Одержані результати агроінвентаризаційних робіт передбачалося покласти в основу діяльності сільськогосподарських планових та оперативних установ і організацій, а разом з тим, це мали бути важливі дані й для потреб організації територій, тобто землевпорядних робіт, які планувалося проводити одночасно з виробничою інвентаризацією ґрунтів.

Крім виробничої інвентаризації території, організаційно-господарське зміцнення господарств, спрямоване на забезпечення високих і сталих урожаїв, боротьби з посухою, вимагало ще й правильної організації сільськогосподарської території та здійснення раціонального землекористування, особливо в районах колективізації та діяльності МТС. Отже, відповідно до постанови № 243 Колегії Народного комісаріату земельних справ УСРР від 19 грудня 1931 р. (протокол № 237) по доповіді Українського землевпорядного управління «Про план землевпорядних робіт на 1932 рік» було ухвалено річний план землевпорядних робіт на 1932 р. з виконанням його на площі 12,6 млн. га.

У згаданій вище постанові зазначалося, що проведення всіх технічно-удосконалених, поглиблених робіт з організації території повинно базуватися в 1932 р. на описових і сільськогосподарських картографічних матеріалах, які будуть одержані в результаті попередньо проведеного комплексу інвентаризаційних робіт. Тому в плані землевпорядних робіт на 1932 р. особливо важливими визначено роботи з виробничої інвентаризації сільськогосподарської території, які проводилися разом з організацією території, але незалежно від землевпорядних робіт.

Завданнями організації території передбачалося: територіальне доведення планів спеціалізації до окремих мікрорайонів, сільськогосподарських об'єднань, конкретних угідь і масивів їх землекористування; територіальне розміщення за визначенням планових органів сільськогосподарських об'єднань і розташування їх енергетичних і виробничо-господарських центрів; раціоналізація й утворення найбільш сталих площ землекористування колгоспів і радгоспів; господарче впорядкування окремих землекористувань для проведення раціональних сівозмін і налагодження чіткої роботи, спрямованої на підвищення врожайності, організаційно-господарського зміцнення господарств.

Для проведення якісних робіт з виробничої інвентаризації ґрунтів, як однієї із складових частин комплексу виробничої інвентаризації сільськогосподарської території щодо науково-

оперативного керівництва й опрацювання матеріалів, були залучені окремі науково-дослідні інститути, які мали проводити цю роботу за погодженням з Українським земельним управлінням, а також новоствореною Всеукраїнською академією сільськогосподарських наук.

Цілковиту відповідальність за проведення виробничої інвентаризації ґрунтів було покладено на Всеукраїнський науково-дослідний інститут агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства. Основну частину цієї роботи мали виконувати сектор агроінвентаризації ґрунтів разом із секторами хімізації та агротехнології ґрунтів, а також на відповідні галузеві науково-дослідні інститути. При секторі агроінвентаризації ґрунтів у 1932 р. були організовані Бюро агротехніки, штаб агроінвентаризації, геоботанічна, аналітична та контрольна лабораторії.

У проекті постанови Президії ВУАСГН на доповідь Всеукраїнського науково-дослідного інституту агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства з виробничої інвентаризації території 1932 р. відзначено: «... інститут агроґрунтознавства та хімізації с. г. повною виконав покладені на нього Колегією НКЗС і Президією ВУАСГН відповідальні завдання з проведення виробничої інвентаризації ґрунтів, пов'язавши цю роботу з усім комплексом своєї н/д роботи» [10], в результаті чого було зроблено:

1) агроґрунтову карту районів та окремих господарств в масштабі 1:25 000 або 1:10 000 з занесенням на неї розподілу ґрунтів з виробничо-генетичною класифікацією і зазначенням виробничих показників ґрунтів;

2) фізико-хімічну характеристику ґрунтів, зокрема їх показники, щодо потреб в добривах та опору механізованому обробітку;

3) агровиробничу характеристику ґрунтів, відповідно до виробничого напрямку господарств та спеціалізації;

4) обґрунтування потреби та доцільності сільськогосподарської меліорації на різних ґрунтах;

5) обґрунтування доцільності переведення окремих ґрунтових масивів з одного виду господарчого користування до іншого та зазначення способу використання закинутих земель;

6) повну інвентаризацію природних кормових займищ з зазначенням системи заходів щодо їх найдоцільнішого використання та піднесення їх продуктивності;

7) виробничу інвентаризацію торфовищ з зазначенням способу їх найраціональнішого використання;

8) матеріали для проектування сівозмін районів і виробничих напрямків сільськогосподарських підприємств;

9) план хімізації та ряд агротехнічних заходів для районів та окремих сільськогосподарських підприємств.

Один із керівників агроінвентаризаційних робіт Г.Г. Махов характеризував роботи виробничої інвентаризації ґрунтів, як першу спробу детального дослідження, зазначивши, що в більшості районів вивчення ґрунтів дало цінний фактичний матеріал щодо їхньої характеристики та природної кормової площі, але вони не мали конкретної виробничої цілеспрямованості.

Отже, агрономічна інвентаризація ґрунтів протягом 1930–1931 рр., яка проводилася Українським науково-дослідним інститутом сільськогосподарського ґрунтознавства під керівництвом О. Н. Соколовського, не дала цілісної картини ґрунтової характеристики районів України. Запланована площа агроінвентаризаційних досліджень ґрунтів України становила 3,5 млн. га, але за різними даними фактично обсяг робіт виконано на 929 455 – 1 909 000 га. Внаслідок того, що в процесі польового періоду не була запроваджена повною мірою системність у роботі, ціла низка матеріалів щодо сівозмін та агротехнічних заходів не була застосована безпосередньо на виробництві й потребувала комплексного опрацювання в процесі камеральних робіт.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гринь Г.С. З історії територіальних ґрунтових досліджень на Україні / Г.С. Гринь // Агрохімія і ґрунтознавство. – К. : Урожай, 1970. – № 15. – С. 3–16.
2. Вергунов В.А. Українське ґрунтознавство: історія становлення та розвитку у наукових школах, інститутизації і періодизації / В.А. Вергунов // Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. праць. – К., 2006. – Вип. 24. – С. 46–79.
3. Канівець В.І. Ще раз про витоки Харківської школи ґрунтознавців / В.І. Канівець // Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва. – 2004. – № 1. – С. 9–13.
4. Сайко В.Ф. Становлення Інституту землеробства Української академії аграрних наук / В.Ф. Сайко // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. [спецвипуск]. – К. : Нора-Прінт, 1999. – № 73. – С. 3–19.
5. Дегодюк Е.Г. Шляхи поступу агрохімічної науки в Україні – у вимірі часу інституту землеробства / Е.Г. Дегодюк // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. [спецвипуск]. – К. : Нора-Прінт, 1999. – № 73. – С. 19–27.

6. Мазур Г.А. Науковий доробок ґрунтознавців / Г.А. Мазур // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. [спецвипуск]. – К. : Нора-Прінт, 1999. – № 73. – С. 101–111.
7. Історія ґрунтово-картографічних досліджень в Україні / Д.Г. Тихоненко, А.О. Георгі, М.А. Шуковський [та ін.] // Вісник Харківського національного аграрного університету. – 2001. – № 3. – С. 3–14.
8. Основні настановлення роботи УіагГ // ЦДАВО України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 93. – Арк. 2–13.
9. Постанова № 233 Колегії Наркомземсправ УСРР від 9.XII.1931 р. «Про розгортання робіт виробничої інвентаризації с. г. території» // ЦДАВО України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 250. – Арк. 28–29.
10. Постанова (проект) Президії Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук на доповідь Інституту агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства з виробничої інвентаризації території // ЦДАВО України. – Ф. 1055. – Оп. 1. – Од. зб. 350. – Арк. 7–8.

© **Вадим Вальчик**
(Київ)

АГРОНОМИЧЕСКАЯ ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ ПОЧВ УССР В ПЕРИОД КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА: ОСОБЕННОСТИ И РЕЗУЛЬТАТЫ (1930-Е ГГ.)

В работе исследуются особенности количественного и качественного учета сельскохозяйственных земель территории УССР, их агропроизводственной характеристики в 1930-е годы. В условиях коллективного ведения хозяйства первоочередным требованием была целостная почвенная характеристика различных природно-климатических районов Украины, отсутствие которой негативно сказывалась на повышении производительности угодий и планировании производства. Все это требовало полной производственной инвентаризации сельскохозяйственной территории страны, основной задачей которой было изучить природные условия определенного района для специализированного сельскохозяйственного производства, как первоочередных элементов взаимодействия природных факторов с экономикой и техникой сельского хозяйства.

Акцентируется внимание на том, что для проведения качественных работ по производственной инвентаризации почв, как одной из составных частей комплекса производственной инвентаризации сельскохозяйственной территории для научно-оперативного руководства и обработки материалов были привлечены отдельные научно-исследовательские институты, которые должны были проводить эту работу по согласованию с Украинским земельным управлением, а также вновь созданной Всеукраинской академией сельскохозяйственных наук. Полученные результаты агроинвентаризационных работ предполагалось положить в основу работы сельскохозяйственных плановых и оперативных учреждений и организаций, а вместе с тем это должны были быть важные данные и для нужд организации территории Украины, то есть землеустроительных работ, которые планировалось проводить одновременно с производственной инвентаризацией почв.

Полную ответственность за проведение производственной инвентаризации почв было возложено на Всеукраинский научно-исследовательский институт агропочвоведения и химизации сельского хозяйства под руководством А.Н Соколовского. Результатом работы стало: 1) агропочвенная карта районов и отдельных хозяйств в масштабе 1:25 000 или 1:10 000 с занесением на нее распределения почв по производственно-генетической классификации и указанием производственных показателей почв; 2) физико-химическая характеристика почв, в частности, их показатели относительно потребностей в удобрениях и сопротивления механизированной обработке; 3) агропроизводственная характеристика почв, в соответствии с производственным направлением хозяйств и специализации; 4) обоснование необходимости и целесообразности сельскохозяйственной мелиорации на различных почвах; 5) обоснование целесообразности перевода отдельных грунтовых массивов с одного вида хозяйственного пользования к другому и указания способа использования заброшенных земель; 6) полная инвентаризация природных кормовых заимки с указанием системы мер для их целесообразного использования и повышения их производительности; 7) производственная инвентаризация торфяников с указанием способа их рационального использования; 8) материалы для проектирования севооборотов районов и производственных направлений сельскохозяйственных предприятий; 9) план химизации и ряд агротехнических мероприятий для районов и отдельных сельскохозяйственных предприятий.

В статье отмечается, что это была первая попытка детального исследования почв производственного значения. В большинстве районов изучение почв дало ценный фактический материал для их характеристики, но оно не имело конкретной производственной направленности.

Ключевые слова: агропочвоведение, агрономическая инвентаризация, почвенные обследования, история почвоведения.

AGRONOMICAL TAKING OF INVENTORY OF SOILS OF UKRAINE IN A PERIOD COLLECTIVIZATION OF AGRICULTURE: FEATURES AND RESULTS (1930)

The paper investigates the features of qualitative and quantitative accounting of agricultural land territory of the USSR, their agricultural industrial properties in 1930 – s.

An exceptional place is take these years in history of development of agricultural experimental business in Ukraine as area of knowledge and especially organization. Exactly at this time an of a particular branch researcher was finally translated in the unique planned system of conduct of national economy of country and to him party and governmental tasks were expressly put and priority directions are select in the questions of the scientific providing of subsequent development of agriculture.

Works from the agronomical taking of inventory and study of soils for organization of large economies began to be conducted the Ukrainian research institute of agricultural soil science in the different districts of Ukraine, beginning from 1930–1931, as in order of him thematic plan so after the tasks of different economic organizations. The special attention was here spared soils of district of South steppe, where conducted the special works from the study of dynamics of colloid complex of soils, saturation of soils, a calcium, capabilities of absorption and other properties, related to colloid part of soil. Taking into account development of works from organization in the river valleys of large garden economies, the task of improvement of soils of these valleys was put, especially to Donbas. Salting of soils of river valleys mainly compelled research workers carbonates to engage in the special study of carbonate salting. Among other works, an institute executed the special researches of soils of suburban areas of cities of Kharkiv and Kyiv with the purpose of organization of agroindustrial combines.

The however conducted works did not give the integral picture of the ground description of different districts of Ukraine.

At the terms of collective manage a near-term requirement was the integral soil description of different natural and climatically districts of Ukraine absence of which negatively affected increase of the productivity of lands and planning of production. All of it needed complete production taking of inventory of agricultural territory of country, the basic task of which was to learn the natural terms of certain district for the specialized agricultural production, as primitive elements of co-operation of natural factors with an economy and technique of agriculture.

Attention is accented on that for the leadthrough of high-quality works from the production taking of inventory of soils, as one of component parts of complex of the production taking of inventory of agricultural territory in relation to scientifically operative guidance and working of materials, separate research institutes, which must were conduct this work on a concordance with the Ukrainian landed management, and also accrued Ukrainian academy of agricultural sciences, were attracted. It was foreseen to put the got results of taking of inventory works in basis of work of the agricultural planned and operative establishments and organizations, and at the same time it information must were be important and for the necessities of organization of territory of Ukraine, that works which it was planned to conduct simultaneously with the production taking of inventory of soils. Except for it, organizationally economic strengthening of collective farms and state farms, directed on providing of high and permanent harvests, fight, with a drought, required correct organization of agricultural territory and providing of rational land-tenure yet and, especially in the districts of continuous collectivization and activity of MTS.

It was foreseen tasks organization of territory: the territorial taking of plans of specialization is to the separate microregions, agricultural associations, concrete lands and arrays of their land-tenure; territorial placing on determination of the planned organs of agricultural associations and location of them power and centers; rationalization and formation of the most permanent areas of land-tenure of collective farms and state farms; economic equipping with modern amenities of separate land-tenures for the leadthrough of rational crop rotations adjusting of clear work, directed on the increase of the productivity, organizationally economic strengthening of collective farms and state farms and completion of continuous collectivization.

Complete responsibility for the leadthrough of the production taking of inventory of soils was laid on the Ukrainian research institute of agropedology under the direction of O. Sokolovsky. Became a job performance; 1) soil map of districts and separate economies in a scale 1:25 000 or 1:10 000 with bringing on it of distributing of soils from production-genetic by classification and pointing of

production indexes of soils; 2) physical and chemical description of soils, in particular their indexes, in relation to requirements in fertilizers and resistance the mechanized till; 3) description of soils, in accordance with production direction of economies and specialization; 4) a ground of necessity and expedience of agricultural land-reclamation is on different soils; 5) a ground of expedience of the separate soil arrays is from one type of the economic use to other and pointing of method of the use of the neglected earths; 6) complete taking of inventory of natural forage with pointing of the system of measures on their most expedient use and getting up of their productivity; 7) production taking of inventory of peat bogs with pointing of method them the most rational use; 8) materials are for planning of crop rotations of districts and production directions of agricultural enterprises; 9) a plan of chemical and row of agrotechnical measures is for districts and separate agricultural enterprises.

In the article marked, that this was the maiden attempt of the detailed research of soils of production value, in most districts of study of soils gave valuable actual material in relation to their description and natural feed area, but they did not have concrete production purposefulness.

The planned area of researches the soils of Ukraine made a 3,5 million hectare, but from different data actually the volume of works is executed on 929 455 – 1 909 000 hectares. By virtue of that in the process of the field period the system was not inculcated to a full degree in-process, a number of materials in relation to crop rotations and agrotechnical measures was not applied directly on a production and needed complex working in the process of works.

Keywords: agropedology, agronomical taking of inventory, soil inspections, history of soil science.

До редакції надійшла 20.02.2015.

УДК 001.89:631.1(477)«1946–1956»

© Алла Білоцерківська
(Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ГАЛУЗІ УРСР У 1946–1956 РОКАХ

У даній науковій роботі висвітлюються особливості організації наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР у період 1946–1956 років, розкривається процес пошуку оптимальних форм координації розвитку сільськогосподарської науки в межах діяльності Міністерства сільського господарства УРСР та Академії наук УРСР.

Ключові слова: сільське господарство, сільськогосподарська наука, Міністерство сільського господарства УРСР, Академія наук УРСР, науково-дослідні установи.

На початку 50-х рр. ХХ ст. сільське господарство УРСР, як і в СРСР у цілому, знаходилося в критичному стані. У період перших післявоєнних років (1946–1950) наслідки війни не були остаточно усунені, що негативно позначилося на розвитку аграрного сектору. Адже при цьому основні державні кошти вкладалися, перш за все, на відродження промисловості. Спостерігалось повільне зростання виробництва сільськогосподарської продукції та впровадження нових досягнень науки і техніки. Власні здобутки колгоспів, як і раніше, були незначними, оскільки сільськогосподарська продукція здавалася державі за надто низькими директивними заготівельно-закупівельними цінами.

Натомість вже у середині 50-х рр. в УРСР відбулися позитивні зміни у сільському господарстві: збільшення продуктивності праці та виробництва рослинної і тваринної продукції; розширення машинно-тракторного парку; поліпшення добробуту працівників села. Але разом з тим за умов існування тоталітарної системи

продуктивні сили не мали можливості постійно розвиватися, що й призвело до уповільнення темпів розвитку сільського господарства.

Усі вищенаведені фактори спонукали до змін й стосовно організації наукового забезпечення сільськогосподарської галузі, що й стало основною метою написання даної праці. Розгляд цього питання започаткований у збірнику «Організація наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР у 1946–1956 роках», підготовленому в 2014 р. співробітниками Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН на основі історико-наукового аналізу документів і матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Джерельною базою є комплекс неопублікованих матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а також законодавчі акти, опубліковані у збірниках постанов і розпоряджень уряду УРСР.

У процесі дослідження з'ясовано, що найголовніші рішення стосовно розвитку сільського господарства, сільськогосподарської науки, а також організації науково-дослідної роботи у період 1946–1956 рр. відображені у таких законодавчих актах: 1) Закон ВР СРСР «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр.», 2) постанова лютневого пленуму ЦК ВКП(б) «Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний період» (1947 р.); 3) постанова серпневої сесії Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (31 липня – 7 серпня 1948 р.); 4) постанова ЦК ВКП(б) і РМ СРСР «Про план полезахисних лісонасаджень, запровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих і стійких врожаїв у степових і лісостепових районах європейської частини СРСР» (20 жовтня 1948 р.); 5) постанова ЦК ВКП(б) і РМ СРСР «Трирічний план розвитку громадського колгоспного і радгоспного продуктивного тваринництва» (1 квітня 1949 р.); 6) постанова РМ СРСР «Про укрупнення дрібних колгоспів і завдання партійних організацій у цій справі» (30 травня 1950 р.); 7) постанова РМ СРСР «Про постановку справи пропаганди і впровадження досягнень науки і досвіду передовиків у сільське господарство» (від 19 червня 1950 р.); 8) постанова РМ СРСР «Про перехід на нову систему зрошення з метою більш повного використання зрошуваних земель і поліпшення механізації сільськогосподарських робіт» (серпень 1950 р.); 9) постанова лютнево-березневого пленуму ЦК КПРС «Про подальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель» (1954 р.); 10) постанова ЦК КПРС та РМ СРСР № 253 «Про заходи по поліпшенню роботи науково-дослідних установ по сільському господарству» (14 лютого 1956 р.) [5, с. 5].

Науково-дослідні установи сільськогосподарського профілю у досліджуваній період підпорядковувалися різним відомствам: 1) Міністерству сільського господарства СРСР; 2) Міністерству сільського господарства УРСР; 3) Міністерству харчової промисловості; 4) Міністерству промисловості м'ясних і молочних продуктів УРСР; 5) Міністерству радгоспів СРСР; 6) Міністерству вищої освіти УРСР; 7) Академії наук УРСР [5, с. 19].

Як показали дослідження, у 1947–1951 рр. в УРСР було 28 науково-дослідних сільськогосподарських інститутів і філій інститутів, 56 науково-дослідних станцій, 16 дослідних полів, 25 опорних пунктів, 10 дослідних пунктів і 57 експериментальних баз, а також 18 вищих

сільськогосподарських навчальних закладів і низка інших установ, що вели науково-дослідну роботу в галузі сільського господарства. З них у відомстві Міністерства сільського господарства УРСР (далі – МСГ УРСР) було 9 науково-дослідних інститутів, 32 науково-дослідні і дослідні станції, 15 дослідних полів, 8 опорних пунктів, 10 дослідних пунктів і 56 експериментальних баз, що мало відрізнялося від показників 1941 р. [5, с. 18].

Головним чином, координація науково-дослідної роботи сільськогосподарських установ зосереджувалася у спеціальному структурному підрозділі Міністерства земельних справ УРСР (з 1947 р. – МСГ УРСР), що неодноразово змінював свою назву за вищезгаданий період: у 1946 р. – Сектор науково-дослідних установ; у 1947–1948 рр. – Управління науково-дослідних установ, у 1949–1952 рр. – Управління сільськогосподарської пропаганди, у 1953 р. – Головне управління сільськогосподарської пропаганди та науково-дослідних установ, у 1954 р. – Головне управління сільськогосподарської пропаганди та науки, у 1955–1956 рр. – Головне управління сільськогосподарської науки.

Взагалі Управління науково-дослідних установ здійснювало: науково-методичне керівництво діяльністю науково-дослідних установ; організаційно-господарське оснащення експериментальних баз наукових установ; редакційно-видавничу роботу; підготовку аспірантів, підвищення кваліфікації наукових співробітників та комплектацію кадрів [7, арк. 1–27].

На початку 50-х рр. ХХ ст. Управління науково-дослідних установ відповідно до постанови РМ УРСР і ЦК ВКП(б) від 19 червня і постанови РМ УРСР і ЦК КП(б) України від 19 липня 1950 р. координувало роботу наукових установ і навчальних закладів, що вели дослідження в галузі сільського господарства, незалежно від їх відомчої підпорядкованості, забезпечувало науково-методичне і організаційно-господарче керівництво всіма науково-дослідними установами, контролювало і надавало рецензії на наукові звіти, виконання науково-тематичних і господарчих планів, організувало підготовку висококваліфікованих кадрів наукових робітників шляхом навчання в аспірантурі й підвищення кваліфікації наукових працівників через семінари, курси і т. ін. [8, арк. 1].

Для прикладу наводимо організаційну структуру Управління в 1951 р. (рис. 1). Станом на 1953 р. покладені завдання на Управління науково-дослідних установ виконували 6 галузевих відділів: 1) Відділ землеробства;

2) Відділ тваринництва; 3) Відділ гідротехніки і меліорації; 4) Відділ механізації та електрифікації; 5) Відділ експериментальних господарств; 6) Відділ аспірантури і підвищення кваліфікації наукових працівників [8, арк. 1]. На початок 1954 р. Управління сільськогосподарської науки мало лише 2 відділи – науки та експериментальних господарств [9, арк. 37–40].

З'ясовано, що у перші післявоєнні роки координаційний орган у галузі сільськогоспо-

дарської науки очолював О.Т. Калачиков, а на початку 50-х рр. – І.Х. Шиденко.

Не останню роль в управлінні сільськогосподарською наукою в країні відігравав Відділ сільськогосподарських наук при АН УРСР, створений 20 жовтня 1945 р. згідно з постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У з метою функціонування єдиного координуючого органу сільськогосподарської науки для всебічного і повного вирішення теоретичних питань, пов'язаних

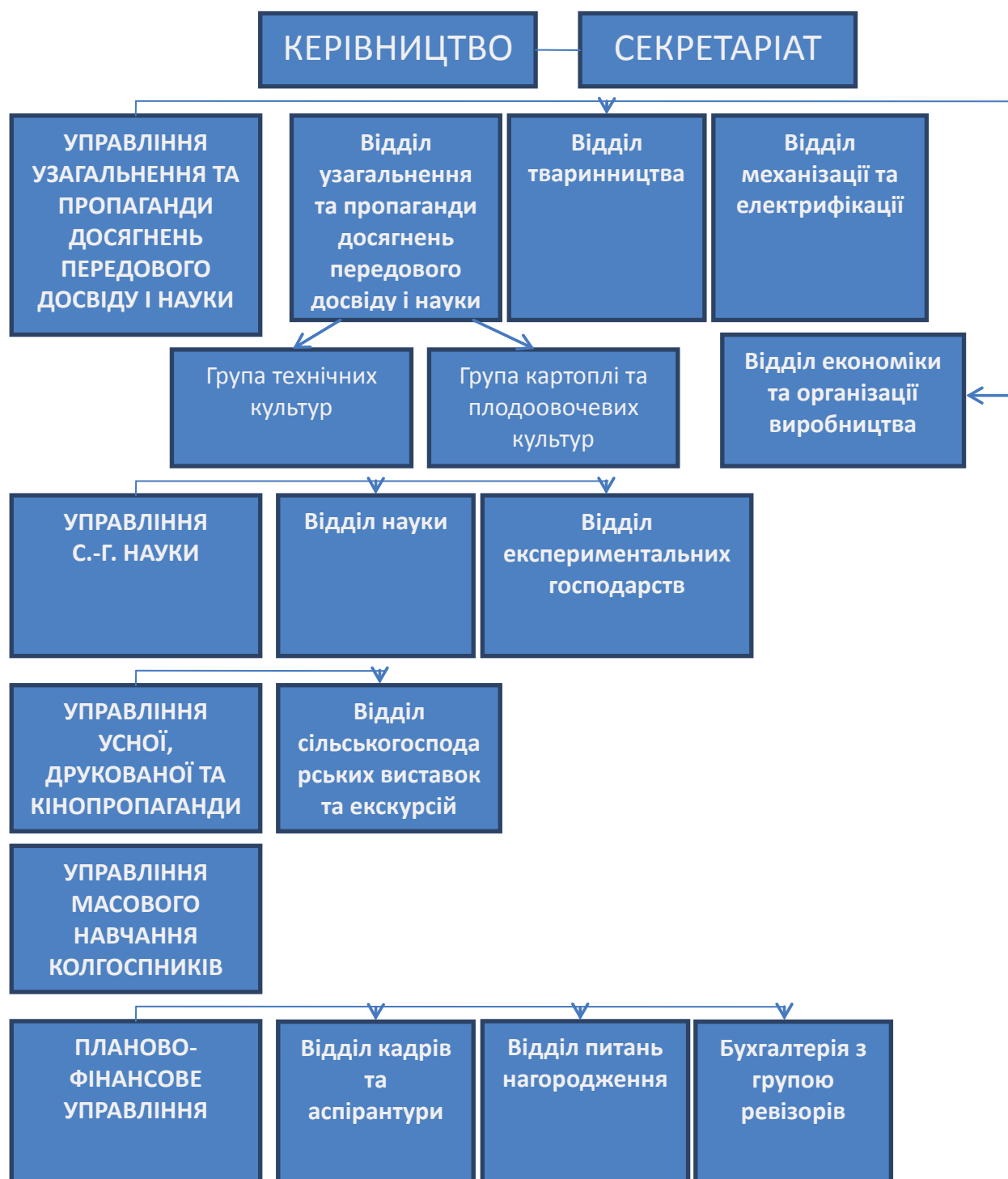


Рис. 1. Організаційна структура Головного управління сільськогосподарської пропаганди та науки МСГ УРСР (1951 р.)

з підвищенням родючості ґрунту, створення нових більш урожайних культур, розробкою ефективної системи живлення рослин, а також для розв'язання завдань сільськогосподарського машинобудування і тракторобудування [2]. Відділ об'єднував такі науково-дослідні установи: 1) Інститут фізіології рослин і агрохімії (директор – дійсний член АН УРСР О.І. Душечкін); 2) Інститут генетики і селекції (директор – дійсний член АН УРСР В.Я. Юр'єв); 3) Інститут ентомології та фітопатології (директор – дійсний член АН УРСР В.П. Поспелов); 4) Інститут лісівництва (директор – член-кореспондент АН УРСР П.С. Погребняк); 5) Ботанічний сад (директор – дійсний член АН УРСР М.М. Гришко); 6) Лабораторія ґрунтознавства (директор – дійсний член АН УРСР О.Н. Соколовський); 7) Лабораторія сільськогосподарського машинобудування і проблем сільськогосподарської механіки (директор – член-кореспондент АН УРСР А.А. Василенко). Дві з цих установ (Інститут генетики і селекції та Лабораторія ґрунтознавства) територіально розташовувалися у м. Харкові, а інші – в м. Києві.

Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР очолював М.М. Гришко. До складу Бюро Відділу входили також: О.І. Душечкін, П.А. Власюк, В.П. Поспелов, А.О. Сапегін, В.Ф. Старченко. Саме ці вчені розробили структуру і штатні розписи установ Відділу, окреслили наукові завдання кожної установи та їх організаційну структуру. Отже, створений у 1945 р. Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР, опрацьовуючи теоретичні проблеми і впроваджуючи свої досягнення в практику, безсумнівно відігравав значну роль у період післявоєнної відбудови і подальшого розвитку сільського господарства країни [1, с. 60–61].

Щодо самої організації наукового забезпечення сільськогосподарської галузі варто відмітити, що із середини 1950-х рр. керівництво республіки взяло курс на реорганізацію структури діючої мережі науково-дослідних установ, про необхідність якої йшлося з кінця 1940-х років. Ще у 1949 р. Голова РМ УРСР М.С. Хрущов звертався до Голови РМ СРСР Й.В. Сталіна з пропозицією змінити сам принцип створення мережі. Глибокі зміни, що відбувалися у перші післявоєнні роки в сільськогосподарському виробництві у зв'язку з введенням травопільної системи землеробства, вимагали, разом з подальшим вивченням питань розвитку окремих галузей сільського господарства широкого проведення комплексної науково-дослідної роботи, що враховувала б виробничі особливості кожної області країни [5, с. 21].

Перебудова науково-дослідної роботи в цьому напрямі могла бути здійснена, за пропозицією РМ УРСР, шляхом організації в кожній області комплексної сільськогосподарської дослідної станції, підпорядкованої обласному управлінню сільського господарства і зміцнення мережі зональних станцій, дослідних полів і опорних пунктів, що знаходилися в системі галузевих науково-дослідних інститутів.

У 1949 р. в УРСР планувалося створити 25 обласних сільськогосподарських дослідних станцій: Вінницьку, Волинську, Ворошиловградську, Дніпропетровську, Дрогобицьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Ізмаїльську, Кам'янець-Подільську, Київську, Кіровоградську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сталінську, Станіславську, Сумську, Тернопільську, Харківську, Херсонську, Чернівецьку, Чернігівську [6, арк. 112–114].

Зрештою, втілення цих пропозицій відбулося. Вже у 1954 р. у проекті постанови РМ УРСР та ЦК КП(б)У «Щодо реорганізації мережі наукових установ сільського господарства» були намічені такі групи: 1) зональні науково-дослідні інститути, що працювали у напрямках землеробства і тваринництва з дослідною мережею (дослідні станції, поля) – 6; 2) галузеві науково-дослідні інститути з їх дослідною мережею – 12; 3) галузеві республіканські дослідні станції – 5; 4) обласні дослідні станції – 21.

Головним завданням обласних сільськогосподарських станцій мала стати комплексна наукова розробка питань розвитку усіх галузей сільського господарства в конкретних умовах своєї області, що вимагали швидкого науково-виробничого вирішення. Обласні сільськогосподарські дослідні станції повинні були розробляти питання, що ставилися безпосередньо виробництвом, надавати практичну допомогу сільськогосподарським органам області у справі узагальнення досвіду передовиків і впровадження в колгоспне виробництво досягнень науки і передового досвіду в сільському господарстві. Знаходячись у підпорядкуванні обласного управління сільського господарства, вони мали бути тісно пов'язані з низовими сільськогосподарськими органами і колгоспами області [5, с. 23].

1956 р. став вирішальним в організації наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР. Згідно з Постановою ЦК КП(б)У та РМ УРСР № 524 від 10 травня 1956 р. до мережі МСГ УРСР входило 23 галузевих науково-дослідних установи: 1) Український науково-дослідний інститут землеробства (м. Київ); 2) Науково-дослідний інститут тваринництва

Лісостепу і Полісся Української РСР (Харківська область); 3) Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія Нова» (Херсонська область); 4) Український науково-дослідний інститут механізації та електрифікації сільського господарства (Київська область); 5) Український науково-дослідний інститут овочівництва і картоплі (Харківська область); 6) Український науково-дослідний інститут зрошувального землеробства (м. Херсон); 7) Науково-дослідний інститут землеробства і тваринництва західних районів УРСР (м. Львів); 8) Український науково-дослідний інститут садівництва (м. Київ); 9) Український науково-дослідний інститут виноградарства ім. Таїрова (м. Одеса); 10) Український науково-дослідний інститут лісового господарства і агролісомеліорації (м. Харків); 11) Український науково-дослідний інститут захисту рослин (м. Київ); 12) Український науково-дослідний інститут експериментальної ветеринарії (м. Харків); 13) Український науково-дослідний інститут фізіології рослин (м. Київ); 14) Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції і генетики (м. Харків); 15) Український науково-дослідний інститут ґрунтознавства (м. Харків); 16) Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства (м. Київ); 17) Українська дослідна станція бджільництва (м. Мерефа, Харківська область); 18) Українська дослідна станція шовківництва (м. Мерефа, Харківська область); 19) Українська дослідна станція птахівництва (Харківська область); 20) Українська дослідна станція рибництва

(Київська область); 21) Український науково-дослідний інститут гідротехніки і меліорації (м. Київ); 22) Лохвицька дослідна станція тютюну і махорки (Полтавська область); 23) Центральна сільськогосподарська наукова бібліотека (м. Харків) [3, с. 10–14].

У зв'язку з передачею сільськогосподарських науково-дослідних установ із відомства АН УРСР, Відділ сільськогосподарських наук було ліквідовано, однак окремого апарату з керівництва сільськогосподарськими вищими навчальними закладами при МСГ УРСР так і не було створено. При МСГ УРСР залишилося Головне управління сільськогосподарської науки, але воно у зв'язку з обмеженістю апарату, не могло здійснювати достатнє методичне керівництво науково-дослідними і навчальними сільськогосподарськими закладами, забезпечувати безпосереднє фінансування та постачання, а також контроль за їх роботою.

Тому керівництво МСГ УРСР вважало доцільним створення в країні єдиного центру з керівництва науково-дослідними установами і навчальними закладами. Таким центром згідно з постановою РМ УРСР № 1566 від 30 грудня 1956 р. стала Українська академія сільськогосподарських наук [4, с. 279–281].

Отже, підсумовуючи дослідження організації наукового забезпечення сільського господарської галузі УРСР у 1946–1956 рр., необхідно відзначити особливість цього періоду, що полягала у пошуку оптимальних форм організації координації розвитку сільськогосподарської науки, що врешті-решт призвело до створення галузевої Академії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлака Ф. Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР / Ф. Бурлака // Сільське господарство України. – 1947. – № 5 (трав.). – С. 60–61.
2. Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (1945–1956): зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ, НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського; уклад. В.А. Вергунов, З.П. Кіраль, Н.І. Семчук, В. М. Товмаченко, Л.Л. Ткач, О.П. Зайцева, О.С. Онищенко, Л.М. Яременко, В.А. Кучмаренко; за наук. ред. М.В. Зубця. – К. : Аграр. наука, 2008. – 348 с. – (Кн. 21).
3. Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1956. – № 9–10 (31 трав.). – С. 10–14.
4. Історія Української академії сільськогосподарських наук (1956–1962) / УААН, ДНСГБ; за заг. ред. проф. В.А. Вергунова. – К. : Аграрна наука, 2008. – С. 279–281. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 26).
5. Організація наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР у 1946–1956 роках: зб. док. і матеріалів / УААН, ДНСГБ, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад.: В.А. Вергунов, В.І. Кучер, О.О. Черниш, А.С. Білоцерківська, Н.П. Коваленко, Н.В. Маковська, О.В. Бажан; за заг. ред. Я.М. Гадзала; наук. ред. В.А. Вергунов. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 886 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 75).
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 18, спр. 6528, арк. 112–114.
7. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 18, спр. 7454, арк. 1–27.

8. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 18, спр. 7863, арк. 1.
9. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 18, спр. 8189, арк. 37–40.

© Алла Белоцерковская
(Київ)

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ НАУЧНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ УССР В 1946–1956 ГОДАХ

В данной научной работе освещаются особенности организации научного обеспечения сельскохозяйственной отрасли УССР в период 1946–1956 годов, раскрывается процесс поиска оптимальных форм координации развития сельскохозяйственной науки в рамках деятельности Министерства сельского хозяйства УССР и Академии наук УССР.

Ключевые слова: сельское хозяйство, сельскохозяйственная наука, Министерство сельского хозяйства УССР, Академия наук УССР, научно-исследовательские учреждения.

© Alla Bilotserkivska
(Kyiv)

FEATURES OF SCIENTIFIC SUPPORT OF AGRICULTURE USSR IN 1946–1956 YEARS

In this research work, specific features of scientific support of the agricultural sector of the USSR in the period 1946–1956 are shown and process of finding optimal forms of coordination of agricultural science development within the activities of Ministry of Agriculture of the USSR and the Academy of Sciences is disclosed.

Consideration of this issue is started in the book «Arrangements for scientific providing of agricultural industry of the USSR in the years 1946–1956», which was prepared in 2014 of the employees of the National Agricultural Library NAAS based on historical and scientific analysis of documents and materials of the Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine and Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. The source database is a set of unpublished materials of Central State Archives of higher authorities and government of Ukraine, and also legislation acts published in the decisions and orders of the government of the USSR.

Studies have shown that research institutions of agricultural profile in the study period were subject to various departments: 1) the Ministry of Agriculture of the USSR; 2) Ministry of Agriculture of the USSR; 3) Ministry of Food; 4) Ministry of Industry of meat and dairy products USSR; 5) Ministry farms USSR; 6) Ministry of Higher Education of the USSR; 7) Academy of Sciences.

In 1947–1951 in the USSR there were 28 agricultural research institutes and branches institutes, 56 research stations, 16 research fields, 25 strong points, 10 points and 57 research experimental bases and 18 higher agricultural education and number other institutions that led research work in the field of agriculture. Out of these, in the Office of the Ministry of Agriculture of the USSR (hereinafter – MSG USSR) there were 9 research institutes, 32 research and experimental stations, 15 research fields, 8 strong points, 10 points and 56 research experimental bases that differed little from 1941 p.

It has been found that mainly coordination of research institutions concentrated in the agricultural special department of the Ministry of Land Affairs of the USSR (from 1947 – MSG USSR), which has repeatedly changed its name in the above period: 1946 – Scientific Sector – of research institutions, in the 1947–1948 – Administration of research institutions in the 1949–1952 – Administration of agricultural promotion in 1953 – Department of Agricultural advocacy and research institutions in 1954 – Department and promotion of agricultural science in 1955–1956. – Department of Agricultural Sciences.

In general Administration of research institutions was doing: scientific guidance to research institutions; provided organizational and economic equipment for experimental bases of research institutions; did editorial and publishing work; maintained graduates' training, trained researchers and provided completion of staff.

It should be noted that an important role in the management of agricultural science in the country played the Division of Agricultural Sciences at the USSR Academy of Sciences, established in October 20, 1945 pursuant to the resolution of RNA USSR and Communist Party (Bolsheviks) with the objective of a single governing body for comprehensive agricultural science and fully address the theoretical issues related to improving soil fertility, creating new more harvest crops, developing an effective system of plant nutrition, and to deal with problems of agricultural machinery and tractors, which was so founded in 1945.

As for the scientific support of the agricultural sector it should be noted that since the mid–1950s leadership of the republic took a course on the reorganization of the existing network of research

institutions, the need for which it was from the late 1940s. Back in 1949 the Chairman of USSR CM M.S. Khrushchev addressed to the Chairman of the USSR J.V. Stalin with a proposal to change the principle of networking. The profound changes that occurred in the early postwar years in agricultural production due to the introduction of grassland farming systems required, together with further study on the development of individual sectors of agriculture, broad complex of research that took into account the characteristics of each production region of the country.

Restructuring of scientific and research work in this area could be made on a proposal RM USSR, by organizing in each region integrated agricultural research station, subordinate to Regional Department of Agriculture and strengthening the network of zonal stations, research fields and strongholds that were in the system of industrial research and scientific institutions.

In connection with the transfer of agricultural research institutions from the USSR Academy of Sciences 1956, the Office of Agricultural Sciences has been eliminated, but a separate system of management in agricultural higher education institutions in the USSR and MSG was not created. Within MSG Ukrainian SSR the Department of Agricultural Sciences remained, but due to the limitations of the device it could not perform sufficient methodological guide research and educational agricultural institutions, provide direct financing and delivery, and control over their work.

Because MSG Ukrainian SSR considered appropriate creation of a single point of management research and education institutions. This center pursuant to Resolution CM USSR № 1566 of December 30th, 1956 became the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences. Summing up the study of scientific support of rural economic sector of USSR in 1946–1956. It should be noted the peculiarity of this period, which was to search for optimal forms of coordination of agricultural science that ultimately led to a branch of the Academy.

Keywords: agriculture, agricultural science, Ministry of Agriculture of USSR Academy of Sciences, research institutions.

До редакції надійшла 6.03.2015.

УДК 631.1:57(092)

© **Валентина Ожерельєва**
(Харків)

ТВОРЧИЙ ВНЕСОК ПРОФЕСОРА І.Г. СТРОНИ (1918–1998) У ВІТЧИЗНЯНЕ НАСІННЄЗНАВСТВО

Висвітлено заснування і діяльність у м. Харкові першої в колишньому СРСР лабораторії насінництва й насіннєзнавства Українського науково-дослідного інституту рослинництва, генетики і селекції ім. В.Я. Юр'єва. Проаналізовано життєвий і творчий шлях видатного вітчизняного вченого зі світовим ім'ям в галузі насінництва й насіннєзнавства Івана Григоровича Строни. Доведено історично-вирішальну роль першого завідувача лабораторії наукової установи. Показано вагомі здобутки Укр. НДІРСіГ, започатковані в 50-х роках ХХ ст.

Ключові слова: Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції і генетики ім. В.Я. Юр'єва, Іван Григорович Строна, насінництво, насіннєзнавство, сільськогосподарські культури, сільське господарство, Харків.

У історії світової науки Іван Григорович Строна по праву займає виняткове місце, увійшовши до неї як один з видатних рослинників-насінників.

У статті маємо на меті показати історичне значення установи, де пройшов науковий шлях видатний вчений. Свій творчий шлях він присвятив вітчизняній науці. Характерною рисою наукової діяльності є глибока різностороння ерудиція, що принесла йому заслужений авторитет широких кіл діячів біологічної і сільськогосподарської науки. І.Г. Строна – організатор і керівник (впродовж тривалого часу) координаційної Ради з питань насінництва МСГ

СРСР та Секції насінництва і контролю насіння ВАСГНІЛ. Був членом Міжнародної асоціації якості насіння, членом редакційної колегії журналу «Селекція и семеноводство», а також міжвідомчого республіканського тематичного наукового збірника «Селекція і насінництво».

Історіографія представлена повідомленнями в двідковій літературі [1], працями В.Г. Діндороги [2], В.В. Кириченка [3] та ін. Ці роботи носять або інформативний характер, або підсумовують важливі досягнення певного періоду діяльності вченого на займаних посадах, або в історії селекції сільськогосподарських культур Укр. НДІРСіГ ім. В.Я. Юр'єва. Ком-

плексного наукового дослідження життєвого та творчого шляху видатного вітчизняного вченого в галузі насінництва й насіннезнавства сільськогосподарських культур І.Г. Строни на сьогодні ще немає.

Іван Григорович Строна – в 1954 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук на тему «Культура чумизи». У 1967 р. захищає докторську дисертацію на тему «Общее семеноведение полевых культур». У 1968 р. присвоєно вчене звання професора. Наукова школа І.Г. Строни є однією з найпотужніших. Ним підготовлено 4 доктори наук і 34 кандидатів біологічних і сільськогосподарських наук. Він є автором понад 200 наукових праць, отримав 6 авторських свідоцтв на винаходи.

В 1987 р. вчений удостоєний почесного звання Заслужений діяч науки і техніки України. Його нагороджено п'ятьма медалями ВДНГ СРСР і УРСР, відзнаками ПВ ВАСГНІЛ.

Насіннезнавство – наука, що вивчає розвиток і життя насіння. Слід визнати, що проблеми насіннезнавства не носять локальний характер, як селекція й насінництво. Тому більшість європейських країн об'єднані Міжнародною асоціацією з випробування якості посівного матеріалу (ISTA). До їхньої компетенції входить розробка методів і правил аналізу насіння на посівні якості, видання міжнародних сертифікатів.

Патентний пошук і аналіз літературних джерел показав, що Україна є однією з найрезультативніших країн у розвитку і вдосконаленні цієї науки і є членом Міжнародної асоціації (ISTA).

З 1923–1924 рр. у колишньому СРСР почали проводити як обов'язковий захід – державне сорто випробування. Його керівництво до 1937 р. здійснювалося відділом сортодослідження Всесоюзного інституту рослинництва. З 1937 р. керівництво переходить до відомства Державної комісії з сортодосліджень сільськогосподарських культур, створеній при Міністерстві сільського господарства СРСР [4].

Підвалини наукових досліджень і методичної роботи з агрономічного насіннезнавства в колишньому СРСР закладені М.М. Кулешовим. У Всесоюзному інституті рослинництва в 1931 р. ним створено відділ насіннезнавства. Відділ прийняв на себе загальне керівництво науково-методичної роботи всіх контрольних насінневих установ системи Всесоюзної державної інспекції і наукових груп, що створені пізніше.

У 1932 р. усі контрольні насінневі станції, які до цього часу функціонували на території колишнього СРСР, об'єднують в єдину систему – Всесоюзну державну насінневу інспекцію, якій

підпорядковувалися республіканські, обласні та районні контрольні насінневі лабораторії (з 1965 р. – державні насінневі інспекції).

Харківська селекційна станція стала однією з перших наукових установ, яка почала займатися виробництвом і впровадженням чисто сортового насіння зернових культур. В перший період своєї діяльності Харківська селекційна станція вирощувала переважно насіння місцевих сортів, покращене масовим добром. Пізніше, по мірі створення і районування нових селекційних сортів, насінництво й насіннезнавство базувалося на цих нових розробках.

Лабораторія насінництва і насіннезнавства створена за ініціативою академіка Василя Яковича Юр'єва в Українському науково-дослідному інституті рослинництва, селекції і генетики у 1956 р. Лабораторія, на той час єдина в колишньому СРСР, стала координатором досліджень з питань насінництва, насіннезнавства та контрольної насінницької справи. Очолив її Іван Григорович Строна – був незмінним керівником понад тридцять років.

І.Г. Строна народився 27 грудня 1918 р. у с. Козачка Зміївського району Харківської області. 1944 р. закінчив Харківський сільськогосподарський інститут ім. В.В. Докучаєва за фахом селекціонер-насінник та агроном-рільник.

Свій трудовий шлях вчений розпочав обласним агрономом з плодівництва, садівництва та виноградарства Харківського обласного земельного відділу. Впродовж 1945–1948 рр. навчається в аспірантурі на кафедрі рослинництва Харківського сільськогосподарського інституту ім. В.В. Докучаєва під керівництвом видатного вітчизняного вченого Миколи Миколайовича Кулешова. Після закінчення аспірантури займає посади директора експериментальної бази УНДС бджільництва, старшого наукового співробітника Українського науково-дослідного інституту шовківництва.

У 1950 р., за запрошенням академіка В.Я. Юр'єва, починає працювати в створеному АН УРСР Інституті генетики і селекції. В названій установі пройшов науковий шлях від лаборанта до старшого наукового співробітника. Основною культурою для досліджень Івана Григоровича стала кормова культура – чумиза. Дослідження проходили як в Інституті генетики і селекції АН УРСР так і на його Херсонському опорному пункті. Результати досліджень відображені в таких наукових працях як: «Норми і способи посіву чумизи на зерно», «Чумиза», «Агроекологічне обґрунтування строків посіву чумизи», «Чумиза як кормова культура на півдні України» тощо.

Після реорганізації Інституту генетики і селекції та Харківської державної селекційної станції 1956 р. в Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції і генетики, займає посаду завідувача лабораторії насіннезнавства [3, с. 178].

Очолована І.Г. Строною лабораторія займалася теоретичним обґрунтуванням проблем, що виникали у насінницькій практиці. Вивчали питання впливу фонів та елементів живлення на якість насіння польових культур, на його життєдіяльність і довговічність; процес проростання в різних умовах; врожайні властивості насіння у зв'язку з його біохімізмом. Велику увагу в дослідженнях приділяли вивченню травмування насіння; різноякісності насіння та її значенню; термостійкості насіння при термічному знезараженні; способів передпосівної підготовки насіння.

У 1958 р. насінницька робота в Укр. НДПРС проводилась з 16 культурами 31 сорту, елітного насіння було здано 13204 центнери. Пізніше, а саме у 1960 р., за постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 23 квітня за № 438, відділи насінництва були створені в усіх науково-дослідних установах, які займались вирощуванням елітного насіння. В постанові зокрема говорилося: «Установить, что колхозы и совхозы получают элитные семена первой репродукции зерновых (кроме кукурузы) и масличных культур, как правило, непосредственно от научно-исследовательских учреждений, выращивающих эти семена...» [5, с. 405].

Коли говориться про вирощування, зберігання насіння зернових культур, не можна не згадати про контроль за його якістю, що є одним з найважливіших засобів сільськогосподарського виробництва. В праці, написаній за участю академіка В.Я. Юр'єва «О качестве семян и нормах высева» [6], автори підкреслюють, що посів високоякісним насінням кращих районуваних сортів є великим і більш доступним кожному господарству резервом збільшення врожайності, валового збору зерна і підвищення його якості. В дослідних господарствах почали вже самі вводити насінницькі сівозміни, будувати лінії по підготовці насіння до посіву.

Колгоспи й радгоспи могли розмножувати отримане насіння з розрахунку забезпечення власних потреб для вирощування товарної продукції. Завдяки такій системі насінництва виробництво насіння високих репродукцій у 1969 р. збільшилося у 6,7 рази.

До перших наукових праць І.Г. Строни з насіннезнавства слід віднести «Семенным посевам – постоянное внимание» [7], «Семено-

водство на новом этапе» [8], опублікованих в центральному журналі «Селекция и семеноводство» за 1951 і 1952 рр. У них автор наполягав на покращенні структури посівних площ, забезпеченні їх насінням, вирощуванням високих врожаїв. У цілому це привело б до забезпечення збільшення валового збору високоякісного зерна і зміцнення кормової бази.

За відсутністю чітко налагодженої єдиної координації найважливіших наукових проблем в галузях насінництва й насіннезнавства, МСГ СРСР прийняло ряд заходів в цьому напрямі. Зокрема, на Укр. НДПРСіГ були покладені функції розробки тематики досліджень з насінництва, насіннезнавства і контрольно-насінневої справі. Так інститут проводив наради з науково-виробничих питань селекції й насінництва як у Харкові, так і в Дніпропетровську, Полтаві тощо. Наради представляли як вчені України так і з інших республік. Координацію досліджень і методичне керівництво було покладено на лабораторію насіннезнавства Укр. НДПРСіГ ім. В.Я. Юр'єва. Головою Координаційної Ради і секції насіннезнавства і контролю насіння ВАСГНІЛ став І.Г. Строна. Але цього, на думку І.Г. Строни, було недостатньо. Нездійсненою мрією вченого було створення Інституту насінництва й насіннезнавства сільськогосподарських культур. Про це він говорить у статті «Советскому семеноводству необходим свой научный центр» [9].

На той час, щоби правильно організувати наукові дослідження в галузях насінництва й насіннезнавства, дослідження мали би проводити різноманітні категорії закладів і лабораторій сільськогосподарського призначення. Саме ті, хто у своїх дослідженнях були пов'язані з загальним об'єктом вивчення – насінням. Так на черговій нараді І.Г. Строна запропонував наступні положення:

«Розробка прийомів підвищення врожайних якостей насіння;

розробка способів і режимів бігріву, сушки й зберігання насіння та вивчення впливу на посівні й врожайні якості насіння;

дослідження впливу різноякісності насіння в зв'язку з насінництвом;

розробка прийомів підвищення польової схожесті насіння;

розробка заходів боротьби з травмуванням насіння;

розробка термінів посіву й збирання для насінницьких потреб;

розробка наукових норм сортування насіння еліти для підвищення цінності насінневого матеріалу» [10, с. 15].

І.Г. Строною розроблено питання щодо впливу енергії проростання та сили росту насіння на врожайність польових культур. Ним наведена класифікація травмування насіння та засоби його запобігання. Вченим запропоновано заходи зі зниження негативного впливу травм насіння. Дослідження проводилися на гібридах кукурудзи ВІР 25, Буковинський 30, Одеський 27, Глорія Янецького. Увага була сконцентрована на такому типі ураження як внутрішні тріщини насіння. Була запропонована класифікація з восьми типів ураження. Методи визначення травмування насіння були рекомендовані контрольно-насіenneвим лабораторіям, лабораторіям хлібопекарського напрямку, та кукурудзокалібрувальним заводам. Застосування методів давало можливість більш об'єктивно контролювати технологічні процеси з обробки насіння і вчасно прийняти міри по усуненню недоліків [11, с. 124].

Накопичена база досліджень з травмування насіння, виявленню причин і характеру пошкоджень, впливу різних травм на ріст і розвиток рослин та врожайність слугувала виходу до друку під загальною редакцією І.Г. Строни книги «Травмирование семян и его предупреждение» [12]. В науковому виданні дана класифікація типів пошкодження насіння різних сільськогосподарських культур, описані методи їх визначення. Встановлено пошкодження окремих видів травм, а також особливості травмування насіння різних культур. Виявлено чинники і причини, що викликають пошкодження насіння. Викладено заходи попередження і засоби боротьби з травмуванням насіння.

Підсумком десятирічної роботи лабораторії (1956–1966) стало видання монографії Івана Григоровича «Общее семеноведение полевых культур» [13] накладом 10 тисяч примірників. Книга написана за матеріалами багаторічних досліджень лабораторії і на підставі аналізу літературних джерел, що стосуються не тільки безпосередньо насіння, але й ряду суміжних питань. З тих пір, коли насіння стало об'єктом торгівлі і з'явилась можливість оцінки їх якості, розпочалося зародження контрольно-насіenneвої справи, як одного з розділів насіннезнавства. В оригінальній схемі І.Г. Строна наглядно показав суть насіннезнавства і його зв'язок з насінництвом і з контролем насіння. Викладені основні положення системи насінництва, методи покращення сортового насіння, а також особливості виробництва сортового насіння польових культур, картоплі і трав. Монографія складається з п'ятнадцяти розділів і має 464 сторінки. Видання до цих пір є настільною книгою спеціалістів насінневих фірм, компаній, станцій.

Вченим і керованим ним колективом вивчалися життєздатність і довговічність насіння зернових культур в процесі його зберігання у залежності від способів збирання, післязбиральної обробки і умов зберігання; вплив агротехнічних заходів на посівні якості насіння. Значне місце в дослідженнях насіннезнавства займали розробки методів визначення посівних якостей насіння і стандартів на нього. Розроблений відмінний, новий спосіб обробки насіння – інкрустація. За відмінний спосіб передпосівної обробки насіння інкрустація, І.Г. Строна разом з старшим науковим співробітником лабораторії насіннезнавства В.Г. Діндорогою отримали авторське свідоцтво СРСР № 1009303 [2, с. 24]. Інкрустація – це технологічний процес, за допомогою якого на поверхню насіння наноситься рідкий склад на основі водного розчину полімерного плівкоутворювача. В нього вводяться речовини, що створюють захисне і ростактивуюче середовище. При цьому розчин біологічно активних речовин частково сорбується насінням, а залишкова кількість разом з нерозчинними захисними речовинами рівномірно і стійко закріплюється на оболонці в плівковому покритті з проникненням в місця мікротравм. При чому більш надійно ізолюючи насіння від патогенної мікрофлори і пошкодження їх ґрунтовими шкідниками. В статті «Инкрустирование семян полевых культур и перспективы его внедрения в производство» [14, с. 43] дослідники довели, що інкрустація насіння має ряд істотних переваг, і перш за все, – технологічних. Саме тому інкрустація знайшла широке впровадження в промислову технологію насінництва всіх сільськогосподарських культур.

І.Г. Строна застерігав від засмічення сортового насіння. В своїй роботі «Посевные и урожайные свойства семян Харьковской 46 на разных фонах» [15] він підкреслює, що дуже важливим завданням насінницьких господарств є зберігання в чистоті розмножуваних сортів. Сортове насіння тільки тоді має цінність, коли воно вільне від усіх домішок, що порушують його однорідність і знижують врожайні якості, а також і якості кінцевого продукту.

Час – найкращий критерій в оцінці будь-якої праці. Науковці всіх поколінь вважали за потрібне домогтися отримати більш якісне насіння. Опікувався цим і І.Г. Строна. Його стаття «Разнокачественность семян полевых культур и её значение в семеноводческой практике» [16] і на цей час є досить актуальною. Відомо, що сорт – це штучно відібрана сукупність рослин. Цілком природно, що будь-яка маса насіння є сумішшю різних біотипів. Серед найважливіших

проблем в насіннєзнавстві є пошук способів виділення найбільш стійких біотипів сорту з властивостями тривалого збереження господарсько-корисних ознак (продуктивність і якість). Для елітно-насінницьких господарств Укр. НДІРСіГ було розроблено і впроваджено схему оперативного внутрігосподарського контролю якості насіння:

- вхідний контроль якості насіння при надходженні на гек;
- операційний контроль якості післязбиральної обробки насіння;
- контроль зберігання насіння до його реалізації.

Постійного поглиблення вимагає розробка питань аналізу насіння. Вишукуються можливості по розробці нових експресних методів аналізу насіння, пошук нових якісних показників, виявлення кореляцій між параметрами насіння і їх врожайними якостями. Добір високоврожайних партій за результатами лабораторного аналізу – це запорука в підвищенні врожаю.

Сучасне наукове забезпечення насінництва «не в повній мірі відповідає вимогам сьогодення. Головними проблемами у галузі є слабка матеріально-технічна база насінницьких господарств, низька культур землеробства, недотримання вимог насінницької агротехніки. А найголовніше, – недостатнє наукове обґрунтування насінництва. Тому, формуючи нову систему насінництва, слід подбати про відродження та подальший розвиток насіннєзнавства як теоретичної бази галузі» [17, с. 44].

На основі вивчення різноякісного насіння як біологічного явища визначено новий напрям у насінництві – підвищення врожайних властивостей насіння. Розроблено та уточнено всі елементи технології агротехніки насінництва. Особливу цінність має створений вченим касетний метод вивчення біологічних особливостей насіння різної якості. Це дало змогу вивчити властивості в точних дослідах. Для вирішення ряду агротехнічних питань. Що пов'язані з якістю посівного матеріалу, касетному методу немає рівних. Він дозволяє проводити досліди більш якісніше. Насіння в касетах пророщують в спеціальних ваннах (типу акваріума). Досліднику зручно слідкувати за розвитком коренів. Після досліджень, оцінки, записів касети висаджують в ґрунт і проводять подальші дослідження. Питання з біології насіння, що вивчаються названим методом з того часу використовують у багатьох сільськогосподарських дослідних установах. Більш детально про використання касетного методу автор зупинився в статті «Касетный метод изучения биологических свойств семян» [18].

Але для формування нової системи знань та уявлень про сучасні засади й заходи щодо поліпшення насінницької роботи, уряд кожної держави повинен дбати про законодавчу базу галузі. Розробка нових стандартів якості насіння й методів аналізу повинні проводитися постійно в рамках державних робіт зі стандартизації. Стандарти повинні відповідати сучасним вимогам й технічному рівню. Про це Іван Григорович наголошував постійно на всіх нарадах, семінарах тощо. Як приклад, наведемо наукову працю вченого «Проблемы семеноведения и семеноводства на современном этапе» [19, с. 87].

1979 р. Іван Григорович опікується виданням одного з перших у СРСР довідника і практичного посібника «Промышленное семеноводство» [20]. В виданні використано величезний досвід організаторської, методичної і практичної роботи в галузі насінництва, насіннєзнавства й розповсюдження насіннєвого матеріалу, а також глибоке знання авторами біології рослин і сільського господарства. Наукове видання на той час мало слугувати настільною книгою для агрономів, керівників колгоспів, радгоспів. У довіднику розглянута сучасна система насінництва зернових, бобових і круп'яних культур, побудована на промисловій основі. Викладено вплив якості насіння на врожайність, значення сорту, організація сортового й насіннєвого контролю. Розглядаються методи вирощування й технології збирання зернових культур, які покращують якість насіння. Велика увага звернута на питання механізації сільськогосподарських робіт при виробництві насіння, післязбиральній обробці й зберіганні. Укладачами довідника стали провідні фахівці в галузі сільського господарства. Назвемо тільки декілька з них. Це такі видатні вчені як І.Г. Строна, С.А. Чазов, К.А. Козьміна, Б.О. Весна, І.В. Гречко, Т.В. Коренев, А.І. Батарчук та інші.

Отже, основні принципи насіннєзнавства, розроблені І.Г. Строною, широко використовувалися впродовж багатьох десятиліть у всіх республіках колишнього СРСР. На даний час в Україні діють нові принципи і правила ведення насінництва й насіннєзнавства польових культур. Але в їх основі також лежать положення, методи і техніка, розроблені Іваном Григоровичем.

Праці, опубліковані видатним вченим, відзначаються глибоким обґрунтуванням методів насінницької роботи сільськогосподарських культур, лабораторними дослідженнями. Це дозволило їм стати основою становлення й розвитку вітчизняної насіннєвої справи. Вони актуальні й на теперішній час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Корчинський А.А. Строна Іван Григорович / А.А. Корчинський // Вчені генетики, селекціонери та рослинники / УААН. – К. : Наукова думка, 2003. – Кн. 7. – С. 470–473. – (Сер.: «Українські вчені-аграрії ХХ століття»).
2. Діндорого В.Г. Строна Іван Григорович видатний вчений в галузі насіннезнавства / В.Г. Діндорого // Стан та перспективи розвитку насінництва в Україні: матер. всеукр. наук. – практ. конф. (19–20 жовт. 2004 р.) / УААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. – Х., 2004. – С. 17–31.
3. Кириченко В.В. Юр'ївська школа рослинників: наукове видання / В.В. Кириченко, А.Д. Гуменюк, В.В. Ожерельєва / УААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. – Х. : Магда, 2008. – С. 178–179.
4. Сизов І.А. Селекція і семеноводство польових культур / І.А. Сизов, А.П. Іванов. – 3-є изд. – М. – Л. : Сельхозгиз, 1959. – 342 с.
5. Об улучшении семеноводства зерновых, масличных культур и трав: постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР, 23 апреля 1960 г., № 438 // Сборник решений по сельскому хозяйству. – М. : Изд.-во с.-х. лит., журналов и плакатов, 1963. – С. 404–410.
6. Строна И.Г. О качестве семян и нормах высева / И.Г. Строна, В.Я. Юрьев // Селекция и семеноводство. – 1960. – № 1. – С. 43–46.
7. Строна И.Г. Семенным посевам – постоянное внимание / И.Г. Строна // Селекция и семеноводство. – 1951. – № 3. – С. 79–80.
8. Строна И.Г. Семеноводство на новом этапе / И.Г. Строна // Селекция и семеноводство. – 1952. – № 3. – С. 79–80.
9. Строна И.Г. Советскому семеноводству необходим свой научный центр / И.Г. Строна // Селекция и семеноводство. – 1960. – № 1. – С. 28–30.
10. Строна И.Г. Задачи, организация и примерная тематика научных исследований по семеноводству и семеноведению / И.Г. Строна // Научные вопросы семеноводства, семеноведения и контрольно-семенного дела / УАСХН. – К., 1962. – С. 5–15.
11. Шевченко В. М. Типы травмирования семян кукурузы и методика их определения / В.М. Шевченко, И.Г. Строна // Селекция и семеноводство: респ. межвед. темат. науч. сб. – К., 1966. – С. 117–124.
12. Травмирование семян и его предупреждение; под общ. ред. И.Г. Строны. – М. : Колос, 1972. – 160 с.
13. Строна И.Г. Общее семеноведение польовых культур / И.Г. Строна. – М. : Колос, 1966. – 464 с.
14. Строна И.Г. Инкрустирование семян польовых культур и перспективы его внедрения в производство / И.Г. Строна, В.Г. Диндорого // Теория и практика предпосевной обработки семян / ЮО ВАСХНИЛ. – К., 1984. – С. 32–43.
15. Строна И.Г. Посевные и урожайные свойства семян Харьковской 46 на разных фонах / И.Г. Строна // Селекция и семеноводство. – 1974. – № 3. – С. 50–51.
16. Строна И.Г. Разнокачественность семян польовых культур и её значение в семеноводческой практике / И.Г. Строна // Биологические основы повышения качества семян сельскохозяйственных растений. – М., 1964. – С. 21–25.
17. Порядок організації насінництва в Україні / В.М. Соколов, В.В. Вишневський, В.Г. Чайка, М.О. Маматов // Стан та перспективи розвитку насінництва в Україні: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 19–20 жовт. 2004 р.) / УААН, Ін-т рослинництва ім. В.Я. Юр'єва. – Х., 2004. – С. 43–45.
18. Строна И.Г. Касетный метод изучения биологических свойств семян / И.Г. Строна // Селекция и семеноводство. – 1974. – № 5. – С. 47–49.
19. Строна И.Г. Проблемы семеноведения и семеноводства на современном этапе / И.Г. Строна // Селекция и семеноводство: респ. межвед. темат. науч. сб. – К. : Урожай, 1984. – С. 85–88.
20. Промышленное семеноводство: справочник; под ред. И.Г. Строны; сост.: В.И. Анискин, А.И. Батарчук, Б.А. Весна [и др.]. – М. : Колос, 1980. – 287 с.

© *Валентина Ожерельєва*
(Харьков)

ТВОРЧЕСКИЙ ВКЛАД ПРОФЕСОРА И.Г. СТРОНЫ (1918–1998) В ОТЕЧЕСТВЕННОЕ СЕМЕНОВЕДЕНИЕ

В статье методом историко-научного анализа освещён жизненный и творческий путь выдающегося отечественного учёного в области семеноводства и семеноведения сельскохозяйственных культур Ивана Григорьевича Строны. На примере его научных работ рассмотрены периоды

организации и становления отечественного семеноведения. Рассмотрена деятельность первой в истории бывшего Советского Союза лаборатории семеноводства и семеноведения Института растениеводства им. В.Я. Юрьева НААН (бывшего Укр. НИИРСиГ). Доказано исторически решающую роль первого руководителя названной лаборатории. Показано весомые достижения научно-исследовательской работы сотрудников лаборатории более чем за столетний период.

Ключевые слова: И.Г. Строна, семеноводство, семеноведение, зерновые культуры, семена, качество, метод.

© *Valentina Ozhereleva*
(*Kharkiv*)

CREATIVE CONTRIBUTION OF THE PROFESSOR I. G. STRONA (1918–1998) IN HOME SEED FARMING

Foundation and activity in city Kharkiv of the first in the former USSR laboratory of seed growing and seed farming of Ukrainian scientific-research institute of plant growing, genetics and selection nd. a V. Ya. Yuriev is illustrated. The course of life and creative development of a famous home scientist with worldwide name in the field of seed growing and seed farming Ivan Grygorovych Strona is analyzed. Historically decisive role of the first head of the laboratory of the scientific establishment is proved. Weighty achievements of efforts of Ukrainian scientific-research institute of plant growing, genetics and selection, founded in the 50-ies of the XX century, are shown.

In the article the course of life and creative development of a famous home scientist in the field of agricultural seed growing and seed farming Ivan Grygorovych Strona is illustrated. On the basis of his scientific works the periods of organization and formation of home seed farming are examined. The activity of the first in the history of the former USSR laboratory of seed growing and seed farming of the Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS is viewed. Historically decisive role of the first head of this laboratory is proved. Weighty achievements of research efforts of laboratory collaborators for more than centenary period are shown.

Key words: Ukrainian scientific-research institute of plant growing, genetics and selection nd. a V. Ya. Yuriev, Ivan Grygorovych Strona, seed growing, seed farming, agricultural crops, agriculture, Kharkiv.

До редакції надійшла 18.02.2015.

УДК 929:519.85 Скопецький В.В.

© *Віталій Ящук*
(*Переяслав-Хмельницький*)

ПОСТАТЬ ПРОФЕСОРА В.В. СКОПЕЦЬКОГО В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАУКИ І ТЕХНІКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена вивченню життєвого шляху та аналізу наукової спадщини професора В.В. Скопецького. Акцентується увага на ключових аспектах кола наукових інтересів вченого.

Виникнення кібернетичної науки припадає на середину ХХ ст. і є логічним продовженням розвитку наукової думки в останні десятиріччя. Особливість і оригінальність кібернетики полягає в тому, що вона виникла на дотуку математики, логіки, соціології, біології, техніки і нейрофізіології.

Кібернетика поступово проникає у багато сфер життя. Не останню роль у цьому грає те, що вона дає новий погляд на світ, заснований на ролі зв'язку, керування, організованості та інформації. Значущість кібернетики полягає в тому, що вона дає загальнонаукові знання, які можуть застосовуватись у різних галузях науки.

У статті висвітлюється внесок професора В.В. Скопецького в розвиток вітчизняної кібернетичної науки, а також робиться екскурс у історію виникнення кібернетичної науки.

У науковій розвідці з'ясовується внесок В.В. Скопецького в розвиток науки і техніки України. На основі аналізу його основних праць, пов'язаних з питаннями розподілу ресурсів у просторі та часі, ми можемо дійти до висновків про високу кваліфікованість науковця, про практичну значущість його наукових напрацювань і вагомий внесок у розвиток сучасної кібернетичної науки України.

Завдяки кібернетиці й створенню обчислювальних машин, одним з основних способів пізнання, нарівні зі спостереженням і експериментом, став метод моделювання. Саме з комп'ютерним моделюванням ми і пов'язуємо ім'я видатного українського вченого В.В. Скопецького, проте коло його наукових інтересів далеко не обмежувалося питаннями комп'ютерного моделювання.

В.В. Скопецький активно працював у таких наукових напрямках: математичне моделювання і дослідження процесів у неоднорідних середовищах, автоматизація розрахунку складних задач

фізики і техніки, розробка чисельно-аналітичних методів прикладної математики. Досліджував неklasичні математичні моделі процесів тепло- та масопереносу, тощо.

Професор В.В. Скопецький створив ряд систем дослідження взаємодіючих складних процесів у механіці суцільного середовища, екологічного моніторингу навколишнього природного середовища. Запропонував та теоретично обґрунтував нові математичні моделі та обчислювальні алгоритми комплексних задач акустики, фільтрації, теплопровідності в середовищах з включеннями та суттєвими неоднорідностями. Розробив інформаційну технологію дослідження класів задач прикладної математики з трансобчислювальною складністю на суперкомп'ютерах СКІТ.

У статті відображені біографічні дані про життєвий шлях професора В.В. Скопецького, і про те, як будувалася його світоглядна система, показано найближче оточення вченого. Також містяться дані про його родину і людей з якими В.В. Скопецький пліч-о-пліч працював в Інституті кібернетики АН України.

Персональний науковий внесок професора В.В. Скопецького в розвиток сучасної кібернетичної науки не достатньо з'ясований і потребує ретельного дослідження. Сьогодні постає нагальна необхідність вивчення постаті науковця і його внеску в розвиток науки і техніки України.

Ключові слова: В.В. Скопецький, кібернетична наука, наука і техніка, розподіл ресурсів, математичне та комп'ютерне моделювання.

Сьогодні існують десятки різних визначень поняття «кібернетика», проте всі вони в кінцевому рахунку зводяться до того, що кібернетика – це наука, яка вивчає загальні закономірності будови складних систем управління і протікання в них процесів управління [1, с. 440]. Виникнення кібернетики як наукового напрямку визначають 1948 р. і асоціюють з іменем Норберта Вінера [6, с. 24]. Назва «кібернетика» походить від грецького «кібернетес», що спочатку означало «рульовий», «керманич», але згодом стало означати – «правитель над людьми». Так, старогрецький філософ Платон у своїх творах в одних випадках називає кібернетикою мистецтво управління кораблем або колісницею, а в інших – мистецтво правити людьми [2, с. 379].

Сформована в СРСР молода наука фізико-математичного профілю кібернетика надала методи та засоби пізнання та цивілізованого управління ще не вивченими складними системами і стала потужним фактором науково-технічного прогресу, істотно інтенсифікуючим розвиток і можливості продуктивних сил. У розвинених країнах посиленню цього фактору, що вважається найважливішою стратегічною проблемою сучасності у боротьбі за виживання, за відвернення криз, за економічну, технологічну, інтелектуальну, військову могутність, надані найважливіші пріоритети, підпорядковані основні зусилля та ресурси [3, с. 3].

Але, не дивлячись на очевидну необхідність активізації розвитку кібернетики та її дійового авангарду – інформатики, в СРСР та Україні склалася критична ситуація. Більш як десятирічне відставання від рівня розвинених країн у галузі електронізації та інформаційних технологій не скорочується, а продовжує збільшуватись, ся-

гаючи за деякими показниками необоротного, катастрофічного масштабу.

Важливим чинником досягнення перелому у цій ситуації та стимулом розбудови науково-технічного базису інформатизації нашого суспільства є глибоке оволодіння цінною творчою спадщиною вітчизняних науковців і наукових шкіл, критичне переосмислення досвіду досягнень, помилок, впливу позитивних та негативних факторів [3, с. 3].

Становлення і успішний розвиток будь-якого наукового напрямку пов'язаний, з одного боку, з накопиченням достатньої кількості знань, на базі яких може розвиватися дана наука, і, з іншого, з потребами суспільства в її розвитку. Тому не випадково, що роздуми про кібернетику Платона і Ампера не отримали свого часу подальшого розвитку і були по суті забуті [3, с. 4].

Персональний науковий внесок професора В.В. Скопецького в розвиток сучасної кібернетичної науки не достатньо відомий і потребує ретельного вивчення. Отже, постає необхідність дослідження даної постаті і його внеску в розвиток науки і техніки України.

Світоглядна система професора В.В. Скопецького формувалась під впливом багатьох чинників. Ключовим фактором, який вплинув на формування наукового світогляду, були студентські роки на механіко-математичному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Його наукова й педагогічна діяльність, без сумніву, відзначались високим професіоналізмом. Професор В.В. Скопецький характеризувався фаховою компетентністю і простою людською мудрістю. Наукові дослідження В.В. Скопецького в галузі кібернетичної науки відображені у понад 300 друкованих працях, у

тому числі і ряді вагомих монографій, що мають загальнокібернетичне значення. Йому належить п'ять авторських свідоцтв на винаходи. Досягнення вченого були оцінені Державною премією України в галузі науки і техніки (1991, 1999, 2005), він є лауреатом премій С.О. Лебедева (1997) та ім. В.М. Глушкова (2004) [8].

В.В. Скопечкий активно працював у таких наукових напрямках: автоматизація розрахунку складних задач фізики і техніки, розробка чисельно-аналітичних методів прикладної математики. Досліджував неklasичні математичні моделі процесів тепло- та масопереносу, працював над математичним моделюванням і дослідженням процесів у неоднорідних середовищах.

Професор В.В. Скопечкий є автором або співавтором ряду фундаментальних підручників: «Вопросы автоматизации решения задач фильтрации на ЭВМ», «Математическое моделирование и исследование процессов в неоднородных средах», «Численное моделирование распространения загрязнений в окружающей среде», «Розподіл ресурсів у просторі та часі», «Нелінійні математичні моделі процесів геогідродинаміки».

Підручники та навчальні посібники В.В. Скопечкого не втратили свого значення і сьогодні. Вчений зробив вагомий внесок у підготовку педагогічних і науково-педагогічних кадрів у галузі кібернетичної науки України. Під його керівництвом захищено 16 кандидатських та 3 докторські дисертації. Варто відзначити його як талановитого педагога і дослідника нових напрямів кібернетики.

Аналіз основних наукових інтересів В.В. Скопечкого дає важливі спостережні висновки про пріоритетність дослідження в кібернетиці, оскільки праці професора віддзеркалюють основні напрями розвитку кібернетичної науки України.

Народився Скопечкий Василь Васильович 16 червня 1944 р. у селі Кугаївці Чемеровецького району Хмельницької області в звичайній родині. 1951 р. пішов у перший клас місцевої школи, проте його навчання тут тривало недовго. В зв'язку з тим, що батько був підвищений на посаді, родина переїхала і юнак здобув середню освіту в Гусятинській середній школі Тернопільської області, яку закінчив у 1961 р. З вересня 1961 р. по серпень 1962 р. він працював учителем математики 5–8 класів Вільховецької середньої школи Чемеровецького району Хмельницької області. З 1962 р. по 1967 р. – студент механіко-математичного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. По закінченні навчання отримав спеціальність математика і був направлений на

роботу в Інститут кібернетики АН України на посаду інженера, де й розпочалася його справжня наукова робота [4, с. 270].

З 1968 р. по 1970 р. служив у рядах радянської армії в м. Первомайськ, Миколаївської області. Після демобілізації повернувся на роботу в Інститут кібернетики АН України, де продовжив працювати на посаді інженера, а згодом – молодшого та старшого наукового співробітника. У 1982 р. був переведений в СКБ МТС Інституту кібернетики Академії наук України на посаду завідувача відділом «Математичного моделювання проблем екології та енергетики», а пізніше очолив відділення прикладного математичного забезпечення. 1992 р. переведений на посаду виконуючого обов'язки завідувача відділом математичних систем моделювання проблем екології та енергетики. Основними напрямками діяльності відділу, яким керував В.В. Скопечкий, була розробка математичних моделей адекватних різноманітним фізико-математичним процесам в екології, гідро- та атомній енергетиці, а також створення математичних методів, алгоритмів обчислювальних схем для високоточного розрахунку комплексних полів різної природи в неоднорідних середовищах довільної структури та геометричної конфігурації [4, с. 270].

Основними науковими і практичними результатами роботи відділу була розробка системи автоматизації і оптимізації проектних робіт по будівництву магістральних газопроводів. Також відділ займався розробкою автоматизованої системи розрахунку та керування гідроакустичними полями.

Найвагоміші впровадження, розроблені відділом під керівництвом В.В. Скопечкого, були соціально й економічно зумовленими. Це – дослідження міграції радіоактивних елементів зі ставка-охолоджувача ЧАЕС у р. Прип'ять. Дослідження та проектне обґрунтування стійкості Канівської ГАЕС (район напірних водоводів та турбінної станції). Розрахунок пружно-деформованого стану гребель Краснопавлівського та Карлівського водосховищ з обґрунтуванням інженерних рішень [9].

З 1970 р. по 1974 р. він навчався в аспірантурі на кафедрі обчислювальної математики новоствореного факультету кібернетики Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. За роки навчання проявив себе як надзвичайно здібний студент, відзначався високою академічною успішністю і науковим потенціалом. У 1974 р. при Інституті гідромеханіки Василь Васильович успішно захищає кандидатську дисертацію по темі: «Решение некоторых классов задач филь-

трації в неоднородних середовищах», а в 1990 р. докторську дисертацію на тему: «Автоматизация расчета физических полей в неоднородных средах». Захист відбувся в Інституті кібернетики ім. В.М. Глушкова. З 1978 р. працює на посаді старшого наукового співробітника, а з 1992 р. обіймає посаду професора.

З 1982 р. за сумісництвом працював старшим викладачем кафедри обчислювальної математики факультету кібернетики Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (0,25 окладу). Проводив активну навчально-педагогічну роботу на факультеті. Студенти слухали його спеціальні курси з чисельно-аналітичних методів, математичного моделювання, автоматизації розрахунку процесів і полів, інформаційних технологій в екології, гідротехніці, енергетиці. Він також був заступником завідуючого філіалу кафедри обчислювальної математики, читав лекції і семінари для студентів старших курсів [4, с. 270].

За вагомі здобутки В.В. Скопецький був удостоєний Республіканської премії для молодих учених (1976 р.), Державної премії України в галузі науки і техніки (1991 р., 1999 р., 2005 р.). Він лауреат премій ім. С.О. Лебедева (1997 р.), ім. В.М. Глушкова (2004 р.) Національної академії наук України, Заслужений діяч науки і техніки України (2007 р.).

Важливою подією в науковому житті В.В. Скопецького стало його обрання 1995 р. членом-кореспондентом НАН України.

Говорячи про найближче оточення Василя Васильовича, слід зазначити, що його дружина – Скопецька Ніна Петрівна також працювала в Інституті кібернетики АН України. У родині підростали дві доньки – Лілія і Олена. Нині Лілія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступник декана історичного факультету. Олена Василівна – кандидат біологічних наук, доцент кафедри фізіології та екології рослин Навчально-наукового центру «Інститут біології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Найближчим оточенням В.В. Скопецького були науковці з якими він разом працював у Інституті кібернетики АН України, серед них: Т.Ю. Благовещенская, А.В. Гладкий, В.С. Дейнека, С.І. Ляшко, П.С. Малахівський, І.В. Сергієнко, В.А. Стоян [6, с. 84; 7, с. 157].

В.В. Скопецький – висококваліфікований спеціаліст у галузі розробки та застосування числових методів вирішення задач прикладної математики, побудови пакетів прикладних програм і систем обробки даних. Він – відпо-

відальний виконавець автоматизованих систем: «Центр-2», «ФСП-ОС», «САС», «САРПОК», «ПОИСК». Перераховані системи проблемно орієнтовані на вирішення класів задач прикладної математики і широко застосовувалися в наукових центрах країни. Професор В.В. Скопецький володів глибокими знаннями в галузі методів математичного забезпечення вирішення складних практичних задач, займався вдосконаленням системних і проблемних підходів для їх вирішення. Зокрема, вчений розробив і обґрунтував обчислювальні схеми вирішення задач механіки суцільного середовища, запропонував нові моделі задач у середовищах з тонкими суцільно неоднорідними включеннями, а також ітеграційний метод вирішення еліптичних рівнянь дивергентного типу [8].

Науковець створив ряд систем дослідження взаємодіючих складних процесів у механіці суцільного середовища, екологічного моніторингу навколишнього природного середовища. Запропонував та теоретично обґрунтував нові математичні моделі та обчислювальні алгоритми комплексних задач акустики, фільтрації, теплопровідності в середовищах з включеннями та суттєвими неоднорідностями. Розробив інформаційну технологію дослідження класів задач прикладної математики з трансобчислювальною складністю на суперкомп'ютерах СКІТ з паралельною організацією обчислень [8].

Серед наукових інтересів В.В. Скопецького слід виділити дослідження питань, пов'язаних з моделюванням проблем екології та енергетики. В 2003 р. побачило світ монографічне дослідження під назвою «Розподіл ресурсів у просторі та часі», написане провідними науковцями, в т.ч. і В.В. Скопецьким.

У монографії розглядались питання розподілу ресурсів у просторі і часі, з'ясовувались екологічні проблеми, пов'язані із збереженням ґрунтів у зоні зрошувального землеробства. Автор наголошує, що збільшення потужності зрошувальних систем призводить до порушення екологічного балансу, деградації та засоленості ґрунтів, збільшення вартості будівництва і втрат урожаю внаслідок недостатнього та несвоєчасного поливу сільськогосподарських культур [5, с. 7].

В.В. Скопецьким розглядається питання розподілу водних ресурсів та керування їх запасами. Результати, які були виведені ним у даній праці, можуть бути використані для уникнення технологічних помилок при видаванні води, тобто запобігти підтопленню і заболоченню ділянок зрошення.

Розроблені математичні методи розв'язання сформульованих задач, дозволяють розрахувати

оптимальні режими керування зрошувальними системами та одержати оптимальні календарні графіки поливів. При цьому, розв'язується задача утримання вологості ґрунту в заданих межах.

Практичне значення одержаних результатів зумовлено можливістю використання концептуальних підходів, методів і алгоритмів науково-послідовними та проектно-конструктивними організаціями при розробці ресурсозберігаючих технологій та екологозахисних заходів у процесі проектування систем водо- і газопостачання та при розробці керуючих систем і процесів оперативного керування зрошенням та газорозподілом [5, с. 9].

При проектуванні зрошувальних систем однією з основних задач, що визначають ефективність їхнього подальшого використання, є визначення раціональної потужності чи гідромодуля системи. Збільшення величи-

ни гідромодуля звичайно призводить до порушення екологічного балансу, зростання вартості будівництва та реконструкції зрошувальних систем, зниження – до втрат врожаю через недостатній та несвоєчасний полив сільськогосподарських культур [5, с.245].

4 вересня 2010 р. вітчизняна наука зазнала важкої втрати. На 67 році життя відійшов у вічність член-кореспондент НАН України, доктор фізико-математичних наук, професор, завідувач відділу Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України Василь Васильович Скопецкий – знаний фахівець у галузі автоматизації розрахунку складних задач фізики і техніки, математичного моделювання і дослідження процесів у неоднорідних середовищах. Його дослідження були і залишаються актуальними, прогресивними, новими й понині [4, с. 270].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Математичне та комп'ютерне моделювання. Серія: Технічні науки: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т, 2010. – Вип. 4. – С. 270–271.
2. Остапенко В.В. Розподіл ресурсів у просторі та часі / Остапенко В.В., Скопецкий В.В., Фінін Г.С. – К. : Наукова думка, 2003. – 322 с.
3. Хоменко Л.Г. Історія вітчизняної кібернетики та інформатики (етапи накопичення наукової спадщини та досвіду інформатизації суспільства): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.07 «історія науки і техніки» / Л.Г. Хоменко. – К., 2000. – 35 с.
4. Скопецкий В.В. К управленню динамікою систем с пространственно-временными интегральными моделями / Скопецкий В.В., Стоян В.А., Благовещенская Т.Ю. // Кибернетика и систем. анализ. – 2001. – № 4. – С. 84–91.
5. Скопецкий В. В. Численное исследование эллиптических систем с разрывными коэффициентами / Скопецкий В.В., Ляшко С.И., Войцеховский С.А. // Кибернетика и систем. анализ. – 2000. – № 4. – С. 157–161.
6. Энциклопедия кибернетики / Под ред. В.М. Глушкова и др. – К. : Главная редакция украинской советской энциклопедии, 1974. – Т. 1. – 608 с.
7. Энциклопедический словарь юного техника / Ред. колл.: Т.С. Хачатуров и др. – М. : Педагогика, 1987. – 464 с.
8. Кафедра обчислювальної математики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL <http://om.univ.kiev.ua/old/personnel/Skopetskiy.php>. – Назва з екрана.
9. Відділ математичних систем моделювання проблем екології та енергетики // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL http://users.i.kiev.ua/~norkin/ICYB/MAINMENU/About/DEPARTMENTS/FROM_OLD_SITE/Web_175.htm. – Назва з екрана.

© **Виталий Яцук**
(*Переяслав-Хмельницький*)

ЛИЧНОСТЬ ПРОФЕССОРА В.В. СКОПЕЦКОГО В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ТЕХНИКИ УКРАИНЫ

Статья посвящена изучению жизненного пути и анализа научного наследия профессора В.В. Скопецкого. В статье исследуются ключевые аспекты научных интересов ученого.

Возникновение кибернетической науки приходится на середину XX века и является логическим продолжением развития научной мысли. Особенность и оригинальность кибернетики заключается в том, что она возникла на стыке математики, логики, социологии, биологии, техники и нейрофизиологии. Начиная с XVII в. происходит качественно новый скачок в развитии науки и техники. За короткий промежуток времени мы прошли путь от изобретения паровой машины к разработке сложных автоматических машин, способных выполнять чрезвычайно разнообразные задачи.

Кибернетика постепенно проникает во многие сферы жизни. Не последнюю роль в этом играет то, что кибернетика дает новый взгляд на мир, основанный на роли связи, управления, организованности и информации.

Значимость кибернетики заключается в том, что она дает общенаучные знания, которые могут применяться в различных отраслях науки.

Благодаря кибернетике и созданию вычислительных машин одним из основных способов познания, наравне с наблюдением и экспериментом, стал метод моделирования. Именно с компьютерным моделированием мы и связываем имя выдающегося украинского ученого В.В. Скопецкого.

В.В. Скопецкий активно работал в таких научных направлениях: автоматизация расчета сложных задач физики и техники, разработка численно-аналитических методов прикладной математики. Исследовал неклассические математические модели процессов тепло и массопереноса, работал над математическим моделированием и исследованием процессов в неоднородных средах.

Профессор В.В. Скопецкий создал ряд систем исследования взаимодействующих сложных процессов в механике сплошной среды, экологического мониторинга окружающей природной среды. Предложил и теоретически обосновал новые математические модели и вычислительные алгоритмы комплексных задач акустики, фильтрации, теплопроводности в средах с включениями и существенными неоднородностями.

В статье отражены некоторые биографические данные о жизненном пути профессора В.В. Скопецкого, формирование его мировоззрения, показано ближайшее окружение ученого. В статье содержатся данные о его семье и коллегах, с которыми В.В. Скопецкий работал в Институте кибернетики АН Украины.

Профессор В.В. Скопецкий является автором или соавтором ряда фундаментальных учебников: «Вопросы автоматизации решения задач фильтрации на ЭВМ», «Математическое моделирование и исследование процессов в неоднородных средах», «Численное моделирование распространения загрязнений в окружающей среде», «Распределение ресурсов в пространстве и времени», «Нелинейные математические модели процессов геогидродинамики».

Персональный научный вклад профессора В.В. Скопецкого в развитие современной кибернетической науки мало исследован и требует тщательного изучения. Соответственно, возникает необходимость исследования данной личности и ее вклада в развитие науки и техники Украины.

Ключевые слова: В.В. Скопецкий, кибернетическая наука, наука и техника, распределение ресурсов, математическое и компьютерное моделирование.

© Vitaly Yashchuk
(Pereyaslav-Khmelnytsky)

PERSONALITY OF PROFESSOR V.V. SKOPETSKOGO

IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

This article is devoted to the study of the life and the analysis of the scientific heritage of Professor VV Skopetsky. The article attempts to study key aspects of research scientist.

Today, there are dozens of different definitions of «cybernetics», but they all ultimately boil down to the fact that cybernetics is the science that studies the general laws of the structure of complex systems control and flow control in processes. The origin of cybernetics as a scientific field determines 1948, and is associated with the name of Norbert Wiener.

Formed in the USSR young science, of physical and mathematical profile, cybernetics, provided methods and tools for knowledge of more civilized management for complex systems and has become a powerful factor in technological progress, development and significant intensification of productive forces.

But despite the obvious need to accelerate the development of Cybernetics and Informatics in the Soviet Union and Ukraine had formed a critical situation. More than ten years of lagging behind the developed countries in the field of computers and information technology is not reduced, and continues to grow, reaching in some indicators irreversible, catastrophic levels.

An important factor in achieving change in this situation and spur the development of scientific and technological basis of information society is a deep mastery of valuable creative heritage of national scientists and scientific schools, critical rethinking experience achievements, mistakes, the impact of positive and negative factors.

Personal scientific contribution of Professor V. Skopetskiy in the development of a cybernetic science is not enough research and needs careful studying. So, there is the necessity to study this identity and his contribution to the development in science and technology of Ukraine.

V.V. Skopetskiy worked in the following research areas: mathematical modeling and research processes in heterogeneous environments, automated calculation of difficult problems in physics and engineering, development of numerical and analytical methods applied mathematics. Investigated nonclassical mathematical models of processes of heat and mass transfer, worked on mathematical modeling and research processes in heterogeneous environments.

Textbooks and manuals of V. Skopetskiy not lost their importance today. V.V. Skopetskiy made a significant contribution to the training of the teaching staff in the field of cyber Science of Ukraine. Under his leadership were researched 16 candidate and 3 doctoral dissertations. It is worth noting him as a talented teacher and researcher of new areas of cybernetics. V. Skopetskiy works are great contribution to the development of cybernetic Science of Ukraine.

Skopetskiy Vasily was in June 16, 1944 in the village Kuhayivtsi Chemerovets'kyi district, Khmelnytsky region in an ordinary family. In 1951 he went to the first class local school.

In 1961 he was graduated from school. From September 1961 to August 1962 month he worked as a teacher of mathematics in 5–8 grades at Vilhovetskiy High School Chemerovets'kyi district Khmelnytsky region. Since 1962 to 1967 he was a student of Mechanics and Mathematics Faculty of Kiev T.Shevchenko University. After graduation, he received his degree mathematician and was sent to work in the Institute of Cybernetics of Ukraine as an engineer, where he began his real scientific work.

In 1992 he was transferred to the position of Acting Head of the Department of Mathematical Modelling Environment and Energy. The main activities of the department headed by V.V. Skopetskiy was to develop a mathematical model adequately diverse physical and mathematical processes in ecology, hydro and nuclear power, and the creation of mathematical methods, algorithms, computational schemes for high-precision calculation of complex fields of different nature in heterogeneous environments arbitrary structure and geometric configuration.

Since 1982, he worked part-time lecturer at the Department of Computational Mathematics Faculty of Cybernetics, Kiev University (0.25 salary). Since 1982, has an active educational and pedagogical work at the Faculty of Cybernetics of Kiev University. Working part-time as a senior lecturer. Reads regular special courses on numerical-analytical methods, mathematical modeling, automating processes and calculation fields of information technology in environment, hidrotehnitsi, energy. He was deputy head of a branch of the Department of Computational Mathematics, lectured and seminars for senior students.

The circle of scientific interests Skopetskiy V. included questions related to modeling Environment and Energy. In 2003 was published a monographic study entitled «Allocation of resources in space and time», written by leading experts, including the V.V. Skopetskiy.

The monograph examined the distribution of resources in space and time. Considered study environmental issues associated with the preservation of soil in the area of irrigation farming.

The mathematical methods for solving problems defined in the book allow calculating the optimal modes of control irrigation systems and obtaining optimal irrigation schedule. This solved the problem of soil moisture retention within the prescribed limit.

Research interests of professor V.V. Skopetskiy not restricted issues related to modeling Environment and Energy. This is just one component of scientific developments in the field of cyber scientist science.

September 4, 2010 national science suffered heavy losses. At the age of 67 years passed away Corresponding Member of NAS of Ukraine, Doctor of Science, Professor, Head of the Institute of Cybernetics. Glushkov NAS of Ukraine Vasyl Skopetskiy – known expert in the field of automation calculate complex problems of physics and engineering, mathematical modeling and research processes in heterogeneous environments. His research and have important practical significance and were progressive and new at the same time without losing its relevance today.

Keywords: Skopetskiy V.V., cyber science, science and technology, resource allocation, mathematical and computer modeling.

До редакції надійшла 22.01.2015.

УДК:635.652/.654:58.001.33:94(100) «19»

**© Алла Семенюшко
(Київ)**

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК БОТАНІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ КУЛЬТУРИ КВАСОЛІ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ ХХ СТ.

Методом історико-наукового аналізу розкрито створення ботанічної класифікації та систематизації культури квасолі, розробленої науковцями різних країн світу, з метою визначення історичної еволюції культурних рослин.

Ключові слова: квасоля, класифікація, систематизація, аналіз, історична еволюція.

У сучасних умовах розвитку української державності важливого значення набуває вивчення аграрної історії. Історичне минуле України тісно пов'язане зі здобутками видатних науковців у галузі сільськогосподарського виробництва та діяльності науково-дослідних інституцій, для забезпечення продовольчої безпеки шляхом безперервного виробництва та покращення якості сільськогосподарської продукції.

Сучасне сільське господарство прагне підвищити врожайність сільськогосподарських культур не лише для того, щоб задовольнити потреби населення, але і використовувати стійкі підходи, які сприяють заміні хімічних добрив за рахунок більш ефективного використання природних ресурсів. У підвищенні культури землеробства важливе значення мають зернобобові, зокрема квасоля. Квасоля – цінна продовольча культура. Зерно її містить від 28 до 30% білка, 2–3 – жиру, 45–52% вуглеводів та значну кількість вітаміну В. Вирощують її на сухе зерно (луцильні сорти) або збирають у зеленому вигляді (спаржеві сорти). Споживають зерно або недостиглі боби у вареному вигляді. Широко використовують квасолю у консервній промисловості. Солому квасолі можна згодувувати великій рогатій худобі і вівцям [1].

Наукове дослідження культурних рослин для селекції, насінництва, кращого розуміння проблем еволюції, завжди вимагало застосування диференційованої систематики. Вимоги практики завжди зобов'язували систематиків культурних рослин і їх споріднених диких видів надати до звичайного «ключа» ботанічних типів і різновидів схему мінливості ознак і їх географічного поширення.

Культурні рослини та їх дикі родичі в своїй еволюції (в процесі розселення) з первинних осередків видоутворення розпадалися на певні екологічні та географічні групи. Від диференційованої систематики дослідники Швеції, Швейцарії, Франції, Німеччини, Англії, Росії поступово переходили до диференційованої географії культурних видів. Колективне вивчення протягом багатьох років найбільш важливих культурних рослин цитологами, генетиками, фізіологами, анатомами і імунологами дало змогу зрозуміти визначення виду як визначної, дискретної динамічної системи, диференційованої на географічні та екологічні типи, що іноді складалися з величезної кількості різновидів. Саме дослідження історії систематики культурних рослин дозволяє прослідкувати суттєві зміни в уявленні дослідників про види.

За відсутності різкої географічної локалізації крупних сортових груп підвиди для квасолі

звичайної не встановлювалися, вид було поділено на групи різновидів. Питаннями розробки класифікації та систематизації квасолі займалися Д. Жерард, І. Баугін, К. Баугін, О. Декандоль [2], О. Комес [3], Л. Декапрелевич [4], М. Іванов [5] та ін.

Культура квасолі дуже давня. Вона була поширена в Південній і Центральній Америці ще до відкриття Колумбом. Існує думка, що центром походження квасолі є Америка. Це було вперше підтверджено роботою L. Wittmack [6], в якій він детально описав виявлення насіння квасолі в перуанських і анконських гробницях. E. Bonnet [7], P. Asherson [8], A. Gray [9] П.М. Жуковський [10], М.Р. Іванов [5, 11], С.М. Букасов [12] та інші зібрали велику кількість свідчень про походження квасолі з Америки. М.І. Вавилов пов'язує походження квасолі з Центральноамериканським генетичним центром. Припущення підтверджуються експедиціями вчених Всесоюзного інституту рослинництва за підсумками досліджень районів Азії, Африки, південної Європи, Північної та Південної Америки протягом 1932–1933 рр., що охоплювали 60 країн, а також СРСР та подальшими дослідженнями привезеного матеріалу [13].

Назва квасолі датується 1570 р., є збірною, присвоєною з сукупності назв майже 200 видів, об'єднаних величезним родом *Phaseolus*, розповсюдженим переважно в тропічному поясі земної кулі. На відміну від отриманих з Америки та Африки видів (звичайної, багатоквіткової та лімської) Лобель назвав відому в Європі з 30-х р. XVI ст. під назвою *Smilax hortensis* квасолю – *Phaseolus vulgare sive turcicave multicolor faba* [2].

За походженням види квасолі поділяються на дві географічні групи: американську та азіатську. Американські види характеризуються крупними пласкими формами бобу з довгим клювком на верхівці, малою кількістю насіння в бобах, крупним насінням, малими клиновидними прилистками; насіння зазвичай погано розварюється. Саме до цієї групи і входить квасоля звичайна [10].

У процесі наукового вивчення культурної квасолі дослідники визнали за необхідне розробити уніфіковану ботанічну класифікацію та систематизацію культури, для оптимізації науково-дослідної роботи. Однак, напрацювання єдиної наукової систематизації було ускладнено тривалою дискусією, що розгорталася у наукових колах навколо проблеми походження та історичної батьківщини квасолі.

Рід *Phaseolus* L. відноситься до підтриби *Phaseolinae* Taub, характеризується сосковидним здуттям квітконоса біля основи квітконіжки. Рід *Phaseolus* був відомий задовго до К. Ліннея, але його

точної класифікації не існувало. Ботаніки наводили види з їх синонімікою без встановлення зв'язку між видами. Вони вважали, що за систематичним положенням рід *Phaseolus* L. близький, з одного боку до *Dolichos* L., з іншого – до *Vigna savi*, з якими часто змішувався, відрізняючись від обох споріднених видів спірально скрученим, або хвилястим човником [2, с. 458].

Систематика виду дуже складна і носить штучний характер. Всі відомі класифікації базуються на забарвленні та формі насіння, оскільки такий принцип використовували систематики, починаючи з кінця XVI ст. Додатковими ознаками в класифікації були: висота рослини, забарвлення незрілого бобу, тривалість вегетаційного періоду [5, с. 69]. Недоліками було те, що автори не враховували відмінностей між виткими і кущовими сортами, вважали характер росту не постійною ознакою, а залежною від умов вирощування.

Фламандському ботаніку М. Лобелю (1591) було відомо 10 видів *Phaseolus*, з них 7 відносились до *Phaseolus vulgaris*, – три до *Phaseolus lunatus*. Д. Жерард – англійський ботанік, травник, натураліст (1597) розрізняв 4 види *Phaseolus*, 2 з яких відносились до *Phaseolus vulgaris* і 2 до *Phaseolus lunatus*. Ботанік К. Клузіус (1601) налічував 28 видів, з яких 6 належать до *Phaseolus vulgaris* і 8 до *Phaseolus lunatus*.

К. Баугін – швейцарський ботанік, анатом та систематик рослин (1623) досліджував відомі з письмових джерел види кvasолі та згрупував 42 види в 7 груп. Кожна з його груп є збірним поняттям та охоплює представників декількох видів у єдине сучасне поняття. До видів К. Баугіна належить: *Phaseolus vulgaris*, *peregrinus*, *Aethiopicus*, *Guinensis*, *Aegyptiacus*, *Indicus*, *Americanus* vel *Brasilianus*.

І. Баугін – швейцарський лікар та ботанік (1651) р. зводить все різноманіття до 43 видів. Ним створено першу, хоча й не зовсім удосконалену класифікацію кvasолі за забарвленням та формою насіння, побудовану на географічно-систематичній основі. Автором виділено такі різновиди кvasолі звичайної: *Phaseolus violazeus* з Італії, *Phaseoli nigri Aethiopicici* з Ефіопії, *Phaseoli tumidi, nigri splendentes* з Ефіопії, *Phaseoli atrovioleacei*, *Phaseoli tumidi minoris nivei*, *Phaseoli parvi, pallido albi, ex Amerika delati* Lob., *Phaseoli parvi italicici, nigri, cum macula alba* з Італії, *Phaseolis nigricans, hulo prominente, Phaseoli parvi ex Amerika delati Lobelii* кvasоля родом з Америки, що потрапила у суміші з іншими до Іспанії та Італії через Африку. Повторюючи помилку Клузіуса, він брав за основу лише географічний принцип, який не належав до видового, оскільки

види кvasолі були змішані з формами [2, с. 340]. Таким чином, за класифікацією Баугіна, походження кvasолі є неоднозначним: з Італії, Африки та Америки.

Ж. Турнефор – французький ботанік та мандрівник, піонер вивчення вертикальної зональності рослинного покриву, автор системи рослин, заснованої на побудові «венчика» (1700) обмежився перерахунком усіх відомих з літературних джерел видів кvasолі, кількість яких сягало 57. У його списку, крім звичайних видів кvasолі, також фігурували представники видів *Vigna*, *Dolichos*, *Mucuna* у.

Класифікація ботаніка, зоолога, анатома Р. Морісона (1715) об'єднувала всі сортові різновиди кvasолі звичайної в групу *Phaseolus magosive Smilax hortensis*, що суперечили групам бразиліанської та індійської, які походили з Індії та Африки [2, с. 341.] У класифікації кvasолі автором не враховувалися екологічні умови.

Нічого суттєво нового в класифікації кvasолі до К. Ліннея внесено не було. К. Лінней (1753) розбив все різноманіття форм кvasолі звичайної на два види за формою куща та величиною приквітників. *Phaseolus vulgaris* – з витким стеблом, приквітниками коротшими за чашечку та плоскими циліндричними бобами. *Phaseolus nanus* – з прямостоячим, невитким, гладким стеблом, приквітниками, що переривали чашечку, з плоскими зморщеними бобами.

У розробці К. Ліннея (шведського лікаря, натураліста, академіка, автора класифікації рослинного та тваринного світу) не містилось відомостей про напівкущові та кущові форми кvasолі з нутуючими верхівками стебла. Диференційоване та морфолого-систематичне вивчення формового різноманіття кvasолі виявило відсутність кореляції між формою куща та довжиною приквітників [2]. Третьою ознакою К. Ліннея стала форма бобу, та виключила з класифікації багаточисленні форми кvasолі звичайної з циліндричними бобами, яких за припущеннями науковців Лінней не знав.

Шпренгель розмістив проміжні за формою куща форми кvasолі (напівкущові з мутуючими верхівками) в систему роду *Phaseolus nanus*, доповнивши визначення стебла цього виду, як прямостоячий та виткий, зблизивши тим самим два Ліннейських види [2].

Саві (1802) належить внесок поєднання витких та кущових сортів форм кvasолі в один вид *Phaseolus vulgaris* (L.) Savi, але разом з тим він першим вносить штучний елемент у свою класифікацію, будуючи її всього на двох ознаках (формі та забарвленні) насіння. Він розбиває

все формове різноманіття квасолі (55) форм, як витких, так і кущових, на 8 підвидів, з них 6 за формою насіння, 1 за мозаїкою насіння та 1 за забарвленням бобів. В основу підвиду за Саві, крім різних за насінням, входили ознаки куща та бобів, які він не зміг використати для класифікаційної мети. Саві розрізняв такі підвиди: *Phaseolus vulgaris*, *Ph. romanus*, *Ph. oblongus*, *Ph. saponaceus*, *Ph. tumidus*, *Ph. haematocarpus*, *Ph. sphaericus*, *Ph. gonospermus*.

Швейцарський ботанік О. Декандоль (1825) вніс в класифікацію Саві формальні зміни, стосовно заміни єдиної географічної назви стосовно підвиду *Ph. romanus* Саві, з новою назвою *Ph. compressus* DC, що відповідав морфологічній ознаці (формі насіння) [2].

Німецький ботанік та міколог Д. Шлехтендаль (1833) знайшов серед форм квасолі *Phaseolus nanus* форми зі слабо витким стеблом. Відмінні ознаки між видами *Phaseolus vulgaris* та він побачив у побудові крилець та верхньої губи чашечки. *Phaseolus vulgaris* характеризувалася двозубою верхньою губою чашечки з нігтиком крила коротшим за параболістичну пластинку, в той час як у *Phaseolus nanus* верхня губа чашечки була цільною, а нігтик крила дорівнював округлій пластинці. Проведені Е.Е. Дітмером у 1923 р. спостереження над європейськими і північноамериканськими видами квасолі показали, що виткі різновиди представлені у 56% форм з цільною верхньою губою чашечки та 44% з двозубою. У кущових різновидів, навпаки, кількість форм з розсіченою верхньою губою майже у 62% перевищує число форм з цільною губою (38%). [2, с. 515; 13].

Англійський ботанік Д. Бентам (1840) надає 7 секцій роду *Phaseolus*. Лише в одній секції *Strophostyles* прилистки давали відросток нижче місця кріплення. 1853 р. Бентам за ознаками бобів виділяє секцію в підсекцію, в яку і вносить *Phaseolus nanus* на відміну від *Phaseolus vulgaris* з другої підсекції. Пізніше (1865) Бентам об'єднав секції *Microcochle* і *Lasiopron* в одну секцію *Dysolobium*, що характеризувалася квітками та крилами коротшими за вітрила, човника, зкрученого в неповну спіраль, з валькуватими, товстими, волосяними бобами зі слабо розвиненими всередині перетинками.

Здобутком Мартенса (1860) стало те, що він надав першу помірковану класифікацію 120 форм квасолі на основі комплексу ознак за формою куща, бобів, формою та забарвленням насіння. Він навів 7 підвидів, що відрізнялися за формою куща, бобів та насіння. У кожному з підвидів форми було згруповано за мозаїкою насіння:

однотонні, зебropодібні, крапкові, леопардові, сітчасті, плямисті, дво- та трикольорові. За вмістом вони відповідали різновидам, оскільки містили раси, що відрізнялися за ознаками бобів, насіння, куща та квітки.

Американський ботанік і агроном Ч. Пайпер (1926) запропонував нову класифікацію за ознакою великого чи малого зкручування лодочки. Для цього він виділив всі види квасолі в нову секцію *Stratotropis* Piper. З секції *Euphaseolus* Benth. та підсекції *Caracallae* Benth об'єднав два види з 5–7 кратно зкрученою лодочкою в нову секцію *Cochliasantus* Pip [2, 14].

На основі класифікації Ч. Пайпера секція *Sigmoidotropis* мала своє максимальне різноманіття у Північній Америці, *Cochliasantus* лише у Північній Америці. Секція *Leptostrom* мала найбільшу кількість видів у Південній Америці. Тридцять три види зустрічаються у Мексиці. Група *Ph. Coccineus* та близьких до неї видів з секції *Leptostrom* найбільшим різноманіттям відрізнялися у Мексиці та Центральній Америці [14].

Класифікація Л.Л. Декаприлевича (1925), була основана на 79 расах квасолі з Грузії, за характеристикою самого автора вона належала до штучних та дещо видозмінювала класифікацію Мартенса. Все різноманіття форм було поділено Декаприлевичем на 2 підвиди за характером росту стебла: *Phaseolus vulgaris* (L.) Savi *volubilis* Dekapr та *Phaseolus vulgaris* (L.) Savi *nanus* Dekapr [2, с. 520; 5].

Кожен підвид зі формою поділявся на 5 підгруп різновидів. Підгрупи різновидів, окрім кущових, включали також виткі форми, окрім витких – невиткі форми. Раси характеризувалися за формою та забарвленням насіння й співпадали з визначенням сорту.

Найновішу класифікацію розробив професор М.Р. Іванов (1929, 1936) [2; 5] на основі диференційного агроботанічного вивчення форм з Мексики, Центральної та Південної Америки з урахуванням морфологічних, біологічних, екологічних ознак і географічного розповсюдження. Його типи у кількості 13 (замість 16 у 1929) було визнано еколого-географічними типами.

Природна ботанічна класифікація квасолі звичайної була побудована на екологічній основі з урахуванням вихідного матеріалу з гірських районів Мексики та Гватемали, а також Колумбії, Венесуели, Перу, Болівії, Бразилії, Аргентини та Чилі. Характеристика за екологічними ознаками передбачала мінливість за висотою рослини, біологією цвітіння та тривалістю вегетативного періоду [5, с. 51]. Ним встановлено 30 екотипів: Скоростиглий мексиканський виткий, серед-

ньостиглий північномексиканський, середньостиглий мексиканський дрібнолисточковий, високорослий продуктивний центральноамериканський, мексиканський прибережний, пізній юкатанський, мексиканський лісовий ліаноподібний, дуже пізній чіапасо-гватемальський, ліаноподібний центральноамериканський, пізній колумбійський, пізньостиглий перуанський, низькорослий колумбійський, середньостиглий перуанський, пізньостиглий болівійський, прибережний перуанський, середньостиглий болівійський, пізній чілійський, напівпустельний північноамериканський, аргентинський виткий скоростиглий, кущовий скоростиглий північноамериканський, напіввиткий скоростиглий північноамериканський, північноазійський західноєвропейський виткий, південноєвропейський виткий, середній лісової зони, лісостеповий, степовий, кавказький, карпатський, болгарський, що різняться за тривалістю вегетаційного періоду, біологією цвітіння, висотою рослин, типом росту і розповсюдженням [5, с. 53–69]. З них 3 ростуть в Південній Америці, 7 – в Мексиці, 1 – в Гватемалі, 10 – в Центральній і Північній Америці, 1 – в Китаї, 3 – в Європейських країнах та 5 – в країнах СНД.

Перераховані екотипи вивчено М.Р. Івановим у Воронежській та Ленінградській областях, Краснодарському краї та Грузинській РСР в експериментальних посівах та виробничих умовах. За результатами встановлено, що у польовій культурі можна висівати лише кущові сорти та сорти квасолі зі слабковитким стеблом. Виткі сорти є непридатними для вирощування на практиці у колгоспному господарстві, оскільки можуть висіватися лише у змішаних посівах з кукурудзою, або на городах з коловими підпорами [5].

При визначенні різновидностей квасолі звичайної і в теперішній час користуються класифікацією, запропонованою італійським

ботаніком та мікологом О. Комесом. Вона базується на формі і забарвленні насіння. За формою насіння О. Комес виділив чотири групи різновидностей: *P. vulgaris var. compressus* (DC) Gomes, *P. vulgaris var. oblongus* (Savi) Gomes, *P. vulgaris var. ellipticus* (Mart) Gomes, *P. vulgaris var. sphaericus* (Mart) Gomes. Форму насіння визначають співвідношенням його довжини, ширини і товщини [15; 16].

Подальший розподіл іде за забарвленням насіння і характером малюнка. Малюнок буває плямистим (*maculatus*), смугастим (*zebrinus*), сітчастим (*variegatus*), крапчастим (*punctatus*). Насіння, що має однакове забарвлення, О. Gomes розділяє також за розміром і формою: на дуже дрібне (*minimus*), дрібне (*minor*), крупне (*major*), дуже крупне (*maximus*), зрізане з кінців (*truncatus*), з остаточним кілем (*corinatus*).

Все різноманіття культури сьогодні розділено на 2 підвиди: *Subsp. vulgaris* L. і *Subsp. nanus* Ashers. Перший підвид представлено рослинами з індетермінантним типом росту (виткими, напіввиткими, з виткою верхівкою). До другого підвиду входять тільки рослини з детермінантним типом росту, в яких головне стебло закінчується квітковою китицею.

Отже, протягом довготривалого періоду представники різних наукових шкіл світу проводили роботи зі створення єдиної ботанічної систематизації та класифікації культури. Проте, незважаючи на накопичення величезного обсягу інформації та насінневого матеріалу, дослідникам так і не вдалося побудувати уніфіковану природню класифікацію квасолі, яка б задовольнила вимоги ботанічної номенклатури. Основною причиною таких наукових труднощів є високий ступінь спадкової мінливості квасолі, відсутність різкої диференціації в старих і нових районах вирощування культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Влох В.Г. Рослинництво: підручник / В.Г. Влох, С.В. Дубковецький, Г.С. Кияк та ін.; за ред. В.Г. Влоха. – К. : Вища шк., 2005. – 382 с.: іл.
2. Культурная флора СССР. Зерновые бобовые. – М.–Л., 1937. – Т. IV. – 680 с.
3. Gomes O. Del Fagiolo comune (*Phaseolus vulgaris* L.) / O. Gomes. – Napoli, 1909. – 109 p.,
4. Декапрелевич Л.Л. Сорты фасоли (*Phaseolus vulgaris* Savi), возделываемые в Грузии / Л.Л. Декапрелевич. – Тифлис, 1925. – Вып. 4. – 70 с.
5. Иванов Н.Р. Фасоль / Н.Р. Иванов. – М., Л.: Сельхозгиз, 1961. – 280 с.
6. Wittmack L. Ueber Bohnen welche von Reiss und stebel in permanischen Grdbern gefunden worden sind / L. Wittmack // Botan. Ver. Prov. Brandenburg. – 1879. – V. 21. – S. 176–184.
7. Bonnet E. Le Haricot avant la decouverte de L'Amenigul / E. Bonnet // J. de Botanique. – 1897. – V. 11. – P. 14, 35, 48.
8. Asherson P., P. Graebner [Asherson P. Synopsis der Mittelen ropdischen / P. Asherson, P. Graebner // Flora. – Leipzig, 1906–1910. – Bd VI, Abt. 2. – 1093 p.
9. Gray A. Review of de Candolle's origin of cultivated plants / A. Gray, H. Trumbull // Amer. Journ. of sciences. – 1883. – Ser. IV. V. XXVI. – P. 140–141.

10. Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи / П.М. Жуковский. – Л. : Колос, 1971. – 791 с.
11. Иванов Н.Р. Географическая закономерность в распределении культурных Phaseolinae / Н.Р. Иванов // Тр. по прикл. ботанике, генетике, и селекции. – 1937. – Сер. 1. – Т. 2. – С. 41–106.
12. Букасов С.М. Возделываемые растения Мексики, Гватемалы и Колумбии / С.М. Букасов // Тр. по прикл. бот., ген. и сел. – 1930. – Вып. 5. – С. 3–14.
13. Вавилов Н.И. Мексика и Центральная Америка как основной центр происхождения культурных растений Нового Света / Н. И. Вавилов // Тр. по прикл. бот., ген. и сел. – 1931. – Т. 26. – Вып. 3. – С. 135–199.
14. Дитмер Э.Э. К вопросу о происхождении культурных фасолей. Фасоль. Культурная флора / Э.Э. Дитмер. – Л., 1937. – С. 309–313.
15. Международный классификатор СЭВ культурных видов рода Phaseolus L. / сост.: СССР: В. Буданова, Л. Лагутина, В. Коргяйчук; ЧССР: М. Ужик, П. Гофирек, И. Моравец. – Л., 1985. – 45 с.
16. Широкий уніфікований класифікатор України роду Phaseolus L. – Харків, 2004. – 49 с.

© Алла Семенюшко
(Киев)

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ БОТАНИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ И СИСТЕМАТИЗАЦИИ КУЛЬТУРЫ ФАСОЛИ С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО КОНЦА XX ВЕКА

Методом историко-научного анализа раскрыто создание ботанической классификации и систематизации культуры фасоли разработанной учеными различных стран мира с целью определения исторической эволюции культурных растений.

В современных условиях развития украинской государственности важное значение приобретает изучение аграрной истории. Историческое прошлое Украины тесно связано с достижениями выдающихся ученых в области сельскохозяйственного производства и деятельности научно-исследовательских институтов для обеспечения продовольственной безопасности путем непрерывного производства и улучшения качества сельскохозяйственной продукции.

Современное сельское хозяйство стремится повысить урожайность сельскохозяйственных культур не только для того, чтобы удовлетворить потребности населения, но и использовать устойчивые подходы, которые способствуют замене химических удобрений за счет более эффективного использования природных ресурсов. В повышении культуры земледелия важное значение имеют зернобобовые, в частности фасоль.

Научное исследование культурных растений для селекции, семеноводства, лучшего понимания проблем эволюции, всегда требовало применения дифференцированной систематики. Требования практики всегда обязывали систематиков культурных растений и их родственных диких видов предоставить до обычного «ключа» ботанических типов и разновидностей, схему изменчивости признаков и их географического распространения.

Культурные растения и их дикие сородичи в своей эволюции (в процессе расселения) из первичных очагов видообразования распадалась на определенные экологические и географические группы. Коллективное изучение в течение многих лет наиболее важных культурных растений цитологами, генетиками, физиологами, анатомами и иммунологами позволило понять определение вида как выдающейся, дискретной динамической системы, дифференцированной на географические и экологические типы, которые иногда состояли из огромного количества разновидностей. Именно исследование истории систематики культурных растений позволяет проследить существенные изменения в представлении исследователей о видах.

Вопросами разработки классификации и систематизации фасоли занимались Д. Жерард, И. Баугин, К. Баугин, А. Декандоль, О. Комес, Л. Декаприлевич, Н. Иванов и др.

По происхождению виды фасоли делятся на две географические группы: американскую и азиатскую. В процессе научного изучения культурного фасоли исследователи сочли необходимым разработать унифицированную ботаническую классификацию и систематизацию культуры для оптимизации научно-исследовательской работы. Однако, разработку единой научной систематизации было осложнено длительной дискуссией, развернувшейся в научных кругах вокруг проблемы происхождения и исторической родины фасоли.

*При определении разновидностей фасоли обыкновенной и в настоящее время пользуются классификацией, предложенной итальянским ботаником и микологом О. Комесом. Она базируется на форме и окраске семян. По форме семена О. Комес выделил четыре группы разновидностей: *P. vulgaris var. compressus* (DC) Gomes, *P. vulgaris var. oblongus* (Savi) Gomes, *P. vulgaris var. ellipticus**

(Mart) Gomes, *P. vulgaris* var. *sphaericus* (Mart) Gomes. Форму семян определяют соотношением длины, ширины и толщины. Рисунок бывает пятнистым (*maculatus*), полосатым (*zebrinus*), сетчатым (*variegatus*), крапчатыми (*punctatus*). Семена, имеющие одинаковую окраску, O. Gomes разделяет также по размеру и форме: очень мелкое (*minimus*), мелкое (*minor*), крупное (*major*), очень крупное (*maximus*), срезанные с концов (*truncotus*), с окончательным килем (*corinatus*).

Все многообразие культуры сегодня разделено на 2 подвида: *Subsp. vulgaris* L. и *Subsp. nanus* Ashers. Первый подвид представлен растениями с индетерминантным типом роста (вьющимися, полувьющимися, с вьющейся верхушкой). Ко второму подвиду входят только растения с детерминантным типом роста, в которых главный стебель заканчивается цветочной кистью.

Ключевые слова: фасоль, классификация, систематизация, анализ, историческая эволюция.

© Alla Semenyushko
(Kyiv)

FORMATION AND DEVELOPMENT OF BOTANICAL CLASSIFICATION AND SYSTEMATIZATION OF BEANS CULTURE SINCE TIME IMMEMORIAL TO THE END OF THE XX CENTURY

By method of historical and scientific analysis has been revealed the creation of botanical classification and systematization of beans culture, developed by scientists around the world to determine historical evolution of cultivated plants.

In modern conditions of Ukrainian state organization is important to study the agricultural history. The history of Ukraine is closely connected with achievements of outstanding scientists in the field of agriculture and activities of scientific and research institutions to ensure food security through continuous production and improvement the quality of agricultural products.

Modern agriculture tends to increase crop yields, not only in order to fulfill the needs of growing population, but to use sustainable approaches that promote chemical fertilizers replaced by more efficient use of natural resources. To increase the farming, legumes, including beans, are important. Beans – is a valuable food crops.

It's grain contains from 28 to 30% of protein, 2–3 – of fat, 45–52% of carbohydrates and large amounts of vitamin B. It's growing from dry grain (shelling varieties) or is collected while it's green (asparagus varieties). Grain is eating as green or cooked beans. Beans are widely used in canning industry. Its straw may be fed to cattle and sheep.

Scientific research of crops for breeding, seed production and for better understanding of evolution, has always require the use of differentiated taxonomy. Requirements of practice have always obliged taxonomists of cultivated plants and their related wild species to provide the usual «key» of botanical types and varieties, the variability of circuit characteristics and their geographical distribution.

Cultivated plants and their wild relatives in their evolution (in settlement) of primary cells of the speciation fell into certain environmental and geographic groups. From differentiated taxonomy the researchers gradually moved to differentiated geography of cultural types. Collective study of the most important crops cytologists, geneticists, physiologists, anatomists and immunologists for many years, made it possible to understand the definition of the type as prominent, discrete dynamical systems, differential geographical and ecological types, sometimes consisting of a large number of varieties. The study of taxonomy history of cultivated plants allows for the significant changes in the representation of research types.

In the absence of sharp geographical localization of large groups of beans subtypes was not set, the sort has been divided into groups of species. The issues of beans classification and systematization development has been studied by D. Gerard, J. Baughin, C. Baughin, O. Dekandol, O. Gomes, L. Dekaprelevych, M. Ivanov and others.

The name of kidney bean is dated by 1570, assigned from totality of nearly 200 species, united by huge Phaseolus genus, widespread mainly in the tropics. In contrast to American and African species (kidney, scarlet and lime), Lobel named the well-known in Europe since 30's of the XVI century, called Smilax hortensis beans – Phaseolus vulgare sive turcicave multicolor faba.

Originally, beans' types are divided into two geographical groups: American and Asian. American species are characterized by large flat shape with long bean peck at the top, a small number of seeds in beans, large seeds, small wedge-shaped stipules; seeds are usually bad boiled. The kidney bean is in this group.

During the scientific study of bean, scientists found it necessary to develop a unified botanical classification and systematization of culture, for optimization of research work. However, working out a unified scientific systematization was complicated by long debates of scientific community about the origin and historical homeland of beans.

The genus of *Phaseolus* L. refers to «subtribe» of *Phaseolinae* Taub, characterized nipple-shaped bloating of anthophorous at the base of stems stalks. The genus of *Phaseolus* was known long time before K. Linnaeus, but its exact classification has not existed. Botanists cited species from their synonymy without linkage between species. They believed that the systematic position of the genus of *Phaseolus* L. is closed to *Dolichos* L, on the other side – to *Vigna savi*, which are often mixed, differing from the two related species by turbinal or wavy slipcover.

Synsystematic of the species is very complicated and artificial. All known classifications are based on color and shape of seeds; as such principle was used by taxonomists since the late XVI century. Accessory features in classification were: plant height, color of immature beans, vegetation period. The defects were that the authors did not consider the differences between ramble and shrubby varieties, considered the character of growth not permanent feature, but dependent on growing conditions.

In determining the varieties of kidney bean and currently used by classification, proposed by the Italian botanist and mycologist O. Gomes. It is based on the shape and color of seeds. By the shape of the seed O. Gomes identified four groups of varieties: *P. vulgaris* var. *compressus* (DC) Gomes, *P. vulgaris* var. *oblongus* (Savi) Gomes, *P. vulgaris* var. *ellipticus* (Mart) Gomes, *P. vulgaris* var. *sphaericus* (Mart) Gomes. Form of the seed is identified by correlation of its length, width and thicknes.

Further distribution follows the seed color and pattern character. The pattern may be spotted (*maculatus*), striped (*zebrinus*), reticular (*variegatus*), speckled (*punctatus*). Seeds that have the same color, O. Gomes separate by size and shape: very small (*minimus*), small (*minor*), large (*major*), very large (*maximus*), cut off the ends (*truncotus*), with the final keel (*corinatus*).

Today, all the culture variety is divided into two subspecies: *Subsp. vulgaris* L. and *Subsp. nanus* Ashers. First subspecies is presented of plants indeterminate growth type (climbing, semiclimbing and with climbing top). The second subspecies is only determinate type of plant growth, which axis flower tassel ends.

So, during the long period, the representatives of different scientific schools of the world, has been working on creation of a single botanical systematization and classification of the culture. However, despite a huge amount of information and seed, the researchers could not build a unified natural beans' classification that would satisfy the requirements of Botanical Nomenclature. The main reason for such scientific problems is the high degree of genetic variability of beans, no sharp differentiation in old and new areas of cultivation.

Key words: beans, classification, systematization, analysis, historical evolution.

До редакції надійшла 22.01.2015.

РЕЦЕНЗІЇ

ДЕМУЗ І.О. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОЛІЛОГ УЧЕНИХ І ЕПОХ: МОНОГРАФІЯ / І.О. ДЕМУЗ. – ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ФОП ЛУКАШЕВИЧ О.М., 2014. – 681 С.

В умовах розвитку української державності особливої ваги набуває зміцнення наукового потенціалу країни та формування кваліфікованих професійних кадрів. Подальший розвиток України в сучасних умовах пов'язаний з орієнтацією на постіндустріальні тенденції суспільного відтворення. Суть цих тенденцій – дедалі зростаюче використання інформації і знань, як найважливішого виду ресурсів, який все більшою мірою визначає майбутнє держави. Саме капітал знань, який містять у собі досягнення науки і техніки, може привести до прориву в економіці, тому держава зацікавлена у правильній науково-технічній політиці, такій організації науки, яка дала б змогу ефективно управляти нею.

Держава надає пріоритетну підтримку розвитку науки як визначального джерела економічного зростання і невід'ємної складової національної культури та освіти, створює необхідні умови для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері науково-технічної діяльності, забезпечує використання досягнень вітчизняної та світової науки і техніки для вирішення соціальних, економічних, культурних та інших проблем.

Однак і сьогодні, як і протягом попередніх етапів суспільної еволюції, поширеним є розвиток науки на громадських засадах – у наукових товариствах різного профілю. Останні завжди об'єднували як аматорів, так і знаних учених, які в рамках ухваленої ними програми досліджень здійснювали вільний науковий пошук без огляду на регламентуючий вплив владних структур. В Україні громадські форми наукового пошуку мають усталені традиції. Зусиллями багатьох поколінь дослідників ще позаминулого століття було закладено надійні підвалини для систематичних і широкомасштабних досліджень майбутніх років. Якраз у ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні й була створена розгалужена мережа різнопрофільних наукових товариств.

Оскільки українська історична наука довгий час розвивалася хвилеподібно, стаючи подекуди «заручницею» певних ідеологічних кліше, необхідність наразі висвітлення проблем організації науки в дорадянський період обумовлена потребою критичного переосмислення дотеперішньої традиції історієписання. З огляду на сказане, тема монографії І. Демуз є актуальною. Рецензована робота дає відповіді на важливі поставлені питання.

Монографія І. Демуз є першою спеціальною роботою, в якій авторкою проведено всебічне наукове дослідження історіографії питання діяльності різногалузевих наукових товариств на теренах України ХІХ – початку ХХ ст. Фактично вперше в українській історіографії зроблено спробу комплексного історіографічного дослідження діяльності наукових товариств України зазначеного періоду в усіх наукових галузях (гуманітарна, природнича, технічна, медична, сільськогосподарська тощо).

Монографія складається з семи розділів і додатків, у яких послідовно висвітлюються різні аспекти діяльності наукових товариств ХІХ – початку ХХ ст.: проаналізовано стан наукової розробки проблеми; виявлено й систематизовано історіографічні джерела й охарактеризовано їхні інформаційні можливості; обґрунтовано методологію дослідження; на основі широкого кола джерел простежено процес нагромадження і поширення у просторово-часовому вимірі історичних знань щодо функціонування наукових осередків гуманітарного, природничого, технічного, медичного й сільськогосподарського спрямування, а також Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові й Українського наукового товариства у Києві; в додатках представлено авторські фактологічні напрацювання з історії окремих вітчизняних наукових товариств.

Так, у першому розділі монографії дослідниця цілком виправдано здійснює ґрунтовний екскурс в історіографію питання і доводить, що спеціальна література з історії діяльності наукових товариств на теренах України ХІХ – початку ХХ ст. піддавалася історіографічному аналізу лише за окремими тематичними зрізами переважно в розділах дисертацій і монографій, а також у окремих статтях. Проведено класифікацію використаних у роботі історіографічних джерел на дев'ять груп, детально охарактеризовано кожну з них.

Особливу увагу в першому розділі монографії І. Демуз приділяє поясненню теоретико-методологічного підґрунтя дослідження. Такий підхід є цілком виправданим з огляду на те, що авторкою використано як традиційні методи, так і доволі інноваційний методологічний інструментарій. Зокрема, так звану «мережеву модель науки», інституціональну методологію та синергетичний підхід. Переваги мережевого підходу полягають у тому, що він передбачає об'єднання різноманітних

складових, які раніше розглядалися ізольовано, автономно, навіть герметично, в єдину структуру взаємопов'язаних елементів, між якими постійно відбувається обмін інформацією. Мережа постає як принципово новий, інформаційний простір. На наш погляд, саме мережева модель історіографії становить важливу перевагу монографії.

Цікавою виявилася також ідея І. Демуз відобразити проблему через призму синергетики, що дало змогу показати інформацію не лише як потік знання окремих індивідів, а сформувати образ тієї соціокультурної матриці, яка являється здобутком усього наукового співтовариства. Крім того, «мережева модель науки», інституціональна методологія та синергетичний підхід дозволили авторці розглянути різногалузеві елементи національного наукового етосу в широкому науковому контексті. Незаперечною перевагою монографії є авторська спроба висвітлити роботу наукових товариств України XIX – початку XX ст. не ізольовано, а як цілісне, специфічне явище, як нову форму організації науки вказаного періоду. Ці ідеї не лише знайшли в книзі адекватне відображення, але й можуть мати перспективне значення, творче та практичне застосування.

У роботі з'ясовано дискурси окремих дефініцій: «науковий простір», «інституалізація науки», «соціальні інститути», «наукове співтовариство», «наукове товариство». Запропоновано авторське визначення останнього з них («наукове товариство – некомерційне добровільне об'єднання спеціалістів, діяльність якого спрямована на розвиток окремих галузей науки, техніки, виробництва та культури, поширення наукових знань серед населення» (с. 62). Проте, як на нашу думку, дану дефініцію варто було б дещо уточнити й розширити).

У наступних розділах рецензованої роботи І. Демуз надзвичайно детально виписані проблеми, пов'язані безпосередньо з аналізом історіографічного дискурсу щодо тематики дослідження. Виділено особливості дорадянської, радянської та сучасної традиції історієписання; по-новому оцінено внесок багатьох учених у вивчення теми; охарактеризовано основні дослідницькі акценти, що переважали в історичній науці протягом XIX – початку XXI ст. і безпосередньо впливали на особливості створення тогочасних праць; спростовано низку історіографічних

стереотипів у висвітленні діяльності даних наукових осередків; поглиблено аналіз праць окремих дослідників; вперше розглянуто окремі новітні наукові праці, які ще не були предметом історіографічного осмислення.

Хочемо також наголосити, що робота тільки б виграла, якби І. Демуз, окрім констатації поглядів окремих дослідників на ту чи іншу проблему, виразніше продемонструвала «лінії розлому» та «лінії дотику» в науковому дискурсі з деяких питань діяльності наукових товариств на теренах України періоду, що досліджується.

Будучи прибічником наявності в історіографічних дослідженнях ґрунтовної періодизації вивчення тієї чи іншої проблеми, що складає один з компонентів наукової новизни дослідження, хотілося б бачити і в монографії І. Демуз обґрунтування такої періодизації.

Однак значна пошукова, творча й аналітико-критична робота, здійснена дослідницею, заслужує на схвальну оцінку й на те, аби бути поцінованою науковим соціумом. Звертають увагу запропоновані І. Демуз у висновках монографії перспективи подальших наукових пошуків у даному напрямку. Пропонується розробляти проблему діяльності наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст. як за галузевим, так і регіональним принципами. Особливо актуальним і перспективним напрямом досліджень залишається видання систематичних показників по різногалузевих наукових товариствах Російської імперії в цілому та України зокрема, особливо в галузі точних і природничих наук. Авторкою встановлено, що в ракурсі поширеної на сьогоднішній день в науці «мікроісторії» діяльність кожного окремого наукового товариства може претендувати на самостійний науковий пошук.

У цілому робота справляє позитивне враження як у плані змістовного наповнення, так і стилістичного оформлення. І. Демуз вдалося виконати дослідницькі завдання, творчо опрацювавши солідний пласт наукової літератури. Тому ми сподіваємося, що дана монографія буде корисною не лише для вузького кола фахівців, але й для усіх, хто цікавиться історією науки, проблемами громадсько-наукових організацій, а також українською історіографією загалом.

© *Анатолій Коцур*

До редакції надійшла 12.01.2015.

ІНФОРМАЦІЯ

НАУКОВА ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА РОБОТА КАФЕДРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ЕТНОПОЛІТИКИ ЗА 2014 Р.

Монографії:

1. **Горбань Т.Ю.** Культурно-мистецьке і спортивне життя університету // Історія Київського університету: монографія / І.В. Верба, О.В. Вербовий, Т.Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В.Ф. Колесник. – К. : ВПЦ «Київський університет» 2014. – С. 866–892.

2. **Даниленко О.В.** Київський університет у роки хрущовської лібералізації суспільного життя (середина 1950-х – середина 1960-х років) / О.В. Даниленко, О.О. Смержевська // Там само. – С. 480–516.

3. **Іваницька Л.В.** Розвиток університету від середини 1960-х до початку 1990-х років / Л.В. Іваницька, Н.В. Терес // Там само. – С. 515–584.

4. **Казьмирчук М.Г.** Відновлення класичного університету в Києві та його діяльність у довоєнний період (1933–1941) / М.Г. Казьмирчук // Там само. – С. 321–375.

5. **Коцур А.П.** Сучасний молодіжний рух в Україні (1980–2011): історіографія: монографія / А.П. Коцур, І.В. Близнюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – 190 с.

6. **Коцур А.П.** Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Київська область / ред. рада вид.: В.Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: В.П. Коцур (гол.) [та ін.]; авт. колектив: Андрущенко В.П., Кремень В.Г., Коцур В.П., Коцур А.П. [та ін.]; НАПН України; Асоціація ректорів пед. ун-тів Європи; Ін-т вищої освіти. – К. : Знання України, 2013. – 419 с.

7. **Могильний Л.П.** Національне питання в програмах українських партій наприкінці XIX ст. – в першій чверті XX ст. / Л.М. Могильний // Українське суспільство на шляху до політичної нації: Історія і сучасність: Колективна монографія. – К. : КНЕУ, 2014. – С. 103–125.

8. **Могильний Л.П.** Київський університет наприкінці XIX ст. – на початок XX ст. (1884–1914) / Л.П. Могильний, М.Г. Палієнко // Історія Київського університету: монографія / І.В. Верба, О.В. Вербовий, Т.Ю. Горбань та ін.; кер. автор. колект. В.Ф. Колесник. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2014. – С. 321–375.

Навчальні посібники:

9. **Даниленко О.В.** Видатні постаті в історії України XX століття: короткі біографічні нари-

си / В.І. Гусєв, О.В. Даниленко, Л.В. Іваницька та ін. – К. : Вища школа, 2011. – 391 с.

10. **Казьмирчук М.Г.** Развитие украинских земель в составе Московии и Российской империи конца XVII – середины XVIII в. Лекция 9 / М.Г. Казьмирчук // История Украины: Учебник / Г.Д. Казьмирчук, А.П. Коцур, М.Г. Казьмирчук и др.; под ред. Г.Д. Казьмирчука. – Изд. 4-е, исп. и доп. – К. : ПП «КП УкрСІЧ», 2014. – С. 237–263.

11. **Казьмирчук М.Г.** Украинские земли в составе Российской империи в начале XX в. Лекция 14 / М.Г. Казьмирчук // Там само. – С. 381–408.

12. **Казьмирчук М.Г.** Национально-демократическая революция в Украине. Возрождение государственности украинского народа (1917–1920 гг.). Лекция 17 / М.Г. Казьмирчук // Там само. – С. 445–474.

13. **Казьмирчук М.Г.** Западноукраинские земли в межвоенный период. Лекция 19 / М.Г. Казьмирчук, О.Р. Купчик // Там само. – С. 505–527.

14. **Коцур А.П.** Украинские земли в составе Российской империи (вторая половина XIX в.). Лекция 12 / А.П. Коцур // Там само. – С. 328–360.

15. **Коцур А.П.** Западноукраинские земли в составе Австро-Венгрии в начале XX в. Лекция 15 / А.П. Коцур // Там само. – С. 403–428.

Навчально-методичні посібники:

16. Історія України. Матеріали для самостійної роботи студентів природничих факультетів / А.П. Коцур (керівник), Т.Ю. Горбань, О.В. Даниленко та ін. – К., 2014. – 27 с.

Автори: Коцур А.П., Горбань Т.Ю., Даниленко О.В., Іваницька Л.В., Казьмирчук М.Г., Кругляков В.Є., Могильний Л.П., Розовик Д.Ф.

17. Історія України. Навчально-методичний посібник (для студентів неспеціальних факультетів) / За заг. ред. А.П. Коцура; Т.Ю. Горбань, О.В. Даниленко та ін. – К., 2014. – 119 с.

Автори: Коцур А.П., Горбань Т.Ю., Даниленко О.В., Іваницька Л.В., Казьмирчук М.Г., Кругляков В.Є., Могильний Л.П., Розовик Д.Ф.

18. **Іваницька Л.В.** Українські землі напередодні та в роки Другої світової війни. Лекція 17 / Л.В. Іваницька: Бібліотека «Часопису української історії»; За заг. ред. А.П. Коцура. – К., 2014. – 50 с. – (Серія «Історія України». Кн. 17).

19. **Іваницька Л.В.** Історія науки і техніки: навчально-методичний комплекс для студентів хімічного факультету. – К., 2014. – 40 с.
20. **Казьмирчук М.Г.** Історія цивілізацій: Матеріали й методичні рекомендації (для студентів неспеціальних факультетів) / М.Г. Казьмирчук. – К., 2014. – 132 с.
21. **Казьмирчук М.Г.** Історична ідея / М.Г. Казьмирчук // Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посіб. / За заг. ред. Т.В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С. 257–258.
22. **Казьмирчук М.Г.** Полеміка / М.Г. Казьмирчук // Там само. – С. 49–494.
23. **Казьмирчук М.Г.** Пам'ять соціальна / М.Г. Казьмирчук // Там само. – С. 462–464.
24. **Казьмирчук М.Г.** Фанатизм / М.Г. Казьмирчук // Там само. – С. 648–650.
25. **Казьмирчук М.Г.** Українські землі в складі Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Лекція 9 / А.П. Коцур, М.Г. Казьмирчук: Бібліотека «Часопису української історії»; За заг. ред. А.П. Коцура. – К., 2014. – 56 с. – (Серія «Історія України». Кн. 9). – С. 4–11, 52–55.
26. **Коцур А.П.** Україна в Першій світовій війні (1914–1918 рр.) / А.П. Коцур, А.В. Кузьменко: Бібліотека «Часопису української історії»; За заг. ред. А.П. Коцура. – К.-Переяслав-Хмельницький, 2013. – 44 с. (Серія «Історія України». Кн. 13).
27. **Коцур А.П.** Українські землі у складі Російської імперії (друга половина XIX ст.). Лекція 9 / А.П. Коцур, М.Г. Казьмирчук: Бібліотека «Часопису української історії»; За заг. ред. А.П. Коцура. – К.: ПП «ДІРЕКТ ЛАЙН», 2014. – 56 с. (Серія «Історія України». Кн. 9).
28. **Коцур А.П.** Аграризм / А.П. Коцур // Історія в термінах і поняттях: довідник: Навч. посібник / За заг. ред. Т.В. Орлової. – Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2014. – С. 12–13.
29. **Коцур А.П.** Благодійність / А.П. Коцур // Там само. – С. 67.
30. **Коцур А.П.** Історія аграрна / А.П. Коцур // Там само. – С. 261.
31. **Коцур А.П.** Ктитор / А.П. Коцур // Там само. – С. 346.
32. **Коцур А.П.** Меценатство / А.П. Коцур // Там само. – С. 390–391.
33. **Коцур А.П.** Перенаселення аграрне / А.П. Коцур // Там само. – С. 479–480.
34. **Коцур А.П.** Питання аграрне / А.П. Коцур // Там само. – С. 487.
35. **Могильний Л.П.** Вето / Л.П. Могильний // Там само. – С. 95.
36. **Могильний Л.П.** Волока, уволока / Л.П. Могильний // Там само. – С. 106–107.
37. **Могильний Л.П.** Губернія / Л.П. Могильний // Там само. – С. 135–136.
38. **Могильний Л.П.** Індустріалізація / Л.П. Могильний // Там само. – С. 241–242.
39. **Могильний Л.П.** Кадети / Л.П. Могильний // Там само. – С. 273–274.
40. **Могильний Л.П.** Маніфест / Л.П. Могильний // Там само. – С. 373–374.
41. **Могильний Л.П.** Мануфактура / Л.П. Могильний // Там само. – С. 375–377.
42. **Могильний Л.П.** Москвофільство (русофільство) / Л.П. Могильний // Там само. – С. 409–411.
43. **Могильний Л.П.** Полюддя / Л.П. Могильний // Там само. – С. 497–498.
44. **Могильний Л.П.** Поміщик / Л.П. Могильний // Там само. – С. 498–499.
45. **Могильний Л.П.** Ратуша / Л.П. Могильний // Там само. – С. 537.
46. **Могильний Л.П.** Реформа / Л.П. Могильний // Там само. – С. 572–573.
47. **Могильний Л.П.** Фільварок / Л.П. Могильний // Там само. – С. 661–662.
48. **Могильний Л.П.** Централізм / Л.П. Могильний // Там само. – С. 685.
49. **Могильний Л.П.** Чайка / Л.П. Могильний // Там само. – С. 693.
50. **Могильний Л.П.** Шарварок / Л.П. Могильний // Там само. – С. 699.
51. **Могильний Л.П.** Шовінізм / Л.П. Могильний // Там само. – С. 705–706.
52. **Могильний Л.П.** Ясир / Л.П. Могильний // Там само. – С. 711–712.

Наукові статті:

53. **Антонюк Т.** Отделения международных связей вузов как центры интеграции национального образования в мировую систему / Т. Антонюк // Наука Красноярья. – Красноярск, 2014. – № 1(12). – С. 90–112.
54. **Антонюк Т.** Роль студенческого самоуправления в развитии международного сотрудничества вузами Украины / Т. Антонюк // Наука Красноярья. – Красноярск, 2014. – № 2 (13). – С. 79–100.
55. **Антонюк Т.** Законодавче забезпечення міжнародної діяльності у сфері вищої освіти України / Т. Антонюк // Українознавчий альманах. – К.; М., 2014. – Вип. 16. – С. 211–215.
56. **Горбань Т.** Цивілізаційний вибір Луганщини наприкінці 80-х та початку 90-х рр. XX ст. / Т. Горбань, В. Коцур // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2013. – Вип. 5 (67). – С. 77–84.

57. **Горбань Т.** Українознавчі інституції в структурі Української академії наук (1918–1921 рр.) / Т. Горбань // Історія науки і біографістика. – 2014. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-1/gorbant.pdf>
58. **Горбань Т.** Формування підрозділу прикладного природознавства в структурі УАН в період її організаційного становлення / Т. Горбань // Історія науки і біографістика. – 2014. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-2/8.pdf>.
59. **Грінченко І.** Codziennosc Majdanu. Płocna kaplica. Trudna sytuacja Kościoła na Ukrainie / I. Grinczenko // Misyjne Drógi. – NR 3/165 ROK 32. – Poznan. Maj-Czerwiec 2014. – S. 26–29.
60. **Даниленко О.** Українська СРР в міжнародних відносинах 1920-х рр.: стан наукової розробки проблеми / О. Даниленко // Вісник Черкаського університету імені Б. Хмельницького. Серія історичні науки. – № 22(275). – 2013. – С. 42–50.
61. **Даниленко О.** Українська СРР в міжнародних відносинах 1920-х рр.: історіографія проблеми / О. Даниленко // Питання історії України. Збірник наукових праць Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці : Технодрук, 2013. – Т. 16. – С. 78–87.
62. **Даниленко О.** Науково-технічна взаємодія УСРР з західними країнами в 1920-ті роки / О. Даниленко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – Вип. 22. – С. 70–77.
63. **Даниленко О.** Михайло Черешньовський – митець української діаспори / О. Даниленко // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: Зб. наук. праць. – К., 2014. – Вип. 11. – С. 195–201.
64. **Даниленко О.В.** Архівні джерела дослідження історії міжнародних зв'язків УСРР у 1920-ті роки / О. Даниленко // Сумський історико-архівний журнал. – Суми, 2014. – № XXII. – С. 5–12.
65. **Дмитрушко О.** Українсько-російські відносини в історичній літературі (1991 – 2011 рр.) / О. Дмитрушко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 29. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 58–62.
66. **Дмитрушко О.** Геополитическое положение Украины в конце XX – начале XXI в.: историография / О. Дмитрушко // Теория и практика общественного развития. – Краснодар, 2014. – Вып. 3. – С. 216–218.
67. **Іваницька Л.** Нереалізований проєкт Віктора Глушкова – втрачений шанс для радянської економіки / Л. Іваницька // Miscellanea Posttotalitariana Wratislavensia. Wrocław, 2013. – №1: Między pamięcią a zapomnieniem. Trauma postkomunistyczna. – S. 287–299.
68. **Іваницька Л.** Винайдення Дугласом Карлом Енгельбартом комп'ютерного маніпулятора – миші / Л. Іваницька // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 29. – С.109–113.
69. **Казьмирчук М.** Актуальні питання історіографії Кирило-Мефодіївського братства наприкінці 90-х років ХХ ст. / М. Казьмирчук, Г. Казьмирчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2013. – Вип. 5 (118). – С. 22–25.
70. **Казьмирчук М.** «Споборники святої волі» та Кобзар – перегук доль (до 200-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка) // Гілея: Наук. вісник: Зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 81. – С. 5–12.
71. **Казьмирчук М.** Передвісник Перемоги // Віддане служіння історичній науці: до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука / упоряд: М.Г. Казьмирчук, Ю.В. Латиш. – К. : ПП «КП УКРСІЧ», 2014. – С. 6–21.
72. **Казьмирчук М.** Декабризм як джерело формування революційно-демократичних поглядів Т. Шевченка / М. Казьмирчук // Там само. – С. 188–220.
73. **Казьмирчук М.** Бібліографія праць Г.Д. Казьмирчука / М. Казьмирчук, Я. Рябцева // Григорій Дмитрович Казьмирчук. До 70-річчя з дня народження: біобібліографічний довідник / упоряд. М.Г. Казьмирчук, Я.Г. Рябцева. – К. : ПП «КП УкрСІЧ», 2014. – С. 16–105.
74. **Казьмирчук М.** Життя в світлинах / М. Казьмирчук // Там само. – С. 106–149.
75. **Киридон П.** Секретарі обкомів КП(б) У/КПУ повоєнної доби: узагальнена характеристика / П. Киридон // Гілея. – 2013. – Вип. 74. – С. 64–74.
76. **Коцур А.** Кафедрі української історії та етнополітики – 75 / А. Коцур // Київський університет. – 2013. – № 20–21. Грудень. – С. 6.
77. **Коцур А.** Науковець. Педагог. Наставник (До ювілею доктора історичних наук, професора Ірини Нінелівни Войцехівської) / А. Коцур, В. Коцур // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 28. – С. 7–8.

78. **Коцур А.** Шляхетний інтелігент (До 50-річчя з дня народження кандидата історичних наук, доцента Олександра Юрійовича Комаренка) / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 28. – С. 10–11.

79. **Коцур А.** Наукова та навчально-методична робота кафедри української історії та етнополітики / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 28. – С. 109–120.

80. **Коцур А.** Слово про науковця, педагога, наставника, прекрасну людину (До 60-річчя з Дня народження доктора історичних наук, професора Юрія Михайловича Сороки) / А. Коцур // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 9–11.

81. **Коцур А.** Везувій ніколи не дримає (3 нагоди 70-річчя доктора історичних наук, професора Григорія Дмитровича Казьмирчука) / А. Коцур, М. Казьмирчук // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 11–15.

82. **Коцур А.** Вища аграрна освіта України другої половини ХХ ст. у сучасних вітчизняних історіографічних дослідженнях / А.П. Коцур // Віддане служіння історичній науці: Зб. до 70-річчя професора Григорія Казьмирчука / Упоряд. М.Г. Казьмирчук, Ю.В. Латиш. – К. : ПП «КП УкрСІЧ», 2014. – С. 231–240.

83. **Кругляков В.** «Університетське питання» в науково-педагогічному доробку М.І. Пирогова / В. Кругляков // Історія науки і біографістика. – 2014. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2014-1/kruglyakov.pdf>

84. **Левицька К.** Гетман Павел Скоропадський і розвиток парламентаризма в Українській державі / К. Левицька // Теорія і практика соціального розвитку. – Краснодар, 2013. – № 11. – С. 79–83.

85. **Могильний Л.С.** Єфремов і його відносини з цензурою / Л. Могильний // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2013. – Вип. 28. – С. 12–15.

86. **Могильний Л.С.** Єфремов та імперська цензура (1900–1917 рр.) / Л. Могильний // Гілея: наук. вісник: зб. наук. праць. – К., 2014. – № 83. – С. 71–74.

87. **Могильний Л.С.** Єфремов та радянська цензура (1919–1929 рр.) / Л. Могильний // Гілея: наук. вісник: зб. наук. праць. – К., 2014. – № 84. – С. 151–154.

88. **Розовик Д.** У Денисах березуть пам'ятки історії / Р. Розовик, О. Розовик // Вісник Переяславщини. – 2013. – 29 жовт. – С. 6.

89. **Розовик Д.** Педагог і вчений за покликанням / Д. Розовик // Київський університет. – 2013. – № 1–2. – С. 4.

90. **Розовик Д.** Доля і талант учителя / Дмитро Розовик, Оlesia Розовик // Київський університет. – 2013. – № 16 – 17. – С. 7.

Матеріали науково-практичних конференцій:

91. **Антонюк Т.** Законодавче забезпечення міжнародної діяльності в сфері вищої освіти України / Т. Антонюк // Формування науково-освітньої політики: М-ли Міжн. наук.-практ. конф., Київ, 31 травня 2014 р. – К., 2014. – Ч. 2. – С. 53–56.

92. **Горбань Т.** Прикладне природознавство в структурі Академії наук на етапі її формування / Т. Горбань // Матеріали Міжнародного науково-практичного семінару, присвяченого 130-річчю виходу книги професора В.В. Докучаєва «Російський чорнозем» і появи сільськогосподарської дослідної справи як галузі знань, Київ, 10 грудня 2013 р. – К. : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2013. – С. 159–161.

93. **Горбань Т.** Фундатор вітчизняної географічної науки Степан Рудницький / Т. Горбань // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали ІХ Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, Київ, 22 травня 2014 р. – К. : ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. – С. 197–199.

94. **Горбань Т.** Зміни в етнічній структурі населення Києва у першій половині 20-х років ХХ ст. / Т. Горбань // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського / Редкол.: О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К. : ПП «Фоліант», 2014. – С. 404–408.

95. **Грінченко І.** Гуманіст, творець духовного спадку, «київський святий» Яновський Теофіл Гаврилович / І. Грінченко // Там само. – С. 292–296.

96. **Дмитрушко О.** Участь України в регіональних та світових міжнародних організаціях в науковій літературі (1991–2011 рр.) / О. Дмитрушко // Розвиток сучасного суспільства в умовах глобальної нестабільності: Матеріали Міжн. наук.-практ. конф., 14–15 березня 2014 р. – Одеса, 2014. – С. 8–12.

97. **Іваницька Л.** Засновниця першої вітчизняної школи теоретичного програмування / Л. Іваницька // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів Міжн.

наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського / Редкол.: О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К. : ПП «Фоліант», 2014. – С. 354–358.

98. **Казьмирчук М. Т. Г.** Шевченко – викладач Київського університету / М. Казьмирчук // Там само. – С. 60–64.

99. **Казьмирчук М. Т. Г.** Шевченко і фотомистецтво в Російській імперії // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції «Дні науки історичного факультету – 2014» / Наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчук. – К. : ПП «КП УкрСіч», 2014. – С.24–28.

100. **Коцур А.** Діяльність Т.Г. Шевченка в Археографічній комісії при Університеті Св. Володимира (1845–1847 рр.) / А. Коцур // Шевченко і світ: науково-практична конференція, присвячена 200-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка. – Ізмаїл : ІДГУ, 2014. – С. 31–32.

101. **Коцур А.П.** Професор І.А. Гриценко: життя та наукова спадщина / А.П. Коцур // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів / НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М.І. Вавилова; редкол.: В.А. Вергунов, Х.М. Піпан, І.М. Савеленко та ін. – К. : ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. – С. 74–75.

102. **Коцур А.** Історія Києва на сторінках фахового видання «Часопис української історії» / А. Коцур // Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського / Редкол.: О.П. Реєнт (голова), В.П. Капелюшний, О.П. Гончаров, Н.В. Терес. – К.: ПП «Фоліант», 2014. – С. 165–169.

103. **Кругляков В.** Динаміка вирішення житлово-комунальних проблем у м. Києві (20–30-ті роки ХХ ст.) / В. Кругляков // Там само. – С. 228–232.

104. **Розовик Д.Ф.** Діяльність Департаменту мистецтва міністерства освіти УНР щодо змін назв вулиць м. Києва (березень-квітень 1918 р.) / Д. Розовик // Там само. – С. 220–225.

Участь у науково-практичних конференціях:

105. **Антонюк Т.** Актуалізація міжнародного партнерства столичних ВНЗ в контексті святкування ювілею Т.Г. Шевченка / Т. Антонюк // Т.Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: Засідання круглого столу, присвя-

ченого 200-літтю Тараса Шевченка, Київ, 11 березня 2014 р.

106. **Антонюк Т.** Законодавче забезпечення міжнародної діяльності в сфері вищої освіти України / Т. Антонюк // Формування науково-освітньої політики: Міжн. наук. конф., Київ, 31 травня 2014 р.

107. **Антонюк Т.** Міжнародні зв'язки ВНЗ України: законодавче забезпечення та перспективи розвитку / Т. Антонюк // Особистість. Лідерство. Наука: Філософські читання, присвячені пам'яті К.П. Руденка, Мелітополь, 17–19 вересня 2014 р.

108. **Антонюк Т.** Основні фактори стримування інтеграційних процесів у сфері вищої освіти України / Т. Антонюк // Культурно-інтелектуальна складова цивілізаційного поступу українства: Міжн. наук. конф., присвячена 180-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, 23 жовтня 2014 р.

109. **Антонюк Т.** Програма TACIS як дієвий засіб інтеграції українських вищих навчальних закладів в міжнародний освітній простір / Т. Антонюк // Розвиток наукових зв'язків у мінливому світі: Міжн. заочна конф., Харків, 15 листопада 2014 р.

110. **Білошицька Н.** Діяльність фабрично-заводської інспекції Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах фондів Центрального державного історичного архіву, м. Київ) / Н. Білошицька // Чотирнадцять джерелознавчі читання (присвячені 170-річчю створення Київської археографічної комісії), Київ, 17 грудня 2013 р.

111. **Білошицька Н.** Становлення інституту фабрично-заводської інспекції Київського фабричного округу / Н. Білошицька // Київський університет: минуле і сьогодення: Всеукраїнська наук. конф., Київ, 6 червня 2014 р.

112. **Даниленко О.** Мистецькі здобутки української діаспори в США (ХХ ст.) / О. Даниленко // Дні науки КНУКіМ: Наук.-практ. конф. професорсько-викладацького складу, докторантів, аспірантів, магістрів та студентів, Київ, 26 вересня 2014 р.

113. **Іваницька Л.** Історія створення перших радянських комп'ютерних мереж (прообраз Інтернету) і Автоматизованих Систем Управління (АСУ) різного призначення / Л. Іваницька // Проблеми становлення та розвитку інформаційного суспільства: Всеукр. круглий стіл / Київський будинок вчених, Київ, 12 лютого 2014 р.

114. **Іваницька Л.** Взаємодія природничої, наукової та гуманітарної традицій у людинознавстві: проблеми і перспективи / Л. Іваницька // Проблеми розвитку розуму і взаємодії розум-

них систем та їх підсистем: Наук.-практ. конф. / НАНУ, Київський будинок вчених, Київ, 27 березня 2014 р.

115. **Казьмирчук М.** Ставлення Т. Г. Шевченка до фотографії в Російській імперії / М. Казьмирчук // Актуальні питання історії науки і техніки: 13 Всеукраїнська наукова конференція, Київ, 16–18 жовтня 2014 р.

116. **Могильний Л. С.** Єфремов та імперська цензура (1900–1917 рр.) / Л. Могильний // Дні науки історичного факультету–2014: VII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 24 квітня 2014 р.

117. **Могильний Л.** Сергій Єфремов під час навчання в Київському університеті / Л. Могильний // Київський університет: минуле і сьогодення: Всеукраїнська наукова конференція, Київ, 6 червня 2014 р.

118. **Могильний Л.** Співробітництво А. Ніковського та С. Єфремова (за матеріалами архіву СБУ) / Л. Могильний // Дні науки історичного факультету–2013: VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених, Київ, 12–13 квітня 2013 р.

Рецензії

119. **Даниленко О.** Рец. на монографію: Розовик Д.Ф., Розовик О.Д. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки. Монографія. – 2-ге вид. – Вінниця: Нілан-ЛТД,

2013. – 406 с. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – К.: Інститут іст. України НАН України, 2013. – Вип. 13. – С. 378–380.

120. **Казьмирчук М.** Нове дослідження людського капіталу / М. Казьмирчук, Л. Губицький. – Рец. на монографію: Довжик І.В. Інженерно-технічна інтелігенція у розвитку важкої промисловості півдня України (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / І.В. Довжик, І.В. Симоненко. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2013. – 180 с. // Гілея: Наук. вісник: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 79. – С. 369.

121. **Коцур А.** Цивілізаційний погляд на історію України від найдавніших часів до сучасності. – Рецензія на монографічне дослідження у двох книгах: Україна найдавнішого часу – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф. Юрій, Л.М. Алексівець, Я.С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; Кн. 2. – 696 с. / А. Коцур, В. Коцур // Часопис української історії. – К., 2014. – Вип. 28. – С. 101–105.

122. **Могильний Л.** «Нашого цвіту по всьому світу». – Рец. на кн.: Розовик Д.Ф., Розовик О.Д. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки. Монографія. – 2-ге вид. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с. // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – К., 2014. – Вип. 29. – С. 129–131.

Публікації колективу кафедри за 2003–2014 рр.

Роки	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	Всього
Наукова робота													
Монографії	2	1	2	2	5	5	6	4	5	7	5	4	48
Статті	25	50	51	50	62	63	70	186	75	99	110	37	878
Рецензії	4	5	6		6	5	6	4	2	3	7	4	52
Конференції	7	13	5	33	28	32	29	24	40	54	27	27	319
Навчально-методична робота													
Підручники, посібники (без грифу)	2	2	3	3	2	3	2	1	4	3	7	3	35
Підручники, посібники з грифом МОН України		1	2	1	1	2	2	8	3	2	1	1	24
Навчально-методичні комплекси	10	13	7	7	9	10	11	5	9	3	8	7	99
Всього	50	85	76	96	113	120	126	232	138	171	165	83	1455

Захищені кандидатські дисертації:

1. **Сергієнко В.Г.** Становлення та діяльність православних церковних братств Лівобережної України (1864–1917 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Вікторія Григорівна Сергієнко. – К., 2014. – 193 с. (науковий керівник – д.і.н., проф. А.П. Коцур).

2. **Левицька К.В.** Парламентаризм в Україні (1917 р. – початок ХХІ ст.): історіографія: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Катерина Володимирівна Левицька. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 209 с. (науковий керівник – д.і.н., проф. А.П. Коцур).

© *Анатолій Коцур*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білоцерківська Алла – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Білошицька Наталія – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бойко Андрій – студент 1-го курсу ОКР «Магістр» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вальчик Вадим – аспірант Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Грицик Лариса – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гук Марія – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дмитренко Артем – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Зінченко Павло – аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кириленко Олександр – аспірант кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Анатолій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Коцур Галина – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Могильний Леонід – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ожерельєва Валентина – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва НААН, м. Харків.

Папенко Євген – аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пашківська Оксана – кандидат історичних наук, вчений секретар Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН.

Пелешко Адріана – кандидат історичних наук, науковий співробітник Сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Постольник Ігор – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Семенюшко Алла – аспірантка ННСГБ НААН (м. Київ).

Шкабко Сергій – аспірант кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Шорсткіна Олександра – аспірантка кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ящук Віталій – аспірант першого року навчання кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

THE INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bilotserkivska Alla – Ph.D., of Historical Sciences, Senior Research Fellow of the sector of Science of Science of Institute of History of agricultural research, education and technology at National Science Agricultural Library, NAAS.

Byloshytska Nataliya – Graduate student of the Department of the Ukrainian History and Ethnic Policy of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Boiko Andrii – a first year student of qualification level «Master», the School of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Valchyk Vadym – graduate student of the National scientific agricultural library.

Grytsyk Larysa – Graduate student of the Department of the Ukrainian History and Ethnic Policy of the Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Huk Maria – post-graduate of Ancient and Modern History of Ukraine Department, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Dmytrenko Artem – PhD student, history faculty, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Zinchenko Pavlo – postgraduate student of Archival Studies and Special Branches of Historical Science of the Kiev Taras Shevchenko National University.

Kyrylenko Oleksandr – postgraduate student from department of archaeology and museology, history faculty in Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Anatoliy – Doctor of Historical Science, full professor, the Head of the Department of Ukrainian History and ethnopolitics of Kyiv Taras Shevchenko National University.

Kotsur Halyna – the Candidate of Historical Sciences, assistant professor of the department of History fore humanitarians faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University.

Mogylny Leonid – Doctor of historical science, Associate Professor of Department of Ukrainian History and Etnopolitics, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Ozhereleva Valentina – candidate of Historical Sciences, Leading Researcher Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS, Kharkiv.

Papenko Yevgen – Postgraduate student of modern history of Ukraine Kyiv National Taras Shevchenko University.

Pashkivska Oksana – candidate of historical sciences, a scientist is a secretary of the National scientific agricultural library of the National academy of agricultural sciences of Ukraine.

Peleshko Adriana – PhD, researcher Institute of History of Ukraine of NASU.

Postolnik Igor – PhD student, history faculty, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Semenyushko Alla – Postgraduate NNSHB NAAS (Kyiv).

Shkabko Sergiy – postgraduate of the Department of Contemporary History, the historical faculty of Taras Shevchenko National university of Kyiv.

Shorstkina Oleksandra – the post-graduate student of the Department of the Ancient and Modern Ukraine's History, History Faculty, Kyiv National Taras Shevchenko University.

Yashchuk Vitaly – graduate student of first year department of History and Culture of Ukraine SHEE «Pereyaslav-Khmelnytsky state pedagogical university after Hrihory Skovoroda».

Наукове видання

ЧАСОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Випуск 31

*Фото на обкладинці: Пам'ятник Тарасу Шевченку в Харкові
(урочисто відкрито 24 березня 1935 р.).*

Технічний редактор Г.Г. Коцур
Комп'ютерна верстка В.В. Дроняк

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів несуть автори публікацій.

Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Рукописи статей не рецензуються і не повертаються.

Адреса редакційної колегії:

м. Київ
проспект Академіка Глушкова, 2
корпус мех.-мат. ф-ту, кім. 507

Підписано до друку 5.03.2015. Формат 60x84 ¹/₈.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов.-друк. арк. 16,09. Обл.-вид. арк. 17,44
Тираж 300 прим.

Виготівник ФОП В.М. Гавришенко, свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська область, м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46